

Alicja Baum
Joanna Łukasiewicz-Wieleba
Justyna Wiśniewska
Iwona Konieczna

Innowacyjne wspieranie rozwoju uczniów

Projekt *Edukacja
przez Szachy w Szkole*

Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej
Warszawa 2017

Innowacyjne wspieranie
rozwoju uczniów
Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Innowacyjne wspieranie
rozwoju uczniów
Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Alicja Baum
Joanna Łukasiewicz-Wieleba
Justyna Wiśniewska
Iwona Konieczna

Warszawa 2017
Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej

Recenzent**dr hab., prof. APS Jarosław Michalski****Projekt okładki**

iMPR Jacek Król

Skład i łamanie

iMPR Jacek Król

ISBN 978-83-64953-64-4

Publikacja dofinansowana przez
Akademię Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
ze środków na działalność statutową

Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjnie 3.0 Polska

Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej

Wydanie pierwsze

Arkuszy drukarskich 14

Druk i oprawa: Drukarnia Sowa

Spis treści

Wstęp	9
Edukacja przez... Programy, projekty i innowacje edukacyjne	17
Edukacja przez szachy. Przegląd badań	47
<i>Szachy w Szkołach. Działania Fédération Internationale des Échecs na rzecz powszechnej edukacji szachowej</i>	<i>53</i>
<i>Geneza powstania programu Szachy w Szkołach (Chess in Schools) ...</i>	<i>56</i>
<i>Wyniki badania programu Szachy w Szkołach.....</i>	<i>59</i>
<i>Szachy w Szkołach w wybranych krajach.....</i>	<i>63</i>
<i>Edukacja przez Szachy w Szkole. Ogólnopolski projekt wspierania rozwoju uczniów Polskiego Związku Szachowego.....</i>	<i>70</i>
<i>Geneza powstania projektu</i>	<i>73</i>
<i>Założenia i cele projektu.....</i>	<i>76</i>
<i>Wars i Sawa grają w szachy jako szczególny przykład realizacji projektu.....</i>	<i>80</i>
<i>Rehabilitacja przez szachy. Wzbogacanie kształcenia i wychowania dzieci z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej.....</i>	<i>83</i>
<i>Projekt Rehabilitacja przez szachy.....</i>	<i>85</i>
<i>Edukacyjna i wychowawcza rola szachów w pracy z dzieckiem z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej.....</i>	<i>87</i>
<i>Kierunki i sposoby rozpoznania i oceny działań w ramach projektu Edukacja przez Szachy w Szkole.....</i>	<i>92</i>
<i>Założenia metodologiczne.....</i>	<i>92</i>
<i>Badane próby</i>	<i>93</i>
<i>Realizacja projektu Edukacja przez Szachy w Szkole</i>	<i>97</i>
<i>Inicjator i przesłanki przystąpienia szkoły do projektu</i>	<i>97</i>
<i>Dobór nauczycieli do realizacji zadań w ramach projektu.....</i>	<i>99</i>
<i>Uczniowie realizujący projekt</i>	<i>100</i>
<i>Przygotowanie nauczycieli do prowadzenia zajęć w ramach projektu</i>	<i>101</i>

<i>Samokształcenie i dokształcanie nauczycieli</i>	102
<i>Aktywności i działania szkół w ramach projektu</i>	106
<i>Wymiana doświadczeń i współpraca w ramach projektu.....</i>	109
<i>Zaangażowanie dyrektora szkoły w realizację projektu</i>	111
Korzyści, pozytywne doświadczenia oraz sukcesy związane z realizacją projektu <i>Edukacja przez Szachy w Szkole</i>.....	113
<i>Najważniejsze korzyści wynikające z realizacji projektu</i>	113
<i>Pozytywne doświadczenia związane z realizacją projektu</i>	120
<i>Największe sukcesy projektu.....</i>	126
Trudności i rozczarowania oraz postulaty zmian w projekcie <i>Edukacja przez Szachy w Szkole</i>	130
<i>Trudności i rozczarowania związane z realizacją projektu.....</i>	130
<i>Niekorzystne strony realizacji projektu według nauczycieli.....</i>	134
<i>Porażki nauczycieli związane z realizacją projektu.....</i>	138
<i>Uwagi krytyczne i wynikające z nich postulaty zmian w projekcie....</i>	141
Identyfikacja i rozwijanie szczególnych predyspozycji szachowych jako efekty realizacji projektu <i>Edukacja przez Szachy w Szkole</i>	147
<i>Cechy i zachowania świadczące o szczególnych predyspozycjach szachowych uczniów.....</i>	147
<i>Działania nauczycieli na rzecz rozwoju szczególnych predyspozycji szachowych uczniów.....</i>	150
<i>Kariera szachowa uczniów o szczególnych predyspozycjach szachowych</i>	155
Dobre praktyki projektu <i>Edukacja przez Szachy w Szkole</i>	158
Plany kontynuowania projektu <i>Edukacja przez Szachy w Szkole</i>	166
Zakończenie.....	169
Bibliografia.....	181
Informacje o autorkach.....	191
Aneks	192

Table of Contents

Introduction	9
Education by... Programs, projects and educational innovation ...	17
Education through chess. Overview of the research.....	47
<i>Chess in Schools</i> . Measures Fédération Internationale des Echecs in favor of universal education chess	53
<i>Origins of the Chess in Schools program</i>	56
<i>Results of the Chess in Schools program</i>	59
<i>Chess in Schools in different countries</i>	63
<i>Education through Chess in School</i> . National project supporting student's development by Polish Chess Federation.....	70
<i>The origins of the project</i>	73
<i>Aims and objectives of the project</i>	76
<i>Wars and Sawa play chess as a specific example of the project</i>	80
<i>Chess therapy</i> . Enrichment of education and upbringing of children with a chronic illness in the therapeutic facility.....	83
<i>Project Chess therapy</i>	85
<i>Educational role of chess in working with a child with a chronic disease in the therapeutic facility</i>	87
Directions and methods of diagnosis and evaluation of the project <i>Education through Chess in School</i>	92
<i>Methodological assumptions</i>	92
<i>Examination trials</i>	93
Implementation of the project <i>Education through Chess in School</i>	97
<i>Initiator and school premises to join the project</i>	97
<i>The selection of teachers to carry out tasks within the project</i>	99
<i>Students realizing the project</i>	100
<i>Preparing teachers to teach in the framework of the project</i>	101
<i>Teacher's self-education and training</i>	102

<i>Activities and schools actions in the project</i>	106
<i>Exchange of experience and cooperation in the framework of the project</i>	109
<i>The involvement of school director in the project</i>	111
Benefits, positive experiences and successes related to the implementation of the project <i>Education through Chess in School</i>	113
<i>The main benefits of the project</i>	113
<i>The positive experience with the implementation of the project</i>	120
<i>The most successful project</i>	126
Difficulties and disappointments and demands changes in the project <i>Education through Chess in School</i>	130
<i>Difficulties and disappointments associated with the implementation of the project</i>	130
<i>Unfavorable project implementation by teachers</i>	134
<i>Teacher's defeats related to the implementation of the project</i>	138
<i>Critical remarks and the resulting demands changes in the project</i>	141
The identification and development of specific abilities of chess as the effects of the project <i>Education through Chess in School</i>	147
<i>The characteristics and behavior of providers with special abilities chess students</i>	147
<i>The actions of teachers for the development of student's special chess predisposition abilities</i>	150
<i>Career chess students with special abilities chess</i>	155
Good practice of project <i>Education through Chess in School</i>	158
Plans to continue the project by the <i>Education through Chess in School</i>	166
Conclusion	169
Bibliography	181
About authors	191
Annex.....	192

Wstęp

Wybitny polski pedagog Czesław Kupisiewicz, tworząc wizję przyszłej edukacji, szczególne miejsce przypisywał szkole. Pisał o niej: „powinna to być szkoła otwarta na pedagogiczne innowacje zarówno w sensie sprzeciwu wobec dotychczasowych modeli zinstytucjonalizowanego kształcenia, jak i akceptowania nowych modeli tego kształcenia, które by modyfikowały, modernizowały lub kreowały ulepszone rozwiązania w zakresie treści, form organizacyjnych, metod i środków pracy dydaktyczno-wychowawczej na jej różnych szczeblach” (Kupisiewicz, 2006, s. 119). W szkole takiej celem kształcenia jest wzbogacanie doświadczeń uczniów, aktywizowanie ich, zachęcanie i tworzenie warunków do nabywania sprawności, umiejętności oraz wiedzy (tamże, s. 121), lecz także sięganie do tematów współcześnie ważnych i form adekwatnych do potrzeb i rozwoju podopiecznych. Szkoła „nie może ignorować nowych tendencji, gdyż pozostanie wówczas archaiczną instytucją do realizacji spraw doraźnych” (Michalski, 2010, s. 190), musi kierować swoje oddziaływanie na te aspekty funkcjonowania uczniów, które zapoczątkują w kolejnych latach pożądanymi społecznie, lecz także indywidualnie, postawami i kompetencjami.

Opisana tu wizja szkoły przyszłości urzeczywistniana jest współcześnie poprzez wdrażane w wielu placówkach innowacje i projekty edukacyjne. Działania te, mające charakter twórczości pedagogicznej, służą „uczestnictwu w przemianach świata”, pozwalają na „przeżycie pełnionej misji, obowiązku”, przyczyniają się do doskonalenia i podejmowania wyzwań (Góralski, 2003, s. 210). Projekty realizowane w szkołach przyczyniają się do upowszechniania informacji o trudnościach, które są udziałem placówki, nauczycieli czy uczniów i ich rodziców, lecz także do budowania poczucia sukcesu. Prowadzi to do przewartościowania opinii publicznej, by stała się „sojusznikiem szkoły i nauczyciela” (Malinowski, 2009, s. 129). Działania te wykraczają poza podstawę programową, umożliwiają poszukiwanie interesujących i aktywizujących treści, metod i form pracy, czyniąc przy tym szkołę miejscem ciekawym, sprzyjającym zaangażowaniu i budującym więzi pomiędzy nauczycielami a uczniami i ich rodzicami. Działania, które mają w danej placówce charakter innowacyjny, mogą opierać się na sprawdzonych już doświadczeniach, zbiorach pomysłów i dobrych praktyk, czy też, jak w przypadku projektu opisywa-

nego w prezentowanej książce, badaniach naukowych i wieloletnich pracach organizacji polskich i międzynarodowych¹.

Prezentowana książka jest drugą w serii publikowanej przez Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, poświęconej innowacyjnym, wartym upowszechniania programom, projektom i innowacjom edukacyjnym. Rozwiązania te przyczyniają się do szerokiego spojrzenia na kształcenie i wychowanie i są wynikiem poszukiwania rozwiązań służącym ich wzbogacaniu. Pierwsza publikacja z tego zakresu odnosiła się do wspierania uczniów uzdolnionych w ramach warszawskiego programu WARS i SAWA². Prezentowana Czytelnikom nowa pozycja, koncentruje się na ogólnopolskim projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole*, zainicjowanym przez Polski Związek Szachowy, który jest skierowany do nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i ich uczniów. Wybór tego właśnie projektu nie jest przypadkowy, w dużej mierze jest konsekwencją zainteresowań naukowych oraz doświadczeń szachowych jednej z autorek. Jest on uzasadniony także naszym przekonaniem o wyjątkowej wartości zarówno samej gry w szachy, jak i innowacji pedagogicznych, które wykorzystują szachy w pracy z uczniami. Wyrażamy przekonanie, że publikacja ta zainteresuje w szczególności pedagogów i nauczycieli, którzy sami poszukują sposobów doskonalenia swojego warsztatu oraz naukowców, którzy podobnie jak my, cenią możliwość wzbogacania wiedzy o różnorodnych działaniach edukacyjnych w Polsce.

Szachy, które w projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole*, pełnią funkcję kształcącą i wychowawczą, doceniane są za swoje walory już od kilkuset lat. Początkowo traktowane były jako gra militarna, ucząca myślenia strategicznego, z czasem zyskały popularność jako gra dworska, w której wojna ma charakter symboliczny, zaś w jej uprawianiu najważniejsze są logika i inteligencja (Sołtysiak, 2014, s. 156). Współcześnie zauważana jest ich rola wspomagająca w rozwoju myślenia, koncentracji, emocji oraz kompetencji społecznych, traktowane są jako narzędzie

¹ Należy dodać, że jednym z celów tej publikacji jest ukazanie różnorodności i bogactwa działań innowacyjnych w Polsce, podejmowanych i upowszechnianych, zarówno przez instytucje, jak i pojedynczych nauczycieli. Stanowią one tło dla opisywanego projektu, lecz także przyczyniają się do zrozumienia, że innowacyjność edukacyjna staje się obecnie znaczącym elementem pracy szkoły. Fakt ten sprawia, że przytoczone na początku wstępu słowa prof. Kupisiewicza, znajdują realne odzwierciedlenie w działaniach współczesnych nam placówek.

² Pierwsza w serii książka: *Kompleksowe wspieranie uczniów uzdolnionych. Program WARS i SAWA* autorstwa Joanny Łukasiewicz-Wieleba oraz Alicji Baum, prezentowała oryginalne rozwiązania wdrażane w warszawskich szkołach, skierowane na identyfikację i wspieranie zdolności uczniów.

wspomagające uczenie się przedmiotowe, szczególnie matematyki oraz wzmacniające umiejętności pozaszachowe, np. przy planowaniu strategii biznesowej i kształtowaniu umiejętności przywódczych (Graber, 2009; Hunt, Cangemi, 2014; Waters, 2004). Ich tak wszechstronne oddziaływanie na młodego człowieka, tworzy atmosferę, w której nazywane są nawet „brakującym elementem w praktyce edukacyjnej, który wykracza poza wykłady i oceny” (Hunt, Cangemi, 2014, s. 366).

Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*, opiera się na kilku podmiotach, wokół których także koncentrują się nasze badania. Są to:

1. Główny inicjator projektu, Polski Związek Szachowy; mamy nadzieję, że zawarte w publikacji spostrzeżenia i wnioski, przyczynią się do rozszerzenia i udoskonalania projektu a także będą potwierdzeniem wartości pracy włożonej w upowszechnianie gry w szachy.
2. Dyrektorzy, będący najczęstszymi inicjatorami wdrożenia projektu w swojej szkole. To oni tworzyli klimat i warunki, które pozwalały na realizację innowacji. Bez ich entuzjazmu i gotowości do wspierania nauczycieli, wielu uczniów pozbawionych byłoby możliwości wczesnego zetknięcia się z „królewską grą”.
3. Nauczyciele, którzy byli odpowiedzialni za wdrożenie innowacji w konkretnych klasach: doszkalali się, poszukiwali adekwatnych rozwiązań metodycznych i na bieżąco rozwiązywali pojawiające się problemy. Bez ich zaangażowania i pragnienia uczynienia edukacji ciekawszą dla siebie i uczniów, nie byłoby możliwe ujrzenie potencjału, który niesie ze sobą powszechna edukacja szachowa na poziomie edukacji wczesnoszkolnej.
4. Uczniowie, będący najlepszymi recenzentami projektu oraz ich rodzice, którzy nierzadko dzięki szkole swojego dziecka odkryli szachy dla siebie.

Stąd, chociaż badani byli jedynie dyrektorzy i nauczyciele, jako ci, którzy mają najwięcej spostrzeżeń i doświadczeń realizacyjnych, to jednak ich uwagi dotyczą wszystkich wymienionych wcześniej podmiotów projektu. To dwustronne spojrzenie na projekt – z perspektywy dyrektora, jako zarządzającego placówką oraz nauczyciela, na którym spoczywa odpowiedzialność za efekty realizacyjne, pozwoliło wyłonić te czynniki, które mogą być uznawane za najważniejsze osiągnięcia, jak i te, które sprawiały najwięcej trudności.

Publikacje takie jak ta opierają się na gotowości do pomocy i otwartości wielu osób. Dlatego pragniemy wyrazić podziękowania tym, którzy umożliwili nam wniknięcie w idee i realizację projektu *Edukacja przez*

Szachy w Szkole. Ich wsparcie i gotowość do dzielenia się swoimi doświadczeniami, pozwoliła nam spojrzeć na projekt z wielu perspektyw, co mamy nadzieję, uczyniło publikację ciekawszą.

Przede wszystkim dziękujemy przedstawicielom Polskiego Związku Szachowego, Pani Annie Harazińskiej Koordynator Projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* oraz Panu Krzysztofowi Górze Przewodniczącemu Komisji *Szachy w szkole* i Koordynatorowi Projektu z ramienia Zarządu PZSzach, za przekazanie materiałów dotyczących projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, wsparcie organizacyjne oraz pomoc w dotarciu do dyrektorów i nauczycieli ze szkół realizujących projekt.

Dziękujemy także Paniom: Krystynie Kozak Naczelnik Biura Edukacji m.st. Warszawy oraz Pani Inspektor Edycie Jaromin za przekazanie materiałów dotyczących realizacji projektu w Warszawie (*WARS i SAWA grają w szachy*).

Szczególne wyrazy wdzięczności kierujemy do Dyrektorów i Nauczycieli biorących udział w badaniach, za gotowość do dzielenia się swoimi przemyśleniami, za nierzadko obszerne wypowiedzi, które stanowią źródło wiedzy o codzienności projektu, a także za podzielenie się swoimi najlepszymi doświadczeniami i rozczarowaniami. Te pierwsze dają impuls innym pedagogom do wzmożonego wysiłku i zwiększają wiarę w sens pracy nauczycieli; te ostatnie są inspiracją zmian i doskonalenia.

Na koniec pragniemy podziękować prof. Jarosławowi Michalskiemu, naszemu Recenzentowi, za wszystkie uwagi, które przyczyniły się do ulepszenia książki.

Autorki
Warszawa, luty 2017

Introduction

An outstanding Polish pedagogue Czeslaw Kupisiewicz, creating vision of future education, attributed special place for school. He wrote: "it should be a school open to pedagogical innovation both in terms of opposition to existing models of institutionalized education, as well as accepting new models of education which could modify, modernize or create improved solutions in terms of content, organizational forms, methods, teaching means and educational work in different levels" (Kupisiewicz, 2006, p. 119). At school, the aim of education is to enrich students' experience, activating them, encouraging and creating conditions for the acquisition of skills, abilities and knowledge (ibid, p. 121), but also tapping into the today important issues and forms adequate to the needs and development. School "cannot ignore the new trends, because in this case will remain the archaic institution to implement urgent issues" (Michalski, 2010, p. 190), it must address their impacts on those aspects of the students, which will pay off in the coming years socially and individually desirable attitudes and competencies.

The above-described vision of the future school is realized today by implementing at many institutions innovations and educational projects. Those actions, having the character of the teaching activities, are "participation in the transformation of the world", allow to "survive duty mission" contribute to the improvement and meeting the challenges (Góralski, 2003, p. 210). Projects implemented in schools contribute to the dissemination of information on the difficulties that are involving institutions, teachers and students and their parents, but also can build a sense of success. This leads to a reevaluation of the public opinion in order to become "an ally of schools and teacher" (Malinowski, 2009, p. 129). Those measures go beyond the core curriculum, allow to search for interesting and activating contents, methods and forms of work, making the school interesting place, favoring engagement and build relationships between teachers, students and their parents. Those actions have innovative character and may be based on proven experience, the collection of ideas and good practice, or, as in the case of the project described in presented

book, scientific research and many years of work of Polish and international organizations³.

This book is the second one in a series published by the Publishing House of the Academy of Special Education Maria Grzegorzewska in Warsaw. It is dedicated to innovative and worthy of dissemination, programs, projects and educational innovation. Those solutions contribute to a broad perspective on education, upbringing the result of the search for solutions serving their enrichment. The first publication in this field refers to the promotion of gifted students within the framework of the Warsaw program *WARS and SAWA*⁴. A new position presented here, focus on the national project *Education through Chess in School*, initiated by the Polish Chess Federation, which is directed to early childhood education teachers and their students. The choice of this particular project is not accidental, is largely a consequence of scientific interests and experiences chess of one of the authors. It is also justified by our belief in the unique value of both the game of chess, and pedagogical innovations that use chess to work with students. We believe that this publication will be interesting especially for educators and teachers, who are looking for different ways to improve their workshop and scientists who, like us, appreciate the opportunity to enrich the knowledge of a variety of educational activities in Poland.

Chess, which in the project *Education through Chess in School*, serve as instructive and educational, are appreciated for their qualities from a few hundred years. Initially they were treated as a military game, learning to think strategically, over time have gained popularity as a game courtly where the war was symbolic, and in the game the most important were logic and intelligence (Sołtysiak, p. 156). Nowadays their role is well noticed in assisting in the development of thinking, concentration, emotional and social competence, treated as a tool to support learning subjects, especially mathematics and reinforcing non – chess skills, e.g. in the planning of business strategy and shaping the leadership skills (Graber, 2009; Hunt, Cangemi, 2014; Waters, 2004). Their impact on a young

³ It should be added that one of the objectives of this publication is to show the diversity and richness of innovative activities in Poland, undertaken and disseminated by both institutions and individual teachers. They provide a background for the described project, but also contribute to the understanding that innovation education is now becoming a significant part of school work. Hence, perhaps, quoted at the beginning prof. Kupisiewicz words, really reflect the activities of our contemporaries' outlets.

⁴ The first book in the series: Comprehensive support for gifted students. The program WARS and SAWA by Joanna Lukaszewicz-Wieleba and Alicja Baum, presented the original solutions implemented in Warsaw schools, was aimed to identify and support students' abilities.

person is so powerful that creates an atmosphere very often called a “missing element in the educational practice that goes beyond lectures and assessment” (Hunt, Cangemi, 2014, p. 366).

Education project *Education through Chess in School* is based on a few subjects, where also focus our researches. Those are:

1. The main initiator of the project, Polish Chess Federation: We hope that in the observations and conclusions contained in the publication will contribute to the project expansion and improvement and will be a confirmation of the value of work done in promoting the game of chess.
2. Directors, who are the most common initiators of the project implementation in their schools. They create the climate and the conditions which allow to implement innovations. Without their enthusiasm and willingness to support teachers, many students would be deprived of the possibility of early contact with the “royal game”.
3. Teachers, who were responsible for the implementation of innovation in specific classes: further training in searching for adequate methodological solutions and solving emerging problems. Without their commitment and desire to make education more interesting for themselves the students would not have possibility to see the potential that carries universal education chess at the level of early childhood education.
4. Students, who are the best reviewers of the project and their parents, who often due to their children discovered chess for themselves.

Hence, although the research subjects were only principals and teachers, as those who have the most experience and insights realization, their comments apply to all the above entities of the project. This two-sided look at the project - from the perspective of the director, as managing institution and the teacher, which have to assume responsibility for the results of execution, allowed to emerge the factors that can be considered as the most important achievements, as well as those that caused the most problems.

Publications like this are based on the willingness and openness to help many people. So we would like to express our gratitude to those who enabled us to penetrate the ideas and project *Education through Chess in School*. Their support and willingness to share their experiences, let us look at the project from a number of perspectives, which we hope the publication made more interesting.

First of all, we thank the representatives of the Polish Chess Federation, Mrs. Annie Harazińska Project Coordinator *Education through Chess in School* and Mr. Krzysztof Góra Chairman of the Committee on Chess in school and Coordinator of the Project on behalf of the Board of PCF, for the transfer of materials for the project *Education through Chess in School*, organizational support and assistance in reaching the directors and teachers of the schools involved in the project.

We also thank the ladies: Krystyna Kozak Head of the Education Office of the Capital City Warsaw and Mrs. Edyta Jaromin inspector for the transfer of material relating to the project in Warsaw (*WARS and SAWA play chess*).

Special words of gratitude addressed to directors and teachers involved in the study, the willingness to share their thoughts, often for extensive statements, which constitute a source of knowledge about the everyday life of the project, as well as share their best experiences and disappointments. Those experiences gave impetus to other teachers to increased effort and increase faith in the sense of the work of teachers; the latter are inspired change and improvement.

At the end we would like to thank our reviewer, prof. Jarosław Michalski, for all the attention that contributed to the improvement of the book.

Authors

Warsaw, February 2017

Edukacja przez...

Programy, projekty i innowacje edukacyjne

Edukacja, to, zgodnie z definicją podaną przez Wincentego Okonia „ogół procesów i oddziaływań, których celem jest zmienianie ludzi, przede wszystkim dzieci i młodzieży – stosownie do panujących w danym społeczeństwie ideałów i celów wychowawczych”, przy tym, jak pisze dalej autor „obecnie upowszechnia się szerokie rozumienie tego terminu, jako oznaczającego ogół procesów oświatowo-wychowawczych, obejmujących kształcenie i wychowanie oraz szeroko pojmowaną oświatę” (Okoń, 2007, s. 93). W odniesieniu do tego właśnie rozumienia pojęcia prowadzone będą dalsze rozważania.

Edukacja składa się z wielu części, jest procesem rozłożonym w czasie „całocystowo”, przy tym cele przed nią stawiane zmieniają się w zależności od wieku uczniów oraz ich specyficznych cech. Również działania, które mogą być podejmowane w ramach edukacji, uzależnione są od tego, do kogo są kierowane (por. Ferenz, 2010). Edukacja wykracza poza standardowe ograniczanie jej do klasy szkolnej i przedmiotów, lecz odnosi się do wielowymiarowości ludzkiego funkcjonowania (por. Delors, 1998; Adamska-Staroń, Piasecka, Łukasik, 2007) oraz ciągłej potrzeby człowieka w zakresie poznawania i poszukiwania odpowiedzi na pojawiające się pytania i doświadczenia, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym (Ferenz, 2010). To sam człowiek nadaje sens swojej edukacji, wybierając spośród społecznych oczekiwań „te, do których jest przekonany, że są dla niego właściwe” (Ferenz, 2010, s. 37). Spostrzeżenie to ma szczególne znaczenie dla nauczycieli, jako tych, którzy decydują o kierunku swojego rozwoju, zawodowego i poza zawodowego, jak też wpływają na kierunek edukacji podopiecznych. W tym kontekście, decyzje nauczycieli dotyczące metod i form oddziaływań na uczniów, mają długofalowe znaczenie dla kształtowania postaw i wartości młodych ludzi oraz ich poczucia sprawstwa.

Gotowość nauczycieli do podejmowania działań wykraczających poza nałożone poprzez podstawę programową standardy, wiąże się z ich postawą twórczą, chęcią poszukiwań, dostrzeganiem specjalnych potrzeb edukacyjnych uczniów, wrażliwością na przemiany społeczne i kulturowe. Czynniki te przyczyniają się do poszukiwania i podejmowania aktywności o charakterze innowacyjnym. Pojawianie się w świecie edukacji no-

watorskich rozwiązań jest odpowiedzią na brak dostosowania systemu powszechnego, opartego na szkolnych przedmiotach do wszystkich potrzeb i oczekiwań wychowanków. Wynika także z troski nie tylko o kształtowanie grupy/klasę uczniów, lecz także indywidualności, które się na nią składają (Olszewska-Gniadek, 2011). Zjawisko innowacyjności w pedagogice odnosi się do „zmian struktury systemu szkolnego (dydaktycznego, wychowawczego) jako całości lub struktury ważnych jego składników w celu wprowadzenia ulepszeń o charakterze wymiernym” (Okoń, 2007, s. 147). Programy, projekty i innowacje edukacyjne ukierunkowane na rozwój uczniów w wybranej dziedzinie umożliwiają rozpowszechnienie określonych idei, wartości, działań i metod w szerszym gronie nauczycieli, uczniów i ich rodziców. Inicjatywy tego typu mają różny zasięg: mogą dotyczyć placówek w całym kraju lub szkół na określonym terenie, mogą też obejmować instytucje o wybranych właściwościach lub budzić zainteresowanie w środowiskach o specyficznych potrzebach i możliwościach. Ich cechą jest najczęściej ukierunkowanie tematyczne i koncentracja na rozwijaniu określonego typu kompetencji poprzez nabywanie wiedzy i umiejętności w ramach wybranej dziedziny. Co istotne, dziedziny których inicjatywy te dotyczą, albo rozszerzają treści zawarte w podstawach programowych, albo wykraczają poza nie, sięgając do sfer związanych z aktywnościami i zainteresowaniami pozaszkolnymi, na które w normalnym trybie pracy szkoły brakuje czasu.

Działania takie mają charakter pewnego systemu, w którym są jasno sformułowane cele oraz zarysowane spodziewane efekty. Nierzadko oprócz nich, pokazane są ogólne ramy teoretyczne i praktyczne, pozwalające na zrozumienie założeń i sprawne ich wdrożenie w swoim otoczeniu. Stąd zawierają w sobie pożądane metody i formy oddziaływania, wskazania dotyczące pracy na lekcjach lub poza nimi, a nawet pomocną literaturę, czy sposoby i źródła doksztalcania się i doskonalenia. W ramach celów na uwagę zwraca fakt, że są one formułowane zarówno w odniesieniu do wychowania, kształcenia, jak i formowania predyspozycji metapoznawczych. Cele koncentrują się zarówno na merytorycznych aspektach związanych z daną dziedziną, jak też odwołują się do holistycznego rozwoju młodego człowieka, wskazując możliwe zakresy formowania i wspierania jego rozwoju. Warty podkreślenia jest także aksjologiczny wymiar takich działań, który ukierunkowuje młodych ludzi – podmiotów oddziaływań, na określony świat wartości. Mają one też pewne własności związane z czasem: mogą być w założeniu długotrwałe, nastawione na ewaluację i doskonalenie (programy) lub tymczasowe, o jasno określonym okresie oddziaływania, co dość często ma związek z funduszami

przeznaczonymi na ten cel (projekty). Bazują na metodach aktywizujących, nierzadko są wprowadzane i weryfikowane w ramach pozalekcyjnych form pracy, np. na kołach zainteresowań lub w klubach tematycznych. Sprawdzone programy lub projekty (ewentualnie ich elementy), są rozpowszechniane; czasem nawet włączane, w sposób formalny (lub nieformalny), do regularnego kształcenia szkolnego. Aby działania takie mogły być skuteczne, konieczne jest odpowiednie przygotowanie pedagogów, stąd nauczyciele wspierani są materiałami metodycznymi, publikacjami, szkoleniami i innymi formami wzbogacającymi ich warsztat. *Edukacja przez...*, czyli innowacyjne programy i projekty ukierunkowane tematycznie, są wykorzystywane także w pracy terapeutycznej i resocjalizacyjnej⁵.

Dalej zostaną pokrótce przybliżone wybrane rodzaje edukacji przez..., w tym programy i projekty edukacyjne⁶.

Edukacja przez kulturę

Wiele uwagi w odniesieniu do edukacji poświęca się kulturze, której oddziaływanie na młodego człowieka odnoszą się do różnych sfer. Taka forma edukacji zawsze była bardzo ważną częścią kształcenia. Bardzo często zwraca się uwagę na jej znaczenie dla wszechstronnego rozwoju ucznia i kształtowania osobowości, co w efekcie pozwala na aktywne i świadome uczestnictwo w życiu kulturalnym. Krystyna Ferenz podkreśla, że świadome kierowanie poznaniem polega na wprowadzaniu „w świat podstawowych wartości kultury zastanej” (Ferenz, 2010, s. 30). Edukacja przez kulturę prowadzi do zwiększenia wrażliwości ucznia, pozytywnie wpływa na jego samorozwój. Instytucją, której związek z kulturą jest szczególnie wyraźny, jest muzeum. Jest ono miejscem, w którym młody człowiek może zbliżyć się do historii, gdzie „układają się sensy, rodzą się pytania, za których pośrednictwem poznajemy rzeczywistość” (Pater, 2011, s. 155). Miejsce to kształtuje poczucie tożsamości i przynależności, pozwala na poznawanie szczegółów, lecz także poszerza ogląd świata. Muzea odpowiadają tematycznie różnorodności działalności człowieka

⁵ Oddolne inicjatywy edukacyjne, wymyślane i wdrażane przez nauczycieli, są wspierane przez władze oświatowe i samorządowe. Przykładem takiego wsparcia są innowacje w ramach Warszawskich Inicjatyw Edukacyjnych: <http://edukacja.warszawa.pl/projekty-i-inicjatywy/warszawskie-inicjatywy-edukacyjne>.

⁶ Przywołane w tym rozdziale przykłady mają jedynie charakter wyrywkowy; nie oddają w pełni wielości inicjatyw, które podejmowane są przez instytucje i pojedynczych nauczycieli na rzecz wzbogacania edukacji dziecięcej. Jednak rozdział ten ma za zadanie zasygnalizowanie faktu, że polska sfera edukacyjna ma ogromne zasoby, które może nie zawsze są widoczne, jednak przyczyniają się do wielostronnego rozwoju wychowanków i w dużej mierze opierają się na nauczycielach, gotowych dzielić się swoimi zawodowymi i prywatnymi pasjami.

na przestrzeni historii. Pełnią rolę wychowawczą, edukacyjną i związaną z upowszechnianiem kultury, w ramach swojej działalności przybliżają dzieciom i młodzieży różne eksponaty i zjawiska, prowadzą warsztaty dla dorosłych, umożliwiając poznanie, czy też „smakowanie” kultury (Pater, 2011). W pedagogice muzealnictwa, edukacja związana jest z miejscem – oddziałuje na dzieci i młodzież poprzez współcześnie dostępne metody i środki, uzupełnia kształcenie szkolne oraz zachęca do samokształcenia. Poszukiwane są także nowe formy i metody, które zbliżą muzeum do odbiorcy, przekształcając tym samym instytucje w miejsce inspirujące, pełniące funkcje naukowe i rozrywkowe (tamże).

Wyjątkowym miejscem upowszechniania kultury jest Muzeum Powstania Warszawskiego. Jest ono tematycznie związane z Powstaniem Warszawskim oraz osobami, które w nim uczestniczyły. W swoich zasobach muzeum udostępnia dane dotyczące wszelkich wydarzeń, składających się na Powstanie, przechowuje relacje, zdjęcia oraz przedmioty z tego okresu. Oprócz stałej wystawy, w muzeum organizowane są lekcje historii dla dzieci, młodzieży i dorosłych, a także wydarzenia tematyczne.

Wiele aktywności, które są dostępne i adekwatne treściowo dla dzieci i młodzieży organizuje Dział Edukacyjny Muzeum⁷. Organizowane są tematyczne pokazy filmowe (Ekran z dziadkiem), na które zapraszani są reżyserzy lub aktorzy oraz warsztaty fotograficzne prowadzone przez pracowników muzeum i fotografa. W Sali Małego Powstańca w muzeum tworzona jest przestrzeń dla warsztatów modelarskich, przybliżających pojazdy lub broń z okresu II wojny światowej, warsztatów kaligrafii, tworzenia zabawek, szycia flagi, kulinarnych i in. Do muzeum zapraszani są weterani, autorzy książek historycznych lub gier planszowych, fotografowie wojenni i osoby, które mogą swoją postawą lub pracą zainspirować i wzbogacić życie innych. Przez cały rok szkolny realizowane są lekcje muzealne, cieszące się wielką popularnością⁸. Wiele z tych wydarzeń jest dostępnych bezpłatnie (po zarejestrowaniu się) lub są one w cenie biletu.

Muzeum jest także otwarte na wolontariuszy: osoby w różnym wieku mogą angażować się w pracę dziennikarską (np. prowadzenie wywiadów

⁷ Informacje o aktywnościach Działu Edukacji pozyskane zostały ze strony muzeum www.1944.pl oraz w rozmowie z p. Grzegorzem Czyżem, któremu dziękujemy za wspólną opowieść o tym, jak rozbudzać pasje i poszerzać granice edukacji tradycyjnej.

⁸ Skala działań edukacji muzealnej oddają dane statystyczne. Według informacji podanej przez Grzegorza Czyżę w roku 2016 było: 637 grup uczniów ze szkół podstawowych (w sumie 16583 uczniów i uczennic), 414 grup gimnazjalistów (10189 uczniów i uczennic), 144 grup licealistów (3416 uczniów i uczennic), 23 grupy wojskowych (628 żołnierzy) oraz 18 grup aresztantów (363 słuchaczy).

z kombatanami), pomoc w realizacji projektów historycznych i edukacyjnych, fotografowanie lub inne aktywności związane z pracą muzeum.

Szczególną inicjatywą jest coroczny projekt *Raz, dwa, trzy, Warszawiam jesteś Ty!* Inicjatorami projektu są Jolanta Błażejczyk i Michał Komuda. Polega on na aktywizowaniu wielu warszawskich muzeów oraz samych mieszkańców miasta, którzy pozostają w okresie letnim na miejscu, do „przeżycia pasjonującej wakacyjnej przygody” w instytucjach kultury (*Warszawska Nagroda...*, s. 46). Na stronie <http://razdwatrzywarszawiak.pl> są udostępniane karty z zadaniami (o oddzielnym temacie przewodnim w każdym roku) oraz zasady uczestniczenia w zabawie. Projekt ten odniósł wielki sukces i sprawdził się jako wyjątkowa i atrakcyjna forma edukacji nieformalnej⁹. Projekt otrzymał Grand Prix Warszawskiej Nagrody Edukacji Kulturalnej. Jest doceniany za to, że nie tylko przyczynia się do integracji rodziny, lecz także wskazuje alternatywne i aktywne sposoby spędzania wolnego czasu, pozwala na pogłębianie wiedzy i umiejętności, rozwój zainteresowań i pasji oraz odnajdywania się w przestrzeni instytucji kultury (*Warszawska Nagroda...*).

Edukacja przez sztukę

Edukacja przez sztukę jest elementem edukacji kulturalnej.

Znaczenie sztuki dla rozwoju i życia człowieka podkreślane jest zarówno przez pedagogów, jak i artystów. Sztuka przyczynia się do rozwoju wyobraźni, pozwala zarówno na odbiór wartości, jak i ich tworzenie (Adamska-Staroń, Piasecka, Łukasik, 2007). Właściwy odbiór współczesnej sztuki, pomaga w prawidłowy sposób definiować zagmatwaną i skomplikowaną rzeczywistość. Przeżycia estetyczne pozwalają na wzbogacenie wychowania i nauczania, sprzyjają odkrywaniu własnej tożsamości i wartości, rozumienia dzieł, a pośrednio także świata (Lach-Rosocha, 2011; Raszke, 2011). Edukacja przez sztukę jest wdrażana już od najmłodszych lat, przy tym szczególnie wiek przedszkolny jest tym momentem rozwoju, kiedy dziecko przejawia szczególną wrażliwość wobec sztuki: muzyki, plastyki, aktów twórczych. Przy tym sztuka jest wykorzystywana nie tylko w samej edukacji, lecz także w terapii i resocjalizacji, dzieci, młodzieży i osób dorosłych (por. Rudowski, 2013). Edukacja artystyczna to swoisty obszar edukacji pozwalający na wskazywanie pewnych kierunków czy wyznaczników, np. percypowania rzeczywistości, pojmowania otoczenia czy też rozumienia samych dzieł sztuki. Brakuje tutaj gotowych

⁹ Przykładowo w roku 2015 aż 487 dzieci wykonało zadania w minimum ośmiu instytucjach biorących udział w projekcie.

instrukcji i rozwiązań (Szuścik, Linkiewicz, 2014), jednak należy docenić wielość inicjatyw podejmowanych przez ośrodki kultury na rzecz wspierania edukacji szkolnej.

W ramach edukacji przez sztukę można wyróżnić wiele jej rodzajów, np.: plastyczną, muzyczną, teatralną, taneczną i in.

Przedmioty plastyczne są elementem edukacji szkolnej i pozaszkolnej. Edukacja plastyczna służy zakorzenieniu w kulturze, przybliżeniu dorobku kulturowego społeczeństw i narodów, umożliwia także dostęp do wychowania patriotycznego oraz rozumieniu kodów wizualnych, dominujących we współczesnym świecie. Wychowanie plastyczne odnosi się do wyrobienia gustu odbiorców i twórców, a także nawyków związanych z odbieraniem sztuki wysokiej, kształtowaniem postaw i preferencji estetycznych (Tytko, 2011). Plastyka ma szczególne znaczenie w terapii, gdzie służy eliminowaniu zaburzeń poprzez wykorzystanie różnorodnych form i środków artystycznych, jest źródłem wyciszenia i dążenia do harmonii (Rudowski, 2013), a także elementem komunikowania się i wyrażania emocji. „Człowiek bez kultury plastycznej ubożeje duchowo” (Tytko, 2011, s. 32), dlatego docenia się jej znaczenie dla wspierania integralnego i wszechstronnego rozwoju młodych ludzi. W ramach działań edukacyjnych na rzecz edukacji plastycznej, powstaje wiele publikacji o charakterze poradnikowym, które zawierają konkretne rozwiązania do kreatywnej pracy z dziećmi z wykorzystaniem różnych technik i materiałów. Bogate są także zbiory albumów, poświęconych wybitnym artystom, zawierające ich życiorysy oraz analizę dzieł. Należy tu wspomnieć, że w ramach sztuk plastycznych w wielu dziełach pojawia się wątek sachów, przykładami są obrazy Henri Matissa, Johna Lavery, Henrego Sidonsa Mowbray i in. W zakresie edukacji plastycznej pomocą służą muzea. Przykładowo Muzeum Narodowe w Warszawie organizuje tematyczne lekcje w swoich murach, poświęcone na przykład pracy malarza, barwom, przyrodzie w malarstwie, obyczajom określonego okresu historycznego czy wybitnym artystom¹⁰. Warto także podkreślić działania domów kultury, w których organizowane są dodatkowe zajęcia rysunku, malarstwa, lepienia w glinie i in.

Również docenienie muzyki w edukacji stanowi dość powszechne zjawisko. Muzyka prowadzi do dojrzałości, wpływa na harmonijny rozwój, pozwala na wyrażanie uczuć i poznawanie wartości estetycznych (Katarzyńczuk-Mania, 2010). Wychowanie poprzez muzykę kształtuje wiele predyspozycji, nie tylko muzycznych, lecz także społecznych, moralnych

¹⁰ <http://www.mnw.art.pl/edukacja/lekcje-muzealne/przedszkola-i-klasy-i-iii-sp/>

i poznawczych, np. związanych z rozwojem wyobraźni, myślenia dywergencyjnego, zainteresowań, a także umiejętności wartościowania utworów, których jest się odbiorcą (Raszke, 2011). Ma charakter łagodzący, poprawia nastrój, pozwala na przekazywanie i odbieranie emocji (por. Lach-Rosocha, 2011). W edukacji muzycznej w szkole widoczna jest pewna luka, którą wypełnia muzyka dostępna w mediach, dlatego też gusta muzyczne „kształtują się u młodych ludzi chaotycznie, bez udziału refleksji i zrozumienia. Kontakt z muzyką tylko poprzez media wyklucza w zasadzie umiejętność obiektywnego i świadomego wartościowania, niezbędnego w kształtowaniu się kultury estetycznej, także muzycznej” (Raszke, 2011, s. 66).

Oprócz obowiązkowej, chociaż ograniczonej, edukacji muzycznej w szkole, powszechnie dostępne są dla dzieci uzdolnionych muzycznie szkoły i ogniska muzyczne, gdzie kształtuje się umiejętności śpiewu i gry na instrumentach oraz wiedzę muzyczną. Powstają także projekty edukacyjne, które stawiają sobie za cel włączanie muzyki w działania wychowawcze i edukacyjne. Służą one nie tylko rozwojowi kompetencji muzycznych, w tym wrażliwości na dźwięki i muzykę, lecz także stanowią pretekst do uzyskania innych, ważnych umiejętności, np. społecznych lub twórczych. Edukacja przez muzykę opiera się na wypracowanych przez muzyków modelach i koncepcjach, do których należą np. metoda Émile-Jacques Delcroze’a, wykorzystująca improwizację i ruch; system Carla Orffa opierający się na twórczej i swobodnej aktywności dzieci oraz ich chęci improwizacji; system Rudolfa Steinera, będący odbiciem jego filozofii dotyczącej idei estetycznych; propozycja Zoltana Kodaly kładąca nacisk na ćwiczenia słuchowe i intonacyjne i in (Kataryńczuk-Mania, 2010).

W ramach edukacji muzycznej (przez muzykę), która szczególnie widoczna jest w wychowaniu przedszkolnym i wczesnoszkolnym oraz w ramach szkół i ognisk muzycznych, stosowanych jest pięć form aktywności muzycznej, takich jak: śpiew, gra na instrumentach, ruch, tworzenie (improwizacje) oraz słuchanie, które mogą być wzajemnie przeplatanie i występować z różnym nasileniem wobec dzieci w różnym wieku. Muzyka staje się źródłem komunikowania się niewerbalnego, artystycznego nauczyciela i uczniów (Raszke, 2011). Edukację muzyczną wspomagają także akademie, filharmonie i teatry muzyczne, które przygotowują specjalne koncerty i lekcje muzyczne dla dzieci¹¹.

¹¹ Na przykład koncerty organizowane w Filharmonii Narodowej lub cykl Akademia Pełna Dźwięku w Akademii Muzycznej w Łodzi.

Wątki szachowe znalazły również odzwierciedlenie w muzyce, czego przykładem jest opera kameralna Pawła Buczyńskiego, oparta na utworze Stanisława Grochowiaka *Szachy*. Wyjątkowym przykładem łączenia muzyki i szachów, jest pomysł Jonathana Stokesa, który uznał, że polom szachownicy mogą odpowiadać konkretne dźwięki: literowe oznaczenia kolumn to dźwięki od A do H, wierszowe – to odpowiedniki oktav, zaś bierkom przypisane są wartości nut (np. król to pauza, hetman – półnuta, gонец – ósemka). Autor pomysłu dokonał przekładu znanych partii szachowych na utwory muzyczne, a także utwory muzyczne – na partie szachów¹². Warto także wspomnieć o inicjatywach takich jak przedszkole *Szachowe Nuty Ola Modzelan*, w którym edukacja dzieci kładzie nacisk na łączenie gry w szachy i muzyki¹³.

Edukacja przez teatr również w sposób wszechstronny oddziałuje na młodych ludzi. Ten rodzaj edukacji zaczyna się już w przedszkolu, kiedy to cyklicznie są organizowane tematyczne przedstawienia. Działania te są kontynuowane w edukacji wczesnoszkolnej, w której powszechnie jest wystawianie krótkich przedstawień okolicznościowych. Na tych dwóch etapach edukacyjnych znacząca jest także aktywizacja dzieci w zakresie umiejętności recytatorskich, szczególnie poprzez konkursy tego typu, także o zasięgu ogólnopolskim.

W odniesieniu do wyższych etapów edukacyjnych, powstają inicjatywy, których celem jest danie młodym ludziom możliwości zaplanowania i zrealizowania przedstawienia. Wymaga to od inicjatorów zmotywowania młodych ludzi do systematycznego uczestniczenia w zajęciach, zadbanie o miejsce prób oraz występu, a także dostęp do kompetentnych osób, mających wiedzę i umiejętności w zakresie pracy z młodymi ludźmi, lecz także w pracy aktorskiej i wiedzy o teatrze. W wielu szkołach funkcjonują teatry młodzieżowe, niektóre placówki współpracują z profesjonalnymi teatrami, dzięki czemu uczniowie mogą pracować z reżyserami, aktorami i osobami odpowiedzialnymi za tworzenie przedstawienia. Teatr młodzieży jest formą wychowywania poprzez sztukę, do sztuki i w zespole teatralnym, w której ważny jest sam proces dochodzenia do przedstawienia (Górniewicz, 1990; Olszewska-Gniadek, 2011). Teatr młodzieży pełni funkcje kształcącą, która pozwala na nabywanie wiedzy związanej z teatrem (pojęcia, historia, najważniejsze dzieła i autorzy, struktura itp.) oraz umiejętności niezbędnych do stworzenia przedstawienia, w tym w szczególności zasady i działania towarzyszące pracy aktorów oraz do

¹² <http://jonathanwstokes.com/2011/02/14/chess-music/>

¹³ <http://www.szachowe-nuty.pl/index.php/pl/page/show/331/strona-glowna>

odbioru oglądanych przedstawień. Drugą funkcją jest moralna, dzięki której młodzi ludzie poznają i wdrażają w swoim życiu zasady moralne oraz poznają świat wartości uniwersalnych i przestrzegają zasad etycznych. W ramach tej funkcji uczniowie nabywają także umiejętności społeczne i empatyczne a także kształtują swój stosunek do innych ludzi i ich przeżyć. Jest to oparte na budowaniu i rozumieniu wrażliwości, poprzez współprzeżywanie i wczuwanie się w rolę. Kolejną funkcją, którą pełni edukacja teatralna to kształtowanie estetyki poprzez bezpośrednie poznanie i uczestniczenie w dziele sztuki, co sprzyja budowaniu wrażliwości na odbiór utworów oraz na oddziaływanie poprzez utwory na innych. Funkcja ta ma związek z kreatywnością i ekspresją młodych ludzi, którzy poprzez teatr mogą interpretować i przyczyniać się do tworzenia i odtwarzania kultury, lecz także poprzez działania transgresyjne, emocjonalne i bazujące na własnej wyobraźni. Ponadto w zespole teatralnym działania opierają się na poczuciu wspólnoty i odpowiedzialności za stworzony razem spektakl. Atmosfera panująca na takich zajęciach sprzyja budowaniu relacji koleżeńskich i przyjaźni oraz ujawnianiu się predyspozycji społecznych (np. przywódczych, organizatorskich) i wymaga zaadoptowania się do reguł panujących w grupie oraz ich zaakceptowaniu, co ma znacznie w dalszej pracy nad budowaniem konkretnej kreacji aktorskiej (Olszewska-Gniadek, 2011). Badania młodzieży, uczestniczącej w zajęciach teatralnych ukazują ich wpływ na osiągnięcia szkolne, umiejętności społeczne oraz funkcjonowanie w życiu osobistym. Zajęcia takie mają też właściwości terapeutyczne, przyczyniają się do lepszego rozumienia siebie i innych, pozytywnie nastawiają do otoczenia i świata, pozwalają na zrelaksowanie się i oderwanie od codzienności oraz wskazują drogę doskonalenia się i pokonywania słabości (tamże).

Entuzjaści edukacji przez teatr podkreślają także jej profilaktyczną funkcję, umożliwiającą zapobieganiu niepożądanym zachowaniom młodzieży. Edukacja ta daje możliwość twórczego zagospodarowania czasu, budowania adekwatnej samooceny, służy zaspokajaniu potrzeb (ruchu, ekspresji, kontaktu z innymi), pozwala na przeżycie pozytywnych emocji. Szczególnym rodzajem edukacji przez teatr jest edukacja wykorzystująca metodę dramy, której główną cechą jest postawienie wychowanków w sytuacji możliwej improwizacji (tamże).

Przykładem instytucji, która podejmuje stałą współpracę w ramach edukacji przez... jest teatr Guliwer, w którym kurs wiedzy o teatrze włącza się do cyklu spektaklów, jak też prowadzone jest Laboratorium Teatralno-Pedagogiczne, w ramach którego tworzy się przestrzeń do kreatywności

dzieci oraz ich rodziców i nauczycieli, poprzez tworzenie nowych sytuacji teatralnych i pracę warsztatową (<http://www.teatruliwer.waw.pl>).

Warto wspomnieć o tym, że w działaniach teatralnych pojawia się także wątek szachowy. Przykładem jest tu sztuka S. Vögela *Dama bije króla (szach-mat)*¹⁴, czy dramat *Szachy*¹⁵ Stanisława Grochowiaka łączące grę w szachy z życiem głównych bohaterów a także spektakle plenerowe, które przybliżają utwory sceniczne z wątkami szachowymi¹⁶.

Również taniec jest formą, poprzez którą realizowane są innowacyjne działania pedagogiczne. Taniec rozwija zainteresowania, pozwala aktywnie spędzić czas wolny, współpracować z innymi, a także poszerzać grono znajomych, co sprzyja rozwijaniu kompetencji społecznych. Taniec pozwala także doskonalić poczucie pewności samego siebie. Jest specyficzną formą twórczości człowieka, która wykorzystuje ruch ciała. Przy tym nie chodzi tu o poruszanie się w kontekście specyficznego działania, ale o wyrażanie swoich emocji i symboliczny przekaz treści. „Edukacja taneczna w sensie ogólnym jest to świadoma i celowa działalność osób, głównie profesjonalnych wychowawców, nauczycieli i instruktorów, podejmowana w różnych formach, która zmierza do nabywania przez jednostkę określonych kompetencji w zakresie tańca oraz do oddziaływania poprzez doświadczenia taneczne na rozwój fizyczny, umysłowy, społeczny, kulturowy i duchowy” (Kubinowski, 1997, s. 27). Edukacja taneczna ma przede wszystkim poszerzać wiedzę i rozwijać umiejętności taneczne. Do edukacji tanecznej zalicza się działalność prowadzoną przez szkoły tańca, domy kultury, kółka taneczne. Edukacja taneczna także wspiera psychofizyczny rozwój dzieci, rozwija ich zdolności i niweluje występujące braki rozwojowe. Analizując założenia projektów, które wdrażają edukację przez taniec daje się zauważyć dużą aktywizację dzieci i młodzieży, u której wzrasta chęć realizowania określonych rodzajów tańca. Taniec w połączeniu z muzyką daje możliwość indywidualnego pokazu, a zarazem twórczości, która egzaltuje i pobudza ciało i umysł w różnych ekspresjach tanecznych. W zakresie wspierania tego typu edukacji pomocne

¹⁴ <http://teatrcapitol.pl/spektakl/szach-mat/>

¹⁵ Na przykład <http://www.powszechny.com/>; więcej informacji o sztukach powiązanych z szachami można znaleźć w Encyklopedii Teatru Polskiego: <http://www.encyklopediateatru.pl/sztuki/wyszukaj?search=szachy>

¹⁶ Takim przykładem był spektakl taneczno-pantomimiczny, oparty na poemacie Jana Kochanowskiego *Szachy*, towarzyszący Wrocławskiemu Festiwalowi Szachowemu (reż. Paweł Winczyk, tancerze grupy teatralnej Cracovia Danza) lub sztuka *Szachy* inspirowana rzeźbami berlińskiego artysty Matthiasa Rinne w reżyserii Weroniki Fibich.

są instytucje kultury, organizujące warsztaty¹⁷ dla dzieci i młodzieży oraz Polskie Towarzystwo Taneczne¹⁸.

Edukacja przez media

Znaczącym elementem kultury są także wszechobecne media. Edukacja medialna jest elementem przygotowania do odbioru i tworzenia informacji przekazywanych przez media, rozumienia mechanizmów manipulacji, lecz także odróżniania i posługiwania się różnymi typami mediów, w tym w szczególności Internetem (Sokołowski, 2015). Edukacja medialna nie dotyczy tylko zdobywania wiedzy o mediach, co pozwala na właściwe ich wykorzystanie np. jako pomocy pozwalających poszerzyć wiedzę na temat otaczającego świata. Edukacja ta pomaga wykreować właściwą postawę odbiorcy medialnego: postawę aktywnego odbiorcy (poszukującego prawdy o istniejącym świecie), selektywnego (potrafiącego wybierać), a także krytycznego (takiego, który niedowierza i sprawdza wiarygodność przekazu).

Głównym założeniem edukacji medialnej jest stworzenie odpowiedniej postawy odbiorcy mediów, a także wykształcenie umiejętności pozwalających na prawidłowe korzystanie z mediów. Ten rodzaj edukacji opiera się na dorobku dydaktyki ogólnej i korzysta z wypracowanych i sprawdzonych wcześniej metod. W ramach edukacji przez media bardzo często tworzone są ciekawe projekty naukowe, pozwalające dzieciom chociaż na chwilę poczuć np. prawdziwym, profesjonalnym dziennikarzem. Przykładem może być projekt *Edukacja przez Media*, którego głównym założeniem jest publikowanie prasowego dodatku w całości tworzonego przez uczestników warsztatów. Podczas warsztatów uczestnicy mają możliwość podnoszenia swoich umiejętności w zakresie fotografii, dziennikarstwa, wymieniania doświadczeń w trakcie spotkań w zespole redakcyjnym. Również dzięki warsztatom uczniowie mają możliwość poznawania nowych ciekawych ludzi, zdobywania cennych doświadczeń w pracy na profesjonalnym sprzęcie¹⁹.

Specyficzną odmianą wykorzystania mediów w edukacji jest edukacja filmowa.

Film, właściwie od momentu powstania, był postrzegany jako medium o wielkim potencjale dokumentującym historię i opisującym świat, chociaż początkowo był przez pedagogów postrzegany raczej jako zagrożenie, niż wsparcie (Sokołowski, 2015). Obecnie docenia się rolę fil-

¹⁷ Na przykład warsztaty *Poznanie przez taniec* w Teatrze Wielkim – Operze Narodowej.

¹⁸ <http://www.taniec.pl/>

¹⁹ http://kastor.org.pl/edukacja przez media/?page_id=2

mu w poznawaniu i rozumieniu świata, uznając go za medium atrakcyjne i dostępne dla młodych ludzi. Przykładem wdrażania edukacji filmowej jest ogólnopolski projekt *Nowe Horyzonty Edukacji Filmowej*, realizowany przez Stowarzyszenie Nowe Horyzonty, założone przez Romana Gutka w roku 2003 (Sokołowski, 2015). W ramach działań projektowych organizowane są festiwale filmowe: Międzynarodowy Festiwal Filmowy T-Mobile Nowe Horyzonty oraz American Film Festival. W ramach pierwszego festiwalu zapraszani są goście związani z filmem, tworzone pokazy i przeglądy filmów w ponad 20 miastach, zaś najlepsze filmy dystrybuowane w formacie DVD. Drugi festiwal dotyczy niezależnego kina amerykańskiego. Stowarzyszenie opracowało założenia edukacyjne projektu i zaktywizowało do włączenia się ponad 1000 szkół. Projekt jest skierowany do uczniów w zróżnicowanym wieku (4 grupy wiekowe), nauczyciel może zapisać swoich uczniów na pokazy filmowe, które odbywają się raz w miesiącu i są połączone z wizytą gościa (dziennikarza, wykładowcy, filmoznawcy itp.), który ze swojej perspektywy opowiada o filmie i jego sensach. Filmy są dobierane tak, by uczyć wrażliwości, skłaniać do refleksji i mieć możliwość oglądania dzieł wartościowych (Sokołowski, 2015; *Filmoteka szkolna...*). Stowarzyszenie udostępnia także materiały, które mogą wspierać pracę nauczycieli oraz aktywizuje rodziców w działaniach związanych z refleksyjnym oglądaniem filmów²⁰.

W dziedzinie filmu szachy także mają swoje miejsce i to prawie od początku kinematografii. Przykładem jest tu *Szachowa gorączka* z roku 1925, polski film fantastyczny *Szach i mat!* z roku 1967 czy bardziej współczesne: *Szachowe dziedzictwo* z udziałem amerykańskich szachistów lub dramat *Szachistka*.

Edukacja przez doświadczenie

Interesujące jest spojrzenie na edukację z perspektywy przeżycia i doświadczenia dziecka. Doceniając ten sposób wdrażania do samodzielności i samokształcenia, w literaturze przedmiotu wyróżnia się „edukację przez doświadczenie”, która łączy się z celem ukierunkowanym na rozbudzenie zainteresowania dziecka otaczającym światem: jego różnorodnością, bogactwem i pięknem. Edukacja przez doświadczenie jest uznawana za najstarszą metodę uczenia się. Już najstarsze pisma Sokratesa i Platona nawiązywały do doświadczenia życiowego, które pozwalało zrozumieć świat i zdobyć wiedzę, pozwalającą udoskonalić jednostkę i rozwijać jej cnoty (Luckner, Nadler, 1997). Edukacja przez doświadczenie to

²⁰ Materiały i dodatkowe informacje są dostępne na stronie <https://www.nhef.pl/>

nauka, która wywodzi się z działań danej jednostki w otaczającym ją świecie. To proces, w którym jednostka konstruuje wiedzę, nabywa umiejętności i zmienia swoją postawę pod wpływem bezpośredniego doświadczenia. Edukacja przez doświadczenie zachodzi wówczas, gdy jednostka wykonuje jakieś zadanie, dokonuje refleksji, podsumowuje je, analizuje i wyciąga wnioski, a następnie wciela w życie wynik tych działań, zmieniając swoje rozumienie świata i/lub zachowanie (tamże).

Młodsze dzieci ujawniają wrodzoną spontaniczność, entuzjazm i ciekawość poznawczą wobec wszystkiego, co wokół nich się znajduje. Dzięki temu kształtuje się u nich wrażliwość, poczucie wartości i piękna, a także rozwijają się zaciekawienie i pasje. Edukacja i proces uczenia się wiąże się z przyswajaniem nowych informacji (wiedzy), umiejętności praktycznych i kompetencji społecznych (postaw). Proces uczenia się prowadzi do trwałych zmian u dziecka w zakresie wiedzy, relacji i reakcji. Warto podkreślić, że cel edukacji nie powinien odnosić się do uczenia suchych faktów, ale wzbogacania umiejętności i wiedzy. Cel ten powinien być zintegrowany z innym obszarami życia uczącego się dziecka.

Analizując podejmowane działania praktyczne przez placówki edukacyjne można sądzić, iż edukacja przez doświadczenie najczęściej prowadzona jest podczas zajęć pozalekcyjnych, gdzie określone działania mają charakter „zabaw badawczych”. Zabawy te pobudzają ciekawość uczniów najbliższym otoczeniem, a także rozwijają ich zainteresowania badawcze. Ta forma pozwala dzieciom na samodzielne działanie (zabawę), gromadzenie wiadomości z zakresu różnych nauk, szczególnie nauk przyrodniczych (chemii, fizyki, biologii, geografii). Uczniowie biorący udział w zajęciach mają możliwość poznawania zasad rządzących prawami natury poprzez prowadzenie prostych doświadczeń.

Realizując programy w zakresie edukacji przez doświadczenie nauczyciel stawia sobie określone cele: 1) zapoznaje swoich uczniów z wybranym problemem, zachęca do zadawania pytań, ułatwia dyskusję, sprzyja wymianie poglądów, systematyzuje zdobytą wiedzę teoretyczną; 2) pozwala dzieciom oswoić się z nieznanym sprzętem (próbówki, cylindry, lejki, magnesy, lusterka, lupy, mikroskopy, wagi, busole, budziki), tak by mogły rozpocząć samodzielne próby i doświadczenia (sam towarzyszy uczniom, nie wyręczając ich w tych działaniach); 3) daje do zrozumienia, że przywiązuje wielką wagę do rezultatu ich poszukiwań; 4) na koniec stara się, aby uczniowie się odprężyli i podsumowuje zajęcia, ciesząc się z ich samodzielnych eksperymentów.

Edukacja przez doświadczenie pozwala rozwijać u dzieci zdolność obserwowania, analizowania, porównywania, ustalania podobieństw i róż-

nic, porządkowania, klasyfikowania, dostrzegania wzajemnych relacji, wyobrażania sobie, tworzenia, wysuwania hipotez, eksperymentowania (Dobrosz-Teperek, Dasiewicz, 2009).

Przykładem tego typu edukacji jest autorska metoda wypracowana wspólnie z naukowcami przez Fundację Uniwersytet Dzieci²¹. Jest ona oparta na doświadczaniu, pobudzającym dziecięcą pasję, ciekawość i kreatywność²².

Szczególnym miejscem, które pozwala na wdrażanie zasad edukacji przez doświadczenie jest Centrum Nauki Kopernik. Jest to instytucja, która inspiruje do obserwacji, doświadczania, zadawania pytań i poszukiwania odpowiedzi. Uczeniu się w Koperniku sprzyjają różnorodne przestrzenie edukacyjne. Organizowane są wystawy, które dają możliwość samodzielnego eksperymentowania z wykorzystaniem interaktywnych eksponatów. Stanowią one wartościowe uzupełnienie zajęć szkolnych. Eksponaty są traktowane jako stacje badawcze, które pozwalają bezpośrednio poznawać zjawiska trudne do zaobserwowania na co dzień. Można je obsługiwać samodzielnie lub w małych grupach. Na miejscu są animatorzy – eksperci, którzy znają eksponaty i mogą podzielić się wartościowymi informacjami na temat zjawisk prezentowanych na wystawach.

Majsternia – stanowi przestrzeń warsztatową o wyjątkowych atutach edukacyjnych. Przedmioty codziennego użytku służą tu do podejmowania wyzwań inżynierskich, naukowych i logicznych. Przyczynia się to do tego, że dzieci rozumieją prawa przyrody i ćwiczą cierpliwość, determinację, umiejętność nieszablonowego myślenia. Radzenie sobie z określonym problemem, poszukiwanie rozwiązań, uczenie się na błędach daje szansę lepszego poznania własnych mocnych stron. W Majsterni uczniowie pracują bez dokładnych instrukcji, ocen, limitów czasowych, co w konsekwencji pozwala na dłuższe skupienie nad danym zagadnieniem.

Głównym celem warsztatów w laboratorium jest samodzielne przeprowadzanie obserwacji i eksperymentów z wykorzystaniem nowoczesnego, profesjonalnego sprzętu. Uczniowie pracują tam jak naukowcy. Taki sposób pracy rozwija umiejętność myślenia naukowego, logicznego rozumowania i wnioskowania na podstawie obserwacji doświadczeń. W naturalny sposób uczy też pracy w grupie.

²¹ <http://uniwersytetdzieci.pl/>

²² Materiały i scenariusze lekcji, wspierające działania nauczycieli można pobrać ze strony <http://www.scenariuszelekcji.edu.pl/>

Seanse w planetarium są źródłem inspirujących tematów, które można poruszyć na lekcji, a także podczas zajęć w przedszkolu. Pozwalają doświadczyć zagadnień znanych z podręczników²³.

Edukacja ekologiczna i przyrodnicza

Celem edukacji przyrodniczej jest przede wszystkim przybliżenie zagadnień związanych z przyrodą, wyrabianie odpowiedniego stosunku do roślin i zwierząt, a także ukazanie roli człowieka w środowisku przyrodniczym. Poznawanie przyrody daje dzieciom możliwość przeżywania nowych doznań i wzbogacania wiedzy, a także pozwala na rozwój umysłowy i emocjonalny, pozytywnie wpływa na ich uczucia wyższe. Podstawowym zadaniem nauczyciela jest dostarczenie dziecku możliwości poznawania przyrody poprzez aktywny i bezpośredni kontakt z nią i zachodzącymi w niej zjawiskami. Dziecko powinno oglądać, szukać, zbierać, porządkować, porównywać, mierzyć, liczyć, obserwować, badać i eksperymentować. Tylko dzięki tym działaniom ma ono szansę w pełni poznać otaczający świat.

Obserwując przyrodę, dziecko dokonuje szeregu operacji umysłowych, takich jak: analiza, synteza, porównanie, poszukiwanie cech różniących i wspólnych, uogólnień, które są podstawą tworzenia pojęć przyrodniczych. W związku z tym należy wdrażać takie działania, które będą odnosiły się do dokładnej obserwacji, kształtowania uwagi (koncentracji), zainteresowania oraz odpowiedniego zachowania. W sytuacjach, gdzie dzieci nie mają możliwości bezpośredniego kontaktu z danym środowiskiem przyrodniczym, stosuje się pośrednie środki w zakresie jego poznawania poprzez opis, ekspozycję czy prezentację.

Edukacja przyrodnicza dzieci w młodszym wieku odbywa się poprzez integrację określonych treści z różnych obszarów edukacyjnych. Wśród metod dominujących we wszystkich formach pracy z dzieckiem stosowane są metody poszukujące, praktycznego działania, eksperymentowania, zawierające dużo obserwacji i doświadczeń, a także wycieczki, prace hodowlane czy porządkowe. Programy realizowane przez placówki edukacyjne w tym zakresie zazwyczaj obejmują dzieci w różnym wieku, włączani są także rodzice i środowisko lokalne.

W ramach edukacji przyrodniczej i ekologicznej, funkcję wspierającą przyjmują nadleśnictwa, które posiadają własną bazę edukacyjną, muzea przyrodnicze, przewodników. Organizują one zielone szkoły, wycieczki oraz wydarzenia edukacyjne.

²³ http://www.kopernik.org.pl/fileadmin/user_upload/GRUPY_DOCELOWE/dla_nauczycieli/broszura_nauczycielska_2016_2017.pdf, data dostępu 21.02.2017

Warto odnotować, że ekologia znalazła swoje odzwierciedlenie także w szachach – powstają szachy, również w wersji plenerowej, tworzone z materiałów przetwarzalnych, takich jak karton czy wosk²⁴.

Edukacja przez turystykę

Turystykę można traktować jako jeden z najstarszych systemów dydaktycznych. Jego części składowe to: cele, treści, formy, metody i organizacja działalności turystycznej. Turystyka kreuje doskonałe warunki do łączenia nauki szkolnej z poznawaniem turystycznym. Dzięki temu zaspokaja ona potrzeby uczniów, szczególnie te z najwyższego piętra piramidy potrzeb Abrahama Masłowa (1990). Wśród korzyści stosowania turystyki jako systemu dydaktycznego wymienia się: 1) wykorzystywanie różnych atrakcyjnych źródeł wiedzy (informacje przekazane przez przewodników i pilotów wycieczek, przewodniki drukowane, informatory, opracowania monograficzne); 2) łączenie indywidualnych aspiracji edukacyjnych z programem wycieczki; 3) tworzenie warunków do konfrontacji wiedzy teoretycznej z praktyką; 4) przyczynianie się do pogłębienia motywacji samokształceniowej uczestników; 5) potęgowanie atrakcyjności wiadomości i doświadczeń poznawczych uzyskanych na wycieczce (Turos, 2003).

Turystykę edukacyjną można traktować również jako narzędzie kształtujące i rozwijające osobowość człowieka. Taki rodzaj aktywności sprzyja samokształceniu. Aktywny uczestnik podróży traktuje ją jako przygodę intelektualną. Warto tutaj wymienić następujące funkcje turystyki, biorące udział w procesie samokształcenia:

1. Dostarcza wrażeń, wyobrażeń, spostrzeżeń i pojęć o otaczającym świecie, na podstawie których możliwe staje się ukształtowanie względnie spójnego i sprawdzalnego obrazu rzeczywistości przyrodniczej, kulturowej i ludzkiej.
2. Rozbudza potrzebę badania, poznawania i penetrowania świata, potrzebę rozumienia go i racjonalnego w nim działania.
3. Wzbogaca poczucie sensu życia dzięki temu, że ukazuje bogactwo, ogrom i złożoność świata przyrody, społeczeństwa i kultury.
4. Ukazuje tereny ludzkiej aktywności, w których ujawnia się ludzki geniusz (wytwory cywilizacji naukowej i technicznej).

²⁴ Np. <http://www.banzaj.pl/Ekologiczne-szachy-z-kartonu-26569.html> lub <http://zkartonu.com/2012/04/16/szachy/>

5. Ukazuje urodę świata (doznania estetyczne, związane z pięknem ludzi, krajobrazów i zabytków architektury) i wzmacnia uczucia afirmacji życia.
6. Umożliwia porównanie własnego kraju, jego gospodarki, kultury i życia społecznego z innymi krajami; budzi potrzebę doskonalenia życia społecznego, gospodarki i kultury we własnym kraju.
7. Rozwija potrzebę studiowania tych opracowań, materiałów naukowych, przewodników, opisów i danych statystycznych, które umożliwiają głębsze poznanie zwiedzanych krajów i zrozumienie specyfiki ich kultury (Turos, 1984).

Warto podkreślić, iż do zalet turystyki edukacyjnej można zaliczyć także: kształtowanie umiejętności dostrzegania różnorodnych problemów, rozbudzanie aspiracji badawczych, tworzenie szczególnych warunków do głębokiego i wnikliwego poznania różnych obiektów turystycznych, przyrodniczych i kulturowych (Turos, 2003). Turystyka edukacyjna może przyczynić się do kształtowania postaw patriotycznych, pozwala nabywać wiedzę i doświadczenie, ułatwia kontakt z wytworami kultury, gospodarki, historii, daje podstawy do identyfikowania się z danym państwem, narodem czy regionem. Zagraniczna turystyka edukacyjna ułatwia edukację międzykulturową. Jest to szczególnie istotne w dzisiejszych czasach, kiedy coraz częściej zauważamy procesy globalizacji, zanikania barier, przenikania się kultur czy integracji europejskiej. Taka forma edukacji sprzyja międzynarodowym kontaktom, pozwala rozwinąć zainteresowanie innymi kulturami, uczy szacunku i tolerancji (Alejziak, 1999).

Przykładem działań integrujących turystykę z edukacją są te prowadzone przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, m.in.: imprezy turystyczne, dokumentowanie osiągnięć turystycznych w odpowiednich książeczka (np. Turysta Przyrodnik, Tropiciele Przyrody), zbieranie odznak turystycznych i in.²⁵

W ramach turystyki także ujawniają się wątki szachowe; należy tu wspomnieć o dostępnych na rynku mini-szachach, które z racji wielkości mogą być zabierane na wyprawy, lecz także jako atrakcja turystyczna (np. gigantyczne szachy w Kaszubskim Oku czy szachy ze szkockiej wyspy Lewis).

Adventure Education

Adventure Education można zdefiniować jako bezpośrednie, aktywne i angażujące doświadczenia, które dotyczą całego człowieka i mają

²⁵ <https://www.pttk.pl/>

realne konsekwencje dla rozwoju dziecka. Może znaczyć to tyle, że dziecko uczy się przez działanie (Gass, 1990). Ten rodzaj kształcenia łączy edukację przez doświadczenie, przyrodniczą i turystyczną i nazywany jest pedagogiką przeżyć lub wychowaniem przez przygodę.

W literaturze przedmiotu można odnaleźć wyniki badań powiązanych z działaniami z zakresu pedagogiki przygody. Zagraniczne ośrodki naukowe od wielu lat prowadzą badania nad „edukacją przez przygodę”, w wyniku których uznaje się, że przygoda staje się czynnikiem, który sprzyja nauce u dzieci (Gass, 1990). Bardzo często tłem do podejmowanych działań jest otaczająca rzeczywistość i aranżowane sytuacje. W pedagogice takie sytuacje są określane jako przygody. Przygoda to wydarzenie będące dla kogoś czymś niecodziennym, odbiegającym od zwykłego trybu życia (*Słownik języka polskiego*, 2008). Przygoda jest wtedy, gdy dziecko doświadcza czegoś niezwykłego i niespodziewanego, czegoś co różni się od sytuacji, jakie spotyka na co dzień; co wymaga od niego poszukiwania rozwiązań, nowych ról i eksperymentowania. Tego typu działania umożliwiają mu relacje z otoczeniem i zachęcają do zwiększania tego rodzaju aktywności. Przygoda wiąże się z ciągłym odkrywaniem i eksploracją.

Analizując literaturę napotyka się wiele trudności w zakresie jednoznacznego wskazania, kto jako pierwszy wykorzystał walory wychowawcze zajęć o charakterze przygodowym, które odbywały się w terenie i na łonie przyrody. Józef Minasowicz (za: Gordon, 2000), współpracownik Komisji Edukacji Narodowej głosił, że świat takich nauczycieli chwalił i chwali, którzy uczyć chodzili, a chodząc nauczali. Działalność takich organizacji jak Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze czy później Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze łączyła idee ruchu krajoznawczego z przygodą odkrywania kraju ojczystego i może być uznana za początki wychowywania przez przygodę

Edukacja przygodowa to oddziaływanie, które wykorzystują elementy ryzyka, przygody oraz różnorodność środowiska przyrodniczego w celu osiągnięcia określonych rezultatów wychowawczych i edukacyjnych (Hirsh, 1999). Jednak, aby dane działanie było aktywnością, które wchodzi w zakres edukacji przygodowej musi ono spełniać określone warunki. Musi zawierać element ryzyka dla dziecka, które jednak jest kontrolowane przez dorosłego. Ryzyko w przygodzie zwiększa doświadczane przeżycia w sferze emocjonalnej i poznawczej, a także pozwala sprawdzać swoje możliwości i wypracować określone strategie zaradcze w sytuacjach stresowych.

Edukacja przygodowa uczy pracy w zespole i przygotowuje dziecko do pracy w różnych warunkach, co więcej uczestnicy zajęć muszą wziąć odpowiedzialność za swoje decyzje i ponosić ich konsekwencje. Występujące napięcie i niepewność w zakresie przebiegu określonych sytuacji potęguje emocje. Dokonywana przez dziecko analiza zachowania swojego i pozostałych uczestników pozwala na ocenę posiadanych cech zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, poznawanie swojego miejsca w grupie i zależności między poszczególnymi osobami. Budowana w ten sposób wiedza staje się podstawą do dokonywania określonych modyfikacji.

Zatem, aby dana forma aktywności przygodowej zawierała aspekt wychowawczy lub edukacyjny musi obejmować: ryzyko (kontrolowane), działanie wywołujące u uczestników silne emocje, nieuniknione konsekwencje podejmowanych działań, trudny do przewidzenia rezultat działań, chęć i zaangażowanie uczestników (Goldenberg, 2001).

W Polsce pojawia się wielu pasjonatów pedagogiki przygody, organizowane są konferencje, warsztaty, wydarzenia²⁶.

Edukacja przez zabawy i gry

Zabawa stanowi podstawową formę aktywności dziecka. Jest naturalną działalnością, dzięki której dziecko odtwarza treść własnych doświadczeń. W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele klasyfikacji zabaw. Ich podział jest niezbędny do tego, aby realizować edukację poprzez zabawę. Wymienia się tutaj między innymi: zabawy konstrukcyjne, tematyczne, dydaktyczne i ruchowe, w niektórych opracowaniach wyróżnia się także zabawy badawcze oraz twórcze.

Zabawy konstrukcyjne odnoszą się do budowania, składania całości z elementów, z wykorzystaniem różnorodnego materiału. Dziecko bawiąc się, wykonuje czynności konstrukcyjne, które pozwalają mu odczuwać przyjemność i zadowolenie; jednocześnie zaspakajając potrzebę tworzenia. Irena Dudzińska zabawy konstrukcyjne dzieli na: budowanie z klocków różnej wielkości i różnorodnych kształtów, konstruowanie, łączenie elementów z zestawów, budownictwo z piasku lub śniegu, tworzenie i konstruowanie różnych przedmiotów i zabawek do zabaw tematycznych czy inscenizowanych, budowanie na wolnym powietrzu, łączenie większych elementów (deseczek, palików, łuków drewnianych), konstruowanie budowli, które mogą być wykorzystane w zabawach tematycznych (Dudzińska, 1983).

²⁶ Warto śledzić te wydarzenia na stronie <http://www.naukaprzygoda.edu.pl/projekty/edukacjaprzygoda/>

Zabawy tematyczne są nazywane: zabawami naśladowczymi, w role, dramowymi lub fikcyjnymi. Stefan Szuman określa je jako tematyczne, gdyż są to zabawy dziecięce na określony temat odnoszący się do różnych sytuacji, zdarzeń, faktów z życia zauważonych przez dzieci i odtworzonych w formie zabawowej (Szuman, 1958).

Zabawy dydaktyczne są formą aktywności organizowanej i kierowanej przez osobę dorosłą. Są to zadania, które pozwalają osiągnąć dany cel w zakresie rozwijania funkcji poznawczych. Zabawy dydaktyczne dają dziecku okazję do porządkowania swoich wiadomości i stosowania ich w praktycznym działaniu (Okoń, 1987).

Zofia Bogdanowicz (1967) dzieli zabawy dydaktyczne biorąc pod uwagę wykorzystywany w zabawie materiał, wyróżnia: zabawy z pomocami gotowymi, w których konstrukcji zawarte jest zadanie do wykonania, jak np. wieża piko, baby, sześciany różnej wielkości; zabawy typu czarodziejski woreczek, zgadnij, czego brak na stole, w których stosuje się drobne przedmioty codziennego użytku; zabawy z wykorzystaniem układanek, łamigłówek, zagadek obrazkowych, gier stolikowych itp.; zabawy słowne, takie jak zagadki, niedokończone rymy i inne.

Zabawy ruchowe przyczyniają się nie tylko do rozwoju ruchowego, lecz także rozwijają charakter, twórczą wyobraźnię, pamięć oraz pojęcia przestrzenne. Mogą mieć formę zabaw swobodnych, w których realizowany jest określony cel. Według Ireny Dudzińskiej cel stanowi kryterium wyodrębnienia następujących rodzajów zabaw ruchowych: zabawy orientacyjno-porządkowe, które wyrabiają umiejętność oceny kierunku i odległości, orientację w przestrzeni, uczą biegania bez potrącania, omijania przeszkód; zabawy bieżne angażujące duże grupy mięśniowe, pobudzające krążenie, oddychanie; zabawy równoważne rozwijają zdolność utrzymania równowagi, uczą przekraczania przeszkód, działają mobilizująco na układ nerwowy; zabawy z czworakowaniem działają na organizm wszechstronnie – tak na układ vegetatywny, jak i ruchowy; zabawy z elementem skoku i podskoku pobudzają krążenie i oddychanie; zabawy z elementem wspinania i włożenia ćwiczą sprawność pokonywania przeszkód; zabawy z elementem rzucania, chwytania, toczenia, celowania rozwijają umiejętność rzucania, chwytania, zdolność oceniania kierunku i odległości; zabawy rytmiczno-ruchowe wpływające na ogólne usprawnienie ruchowe dzieci, wyrabiające poczucie rytmu, koordynację ruchową, ćwiczą oddech (Dudzińska, 1983).

Zabawy badawcze stanowią kontynuacją zabaw manipulacyjnych, które występują w wcześniejszych okresach rozwojowych. Dziecko manipulując przedmiotami i działając na nich, zaspokaja swoje potrzeby

poznawcze. Maria Kwiatkowska uważa, że małe dzieci lubią wykonywać różne doświadczenia np. sprawdzać kruchość lodu, wilgotność piasku, bawić się magnezem, szkłem powiększającym, pryzmatem, kalejdoskopem. Mają możliwość w ten sposób zaspokoić swoją ciekawość świata, doświadczyć interesujących je zjawisk i przedmiotów. Doświadczenia te pozwalają znaleźć odpowiedź na pytania dotyczące tego, dlaczego tak się dzieje? Co, z czego i dlaczego zostało tak zrobione? Co, do czego służy? itp. Zabawy badawcze służą zaspokojeniu potrzeb poznawczych dzieci poprzez działanie i manipulowanie (Kwiatkowska, 1988).

Zabawy twórcze przyczyniają się do stymulowania rozwoju dyspozycji twórczych dziecka. Są one realizowane w formie ekspresji plastycznej, werbalnej, ruchowej i muzycznej. Manipulacja zostaje zastąpiona poszukiwaniem, eksperymentowaniem, prawdziwym badaniem i tworzeniem. W początkowej fazie dziecko przypadkowo coś odkrywa, wpada na jakiś pomysł i tworzy.

W edukacji poprzez zabawę bardzo ważną rolę odgrywają zabawy fundamentalne, które stanowią program rozwijania zdolności dziecka od urodzenia do sześciu lat. Program ten jest kierowany głównie do rodziców, ale jego elementy są też wykorzystywane przez nauczycieli. Jego autorami są Gordon Dryden i Colin Rose – angielscy pedagodzy. Program ten pokazuje, jak stworzyć stymulujące środowisko oraz jak efektywnie spędzić czas z dzieckiem. Wspomaga wszechstronny rozwój dziecka, zawierając propozycje działań, jak spędzić z dziećmi efektywnie czas, poprzez naukę budując z nim relację. Jest to pierwszy program, który zawiera tak wiele praktycznych propozycji zabaw dla dzieci, opartych na koncepcji inteligencji wielorakich H. Gardnera. Zabawy zaproponowane w programie zostały opracowane z wykorzystaniem nowoczesnych metod oraz koncepcji pedagogicznych. Wymienić tu należy: teorię wielorakiej inteligencji, polisensoryczność oddziaływań, Ruch Rozwijający Weroniki Sherborne, koncepcję Lwa Wygockiego, gimnastykę twórczą Marii i Alfreda Kniessów, metodę Glenna Domana, metodę Dobrego Startu, metodę Marii Montessori, Integrację Sensoryczną, Kinezylogię edukacyjną Paula Dennisona. Program rozwija uzdolnienia dziecka poprzez: stymulację mózgu, naukę poprzez zmysły, rozwijanie ośmiu rodzajów inteligencji: językowej, matematyczno-logicznej, wizualno-przestrzennej, muzycznej, interpersonalnej czyli umiejętności nawiązywania kontaktów z innymi osobami i intrapersonalnej czyli umiejętności skupienia uwagi na swoich uczuciach, umiejętności wyciągania wniosków z przeżytych doświadczeń oraz zdolności planowania, stawiania celów, inteligencji ruchowej, przyrodniczej (Rose, Dryden, 2006).

W odniesieniu do małych dzieci podkreśla się znaczenie zajęć szachowych, szczególnie na uwagę zasługuje tu włączenie systematycznej gry w szachy w przedszkolach lub domach kultury, a także traktowanie jej jako inspiracji do innych działań zabawowych i edukacyjnych (np. wykonywania prac plastycznych lub zabaw ruchowych).

W ramach projektów edukacyjnych na uwagę zasługuje także autorski pomysł Doroty Dziamskiej *Edukacja przez ruch*. Autorka, jako praktyk, zauważyła dobroczynne znaczenie ruchu dla procesu edukacyjnego. Włączenie ruchu w różne zabawy o charakterze edukacyjnym sprawiają, że dzieci lepiej radzą sobie z narzuconymi im organizacyjnymi procedurami i dyscypliną dotyczącymi funkcjonowania w przedszkolu lub szkole. Występująca czasem w tych placówkach atmosfera strachu i dystans prowadzić mogą do zaburzeń emocjonalnych, zmęczenia, zniechęcenia nauką – te z kolei dziecko może rozładować poprzez ruch. *Edukacja przez ruch* to pedagogiczny system kształcenia i terapii przeznaczony do pracy z dziećmi na poziomie edukacji elementarnej. Działania wykorzystywane w edukacji przez ruch odnoszą się do holistycznej koncepcji rozwoju człowieka i doskonalenia umiejętności konstruowania rzeczywistych zajęć zintegrowanych.

Ruch ma znaczenie dla dziecka już w momencie rozwoju prenatalnego, a odpowiednio wykorzystany staje się elementem edukacji dziecka i służy harmonijnemu jego rozwojowi. Zdaniem autorki systemu, odpowiednio dobrana zabawa ruchowa wyzwala koncentrację, zwiększa spójność działania w grupie, wywołuje przyjemność, pozwala na ekspresję uczuć, zapewnia także poczucie bezpieczeństwa i służy budowaniu atmosfery otwartości, akceptacji i uznania w grupie rówieśniczej. W opracowanym systemie autorka opiera się na założeniu, że „nawet z najprostszej klasycznej czynności szkolnej można utworzyć rytmiczną procedurę poruszania się, wyzwalającą radość i zapewniającą poczucie przyjemności w procesie uczenia się” (Dziamska, 2005b, s. 8). Działania te służą zintegrowaniu ciała (integracji sensorycznej), poprzez aktywizację poszczególnych części (nogi, stopy, ręki, dłoni, oka, ucha, głowy i tułowia). Wykorzystany w zabawach rytm oraz muzyka przyczyniają się do koordynacji ruchowej dziecka i ułatwia wykonywanie ćwiczenia.

Główne założenia systemu dotyczą faktu, że ćwiczenia wykonuje się w grupach, według określonej procedury, rytmicznie przy muzyce; ruch powinien być jak najbardziej naturalny i wynikać z potrzeby poruszania się dziecka. Ponadto ćwiczenia opierają się na manipulacji i dotyku; każde ćwiczenie powinno być zaprezentowane przez nauczyciela, który przy tym, również poprzez ruch, zachęca dzieci do włączenia się w zabawę

(tamże, s. 10). Zdaniem autorki, opracowany i sprawdzony przez nią system to nie jedynie zabawa, lecz aktywności mające na celu wychowywanie i harmonijne kształtowanie dziecka. Poszczególne ćwiczenia mogą mieć także wartość diagnostyczną, co z kolei prowadzi do adekwatnego doboru dalszych ćwiczeń. System ma także wartość terapeutyczną, jest wykorzystywany w pracy z dziećmi niepełnosprawnymi oraz z zaburzeniami lub deficytami.

Edukacja przez ruch jest systemem form i metod, który realizuje założenia integracji sensorycznej, wspomaga proces uczenia się. Istotne jest wykorzystywanie w naturalny sposób ruchu w procesie rozwoju dziecka. W systemie tym, łączy się aspekt terapeutyczny z kształcącym. Wykonuje się tu określone ćwiczenia, wykorzystujące naturalny ruch dziecka, który ma charakter ruchów naprzemiennych. W działaniach tych ruch odbywa się przy odpowiednio dobranej muzyce, wyznacza ona rytm i wyzwala naturalną potrzebę aktywności dziecka. Ruch jest połączony z poznawaniem nowego otoczenia, samego siebie i odbywa się w zabawie o charakterze poznawczym. W trakcie ruchu dzieci wykonują pewną czynność (np. rysują, malują, składają papier), która jest elementem zabawy i pozwala dziecku gromadzić nowe doświadczenia. Dzieci w trakcie zabaw, które są tematycznie ze sobą połączone, wykonują różne prace, które na końcu zajęć tworzą całość. Dziecięce wytwory są wykorzystywane w dalszych działaniach, stają się materiałem do nowych aktywności, w których mogą dokonywać analizy, syntezy, dzięki czemu ich wiedza staje się bogatsza i mogą przyswajać kolejne umiejętności. W związku z tym, iż praca dziecka jest samodzielnym jego dziełem, daje mu to poczucie sukcesu i satysfakcji oraz zaspokaja potrzebę samorealizacji. W edukacji przez ruch poszczególne ćwiczenia pełnią różne funkcje i ich wybór powinien opierać się na zaplanowanych wcześniej działaniach dotyczących rozwijania danych aktywności, biorąc pod uwagę możliwości fizyczne, psychiczne, emocjonalne i społeczne dzieci.

Edukacja przez ruch obejmuje określone rodzaje ćwiczeń: „1) graficzne ćwiczenia wpływające na stabilizację lateralną, wykonywane na małej i wielkiej płaszczyźnie jedną ręką; 2) graficzne ćwiczenia wpływające na synchronizację pracy mózgu wykonywane na małej i wielkiej płaszczyźnie oburącz; 3) graficzne ćwiczenia wpływające na równoważenie lateralne wykonywane na małej i wielkiej płaszczyźnie raz jedną, raz drugą ręką; 4) ćwiczenia manipulacyjne wspomagające sprawność dłoni, ręki, nogi i całego organizmu z wykorzystaniem zabawek dydaktycznych, które pomagają w uzyskaniu koncentracji; 5) ćwiczenia rytmicznej manipulacji z wykorzystaniem zabawek dydaktycznych, wpływające

na równoważenie lateralne organizmu; 6) ćwiczenia spontanicznego ruchu całego ciała jako formy pozawerbalnej komunikacji wspomagające koncentrację i polisensoryczne poznawanie” (Dziamska, 2005a, s. 16).

Specyficznym rodzajem zabaw są gry, które są realizowane według określonych reguł postępowania. Gra staje się grą dydaktyczną, jeśli jest w niej realizowany określony cel dydaktyczno-wychowawczy (Okoń, 1995). Elżbieta Goźlińska (2004) podaje, że gracze muszą wzajemnie przestrzegać reguł, a ich zachowania wynikają z przekonania, sposobu bycia i wychowania. W edukacji przez gry należy zaznaczyć, iż dana gra może mieć charakter symulacyjny (gra symulacyjna), kiedy zostaje do niej sporządzony określony scenariusz, które przedstawia ogólny opis sytuacji rzeczywistej, a zachowanie graczy wiąże się z odgrywanymi przez nich rolami. Z badań wynika, iż edukacja poprzez działanie w formie gier zwiększa możliwości zapamiętywania i wynosi od 75–90%, co więcej dane działanie, w którym dziecko bierze udział pozwala mu niemal natychmiast wykorzystać zdobytą wiedzę (tamże). Gry dydaktyczne można stosować ze wszystkimi grupami wiekowymi i w odniesieniu do wszystkich treści procesu kształcenia.

Gry przyczyniają się do rozwijania wielu umiejętności o charakterze uniwersalnym i niezbędnym w życiu każdego człowieka. Dzieci, które uczestniczą w grach już od najmłodszych lat uczą się między innymi: cierpliwości, przestrzegania określonych zasad w zakresie funkcjonowania społecznego, radzenia sobie z porażkami lub zwycięstwami, logicznego myślenia i wybierania danych strategii, prowadzenia negocjacji, dyskusji, giętkości i płynności myślenia. Gry uczą współpracy w grupie i współdziałania.

Wyjątkowymi środkami wzbogacania edukacji dziecięcej są gry planszowe. Są one dostępne w sprzedaży komercyjnej, jak też tworzone na zamówienie, w związku z jakimiś wydarzeniami. Również instytucje publiczne tworzą gry tematyczne, wpisujące się w jej cele edukacyjne. Gry planszowe są doceniane za ich wdrażanie dzieci do postaw fair play w rywalizacji oraz walory wychowawcze związane z radzeniem sobie z wygraną (wygrywanie z szacunkiem do innych) oraz porażką. Zauważane są także ich oddziaływanie na pracę w zespole, umiejętności komunikowania się, rozwój emocjonalny. Niektóre z gier przyczyniają się do rozwoju myślenia logicznego, sprawności motorycznych i pamięci. Sprzyjają wartościowemu zagospodarowaniu czasu wolnego. W edukacji szkolnej nauczyciele wykorzystują gry planszowe głównie w ramach pracy świetlicowej, lecz pojawiają się także przykłady pedagogów, którzy zachęcają swoich uczniów do tworzenia i testowania gier w ramach lekcji.

Przykładem takich gier są stworzone i upowszechniane przez IPN gry o tematyce historycznej. Należą do nich m.in.:

- wojenne o tematyce lotniczej: *303* (gra i puzzle), *111, W obronie Lwowa*;
- przybliżające okres II wojny światowej: *Pamięć'39*;
- dotyczące życia w okresie PRL: *Kolejka, Ogonek, Reglamentacja*;
- służące upowszechnianiu symboli i postaci historycznych (seria *ZnajZnak*): *ZnajZnak – MonteCassino*; *ZnajZnak – Pamięć*; *ZnajZnak – Sport*;
- puzzle tematyczne (np. z portretem marszałka Józefa Piłsudskiego) i in.²⁷

Również w Muzeum Powstania Warszawskiego zaprojektowano gry o tematyce historycznej, odpowiednie dla dzieci w wieku szkolnym a bazujące na prawdziwych wydarzeniach z okresu II wojny światowej. Należą do nich:

- gra przygodowa, oparta na przeżyciach braci Przewłockich – listonoszy Harcerskiej Poczty Polowej *Zawiszak – powstańcza historia*;
- *Zrzuty*, wykorzystująca model gry w statki, adaptacja upowszechniająca wiedzę o znaczeniu zrzutów spadochronowych na terenach okupowanych;
- gra *aleHistoria! 966–2016* o zróżnicowanym poziomie trudności.

Na docenienie zasługuje także firma Granna²⁸, która przyczynia się do upowszechniania gier planszowych, wspierając szkoły, biblioteki i inne instytucje o charakterze edukacyjnym w tworzeniu Szkolnych Klubów Gier Planszowych, przy organizowaniu turniejów oraz obejmuje patronat nad Placówkami Dobrych Gier. Firma przekazuje na rzecz klubu zestaw startowy, gadżety dla uczniów, zniżki na zakup nowych gier a także ma gotowość do udostępniania na czas turniejów brakujących gier lub ich elementów. Na stronie firmy znajdują się także szczegółowe wskazówki pomocne przy zakładaniu klubu, organizowaniu turnieju lub dołączeniu do turnieju o większej skali (np. turniej o tytuł Superfarmera)²⁹.

²⁷ Pracownikom Działu Edukacji Warszawskiego Oddziału IPN przekazujemy podziękowania za nieodpłatne udostępnienie gier, których walory edukacyjne są nieocenione. Dzięki temu gestowi możemy upowszechniać gry i wiedzę o historii wśród studentów i uczniów.

²⁸ www.granna.pl

²⁹ Dziękujemy p. Karolinie Świercz z firmy Granna za otwartość, gotowość do pomocy i osobistą pasję, która przekłada się na kontakty z ludźmi i instytucjami, także za praktyczne wskazówki dotyczące tworzenia lokalnych klubów gier planszowych.

Kluby Gier Planszowych są zakładane z inicjatywy nauczycieli lub rodziców i traktowane jako element misji wychowawczej, rozwijają zainteresowania i wzmacniają kompetencje społeczne dzieci i młodzieży (Wiechowski, 2015). Są także elementem budującym więzi międzypokoleniowe i rodzinne, aktywizują rodziców do pracy na rzecz szkoły i społeczności lokalnej. W tym kontekście także koła szachowe, działające w placówkach edukacyjnych, w tym w domach kultury, również pełną rolę społeczną, integrującą i wychowawczą.

Inne formy edukacji przez...

W ramach omawianych edukacyjnych działań o charakterze innowacyjnym warto wskazać także przykłady związane bezpośrednio z szkolnymi przedmiotami lub dziedzinami nauki. W tym obszarze na szczególną uwagę zasługuje edukacja matematyczna i ekonomiczna.

We wspomaganiu rozwoju dziecka kluczowe są jego osobiste doświadczenia, stanowiące budulec do tworzenia pojęć i kształtowania matematycznych umiejętności. Edukacja matematyczna według propozycji Edyty Gruszczyk-Kolczyńskiej sprzyja stymulowaniu uzdolnień matematycznych u dzieci, a także dobrze przygotowuje je do podjęcia nauki matematyki w szkole. Dzieci w odniesieniu do danej grupy wiekowej mają możliwość gromadzenia doświadczeń w poszczególnych obszarach dzięki samodzielnemu działaniu pod kierunkiem nauczyciela wykorzystując między innymi takie pomoce jak: liczbowe domina, patyczki, klocki Dienes (zbiór klocków – figur geometrycznych różniących się: kolorem, grubością, wielkością), historyjki obrazkowe, zegary, gry planszowe, puzzle cyfrowo-obrazkowe, klocki do układania rytmów, klocki – układanki od największego do najmniejszego.

Program edukacji matematycznej Edyty Gruszczyk-Kolczyńskiej ujmuje 12 kręgów tematycznych, które powinny być realizowane w określonej kolejności i uwzględniać zasadę stopniowania trudności oraz prawidłowości w rozwoju dziecka:

1. Orientacja przestrzenna, czyli kształtowanie umiejętności, które pozwolą dziecku dobrze orientować się w przestrzeni i rozmawiać o tym, co się wokół niego dzieje.
2. Rytm – rozwijają umiejętność skupiania uwagi na prawidłowościach i korzystania z nich w różnych sytuacjach; potrzebne są przy nabywaniu umiejętności liczenia i rozumienia sensu mierzenia.
3. Kształtowanie umiejętności liczenia oraz dodawania i odejmowania – obejmuje proces począwszy od liczenia konkretnych przedmiotów przez liczenie na palcach do liczenia w pamięci.

4. Wspomaganie rozwoju operacyjnego rozumowania, którego celem jest przygotowanie dziecka do zrozumienia pojęcia liczby naturalnej (zbiory).
5. Rozwijanie umiejętności mierzenia długości w zakresie dostępnym dzieciom (1 cm, 1 m, 1 km, stopa, kroki, łokieć, dłoń, patyk, sznurek, miara).
6. Klasyfikacja – czyli wspomaganie rozwoju czynności umysłowych potrzebnych do tworzenia pojęć (wprowadzenie dzieci do zadań o zbiorach i ich elementach – segregowanie).
7. Układanie i rozwiązywanie zadań arytmetycznych – doskonalenie umiejętności rachunkowych dzieci.
8. Zapoznanie dzieci z wagą i sensem ważenia (ważymy lalki, piłki, misia i inne zabawki), używamy terminu „ciężar”.
9. Mierzenie płynów – pomaga dzieciom zrozumieć pojęcia: mniej – więcej.
10. Intuicje geometryczne – kształtowanie pojęć geometrycznych – dziecko konstruuje w swoim umyśle pojęcia: figury, układanie szlaczków, lustrzane odbicia figur.
11. Konstruowanie gier przez dzieci – hartuje odporność emocjonalną i rozwija zdolności do wysiłku umysłowego: gry – opowiadania, gry z czynnościami matematycznymi (doliczania, odliczanie).
12. Zapisywanie czynności matematycznych znakami (<, >, =,+,-) (Gruszczyk-Kolczyńska, Zielińska, 1999).

Wśród korzyści w stosowaniu tej metody można wskazać między innymi: rozwój umiejętności matematycznych, ćwiczenie odporności emocjonalnej, budowanie pozytywnego obrazu samego siebie.

Edukacja matematyczna dzieci powinna być wdrażana w działania, które zmierzają do rozwoju umysłowego dzieci w ogóle. Zachodzące procesy umysłowe, od których zależą sukcesy w uczeniu się matematyki, obejmują duży zakres: są konieczne do klasyfikowania i tworzenia wszelkich pojęć, tworzenia logicznych wypowiedzi, spostrzegania, przewidywania skutków na bazie dostrzeżonych przyczyn, sprawnego liczenia, nie tylko podczas rozwiązywania zadań matematycznych.

Interesująca i wykraczająca poza standardowe przedmioty szkolne jest edukacja ekonomiczna. Budowanie świadomości ekonomicznej dziecka powinno odbywać się od najmłodszych lat i być obecne na wszystkich etapach edukacji. Celem edukacji ekonomicznej jest przede wszystkim rozbudzanie przedsiębiorczości u dzieci, a także rozwijanie zainteresowań tym obszarem. Warto podkreślić, iż potrzebę edukacji ekonomicznej, pro-

wadzonej od najmłodszych lat, dostrzega wiele instytucji europejskich i polskich. Problematyka ta jest przedmiotem debat prowadzonych w Unii Europejskiej (UE) oraz Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). UE i OECD opublikowały wytyczne oraz rekomendacje dotyczące kształtowania strategii edukacyjnych. Wybrane kierunki działań OECD dotyczące polityki edukacyjnej obejmują m.in. zalecenie, by edukacja finansowa rozpoczynała się w szkołach, tak by obywatele byli kształceni w tym zakresie jak najwcześniej; powinna również koncentrować się na szczególnie istotnych aspektach finansów osobistych, takich jak: podstawowe formy oszczędności, zadłużenie, ubezpieczenie, emerytury (<https://zbp.pl/dla-konsumentow/edukacja-ekonomiczna>).

Komisja Europejska w komunikacie z 18 grudnia 2007 roku sformułowała podstawowe zasady, które należy uwzględnić przy opracowywaniu skutecznych programów edukacji ekonomicznej. Wśród nich znalazły się następujące:

1. Edukacja ekonomiczna powinna być aktywnie wspierana i dostępna w sposób ciągły na wszystkich etapach życia.
2. Konsumenci powinni możliwie wcześnie zdobyć wiedzę na tematy ekonomiczne i finansowe, a właściwe organy krajowe – rozważyć włączenie wiedzy z tego zakresu do programów kształcenia jako przedmiotu obowiązkowego.
3. Programy edukacji ekonomicznej powinny obejmować ogólne narzędzia uświadamiające uczniom konieczność poszerzenia swojej wiedzy na tematy finansowe oraz zwiększenia umiejętności oceny ryzyka.

W dokumencie *Strategia edukacji ekonomicznej Narodowego Banku Polskiego na lata 2010–2012*, jako jedno z ważnych działań naszego banku centralnego, wskazano pogłębianie i rozwój edukacji ekonomicznej na wszystkich etapach kształcenia szkolnego, w tym również w szkołach podstawowych, gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych. Autorzy strategii stwierdzają, że „(...) poziom edukacji ekonomicznej, w szczególności na wczesnym etapie kształcenia (szkoły gimnazjalne i ponadgimnazjalne), nie jest satysfakcjonujący. Jest to niepokojące ze względu na niezwykle istotny czas dla kształtowania świadomości ekonomicznej” (www.nbp.pl). NBP rozumie potrzebę edukacji ekonomicznej dzieci, planując jej pogłębianie i rozwój na wszystkich etapach kształcenia szkolnego, w tym w szkołach podstawowych: „Budowanie świadomości ekonomicznej powinno rozpoczynać się już w szkole podstawowej i być kontynuowane na wszystkich etapach edukacji (w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych)” (tamże).

Celem edukacji ekonomicznej jest przede wszystkim rozwijanie przedsiębiorczości u dzieci i młodzieży, a także zainteresowań ekonomicznych. Działania w tym obszarze powinny mieć różnorodny charakter i obejmować takie formy realizacji, jak między innymi: wykłady, warsztaty, szkolenia, kursy, a także konkursy dotyczące omawianego zagadnienia.

Aspekt merytoryczny tego typu aktywności powinien obejmować takie zagadnienia jak: tworzenie pieniądza, życie produktu, giełdy, zarządzanie czasem i planowanie fundamentów gospodarki rynkowej, rolę banku centralnego, rynek pracy i bezrobocie, finanse osobiste, marketing i promocję, korzystanie z usług banku, planowanie działalności gospodarczej, ścieżki rozwoju, zarządzanie zasobami. Działania te powinny być odpowiednie – dostosowane do konkretnej grupy wiekowej oraz dotychczasowego stanu ich wiedzy. W Polsce elementy wiedzy ekonomicznej były wprowadzane do programów nauczania wiedzy o społeczeństwie w szkołach podstawowych w latach 90., a od 1999 roku w gimnazjach. Powszechna edukacja ekonomiczna została wprowadzona w polskim systemie oświatowym dopiero wraz z reformą programową oraz zmianami struktury szkolnictwa w roku szkolnym 2002/2003 poprzez wprowadzenie obowiązkowego przedmiotu podstawy przedsiębiorczości we wszystkich typach szkół ponadgimnazjalnych (Woynarowska, Gorazińska, 2010). Jednak wdrażane są także nieformalne rozwiązania dotyczące edukacji ekonomicznej, takie jak Gimnazjalna Olimpiada Przedsiębiorczości³⁰ lub Olimpiada Przedsiębiorczości³¹.

Dziecięca edukacja na... uniwersytecie

Warto na koniec prezentowanego przeglądu wskazać także rolę dziecięcych uniwersytetów, które działają w większych miastach Polski. Inicjatorem tego typu działalności była fundacja Uniwersytet Dzieci, która realizuje zajęcia dla dzieci we współpracy z uczelniami wyższymi w Warszawie, Krakowie, Wrocławiu i Olsztynie. Oprócz niej funkcjonują także Akademia Młodych Odkrywców³² Uniwersytet Dziecięcy UNIKIDS³³ Ekonomiczny Uniwersytet Dziecięcy³⁴, Politechnika Dziecięcia³⁵, Dziecięcy Uniwersytet Ciekawej Historii³⁶ i inne.

³⁰ <http://www.gop.edu.pl/>

³¹ <http://www.olimpiada.edu.pl/>

³² <http://amo.pwr.edu.pl/>

³³ <http://www.unikids.pl/>

³⁴ <http://www.uniwersytet-dzieciocy.pl>

³⁵ <https://dolina-wiedzy.pl/>

³⁶ <http://www.duch.edu.pl/>

Działalność tego typu daje dzieciom i młodzieży możliwość poszerzania swoich zainteresowań, spotkań z ciekawymi ludźmi, znalezienia się w salach i aulach uczelni wyższych, docenienia wartości wiedzy i umiejętności, korzystanie z nietypowych form i metod dydaktycznych.

Wszystkie opisane wcześniej przykłady ukazują wielostronną aktywność osób i instytucji, która przekłada się na wzrost jakości edukacji. Włączanie, nie będących powszechnymi w edukacji, metod, form i treści, sprawia, że edukacja jest interesująca, inspirująca i aktywizująca – nie tylko odbiorców, którymi są uczniowie, lecz także nauczycieli, rodziców oraz całych środowisk lokalnych.

Na tle bogactwa różnorodnych programów i projektów, które są dostępne i wykorzystywane w pracy pedagogicznej, naszą uwagę przyciągnęły coraz powszechniejsze w Polsce innowacje edukacyjne, polegające na włączaniu gry w szachy w zajęcia szkolne, pozalekcyjne oraz terapeutyczne. Docenienie walorów tej gry sprzyja aktywnemu jej wykorzystaniu w realizacji celów edukacyjnych i wychowawczych, związanych z wszechstronnym rozwojem dzieci i młodzieży. Pozytywny wpływ gry znajduje potwierdzenie także w badaniach naukowych. Zainteresowanie szachami w wymiarze pedagogicznym spowodowało upowszechnienie projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w całej Polsce i stanowi przykład realizacji innowacji edukacyjnej na dużą skalę. Dalsze refleksje, zaprezentowane w książce, będą uwzględniały wieloaspektowość oddziaływań gry w szachy w procesach edukacyjnych oraz analizę wyników badań dotyczących projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Edukacja przez szachy. Przegląd badań

Szachy to gra znana od dawna i popularna na całym świecie. Istnieje wiele publikacji na temat korzyści płynących z gry w szachy (m.in.: Adams, 2012; Bart, 2014; Barrett, Fish, 2011; Khosrorad, Mirmousavi, Kohbanani, 2015; Rifner, Feldhusen, 1997; Scholz i in., 2008; Sigirtmac, 2016). Główne wnioski są takie, że szachy: rozwijają pamięć, poprawiają koncentrację, rozwijają logiczne myślenie i wyobraźnię, uczą podejmowania decyzji i przewidywania konsekwencji działań, uczą panowania nad sobą i swoimi emocjami. Celem niniejszego rozdziału jest zaprezentowanie doświadczeń zagranicznych ukazujących możliwości wykorzystania gry w szachy do stymulacji rozwoju a także w celach terapeutycznych. W dalszej części zostaną więc opisane m.in. przykłady badań oceniających wpływ treningów szachowych na rozwój zdolności poznawczych, rozwój kreatywności, umiejętności matematycznych i poprawę koncentracji u dzieci z trudnościami w uczeniu się oraz jako element programu nauczania uczniów zdolnych (Adams, 2012; Scholz i in., 2008; Sigirtmac, 2016).

Zagadnienie wpływu gry w szachy na poprawę zdolności poznawczych u dzieci uczynił przedmiotem swoich badań włoski naukowiec Roberto Trinchero. W latach 2005–2011³⁷ przeprowadził on liczne badania empiryczne na grupach liczących od 22 do nawet 2 000 dzieci. Badania te m.in. wykazały pozytywne relacje pomiędzy treningiem szachowym a poprawą zdolności intelektualnych dzieci będących w młodszym wieku szkolnym. Systematycznie prowadzony trening szachowy skutkować może zwiększeniem poziomu uwagi, zdolnością skupiania uwagi na zadaniu, lepszą koncentracją na szczegółach, wytrwałością w dążeniu do realizacji celów, a także umiejętnością uzyskiwania informacji i wykorzystywania ich w planowaniu strategii, krytyczną refleksją nad własnymi działaniami i umiejętnością przewidywania przebiegu wydarzeń. Umiejętności te są szczególnie ważne w przypadku dzieci w wieku szkolnym, ponieważ mogą mieć znaczący wpływ na ich osiągnięcia w nauce. Zdaniem Trinchero gra w szachy może być „prawdziwą szkołą kognitywną” (Trinchero, b.r., s. 1). Jednak te pozytywne skutki uzyskać można prowadząc trening szachowy z uwzględnieniem określonych zasad – ich zbiór

³⁷ Badania dotyczyły strategii szkolenia szachowego oraz związku między treningiem szachowym a poprawą umiejętności poznawczych (z zastosowaniem testu wstępnego i końcowego z zakresu umiejętności matematyczno-logicznych).

powstał w oparciu o przeprowadzone badania. Gra w szachy może stanowić cenną pomoc w poprawie umiejętności poznawczych pod warunkiem, że kursy szachowe realizowane będą w wymiarze co najmniej 30 godzin rocznie i wprowadzone będą do programu nauczania od klasy pierwszej bądź drugiej szkoły podstawowej. Treningi prowadzone powinny być przez doświadczonych i zmotywowanych do pracy instruktorów i nauczycieli, metodami, które będą zachęcały dzieci do kontynuowania gry w szachy poza zajęciami. Analizy wykazały znaczną różnicę w wynikach uzyskanych w grupach prowadzonych przez dwóch instruktorów wspieranych przez nauczycieli szkolnych, a zatem taka strategia może być uznana za znacznie lepszą niż inne poddane weryfikacji (tj. internetowy kurs szachowy, zajęcia z udziałem jednego instruktora, kurs z instruktorem wspieranym przez nauczyciela szkolnego). Natomiast odpowiednio opracowane kursy internetowe mogą być równie skuteczne co kursy stacjonarne prowadzone przez jednego instruktora. Nie bez znaczenia pozostają także warunki w jakich powinny odbywać się zajęcia szachowe – w atmosferze zabawy, bez nacisku, uwzględniające dobrą współpracę między uczniami a nauczycielem czy instruktorem. Badania wykazały także, że poprawa umiejętności poznawczych warunkowana jest poznaniem logiki gry (wartości, ruchy, pozycje, strategię). Zdaniem Trincherro są to ramy zasad, które powinny zostać uwzględnione w planowaniu zajęć szachowych na poziomie szkoły podstawowej, aby uzyskać jak najlepsze efekty.

Wpływ treningu szachowego na rozwój kreatywności u małych dzieci opisała w swoim artykule Ayperi Dikici Sigirtmac (2016). Autorka przeprowadziła badanie, aby zweryfikować czy zajęcia szachowe wpływają na kreatywność i rozwój teorii umysłu³⁸ u małych dzieci. Badaniami objęła 87 dzieci w wieku 6 lat, w tym 41 dzieci (22 dziewczynki i 19 chłopców), które uczestniczyły w zajęciach szachowych i 46 dzieci (19 dziewczynek i 27 chłopców), które nie uczestniczyły w takich zajęciach. Dzieci uczestniczące w treningu szachowym odbywały zajęcia w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Zajęcia prowadzone były przez wyszkolonych trenerów przez okres siedmiu miesięcy.

W badaniu wykorzystano narzędzia badawcze służące do pomiaru teorii umysłu: test ToM (test dotyczący fałszywych przekonań i test pozór-rzeczywistość), test twórczego myślenia Torrance (TTCT), test GECDAT do diagnozowania opóźnień rozwojowych (na podstawie wyników z tego testu dzieci z problemami rozwojowymi zostały wyłączone z badania).

³⁸ Teoria umysłu – termin wprowadzony po raz pierwszy przez Davida Premacka i Guya Wodruffa (1978), najczęściej definiowany jako wrodzona zdolność do przypisywania stanów psychicznych samemu sobie i innym ludziom w celu przewidzenia i wytłumaczenia ich zachowania.

Podsumowując wyniki przeprowadzonego badania należy podkreślić, że dzieci z obu grup nie różniły się pod względem umiejętności poznawczych, rozwoju społeczno-emocjonalnego i psychomotorycznego (na podstawie wyników z testu GECDAT). Natomiast dzieci, które uczestniczyły w zajęciach szachowych uzyskały wyższe wyniki niż dzieci nie uczestniczące w tych zajęciach, zarówno w myśleniu twórczym i teorii umysłu, a różnice między wynikami obu grup były istotne statystycznie. Jak wynika z przeprowadzonych przez Ayperi Dikici Sigirtmac (2016) badań szachy mogą wywierać korzystny wpływ na rozwój kreatywności i teorii umysłu u małych dzieci. Autorka słusznie jednak postuluje, aby w celu uogólnienia wyników, przeprowadzić podobne badanie zakładające pretest i posttest oraz uwzględniające większą grupę osób badanych.

Naukowcy uznali grę w szachy jako sposób na kształtowanie umiejętności, które mogą być cenne w wielu innych dziedzinach. Należą do nich: identyfikacja problemu, rozwiązywanie problemów, umiejętność planowania, umiejętność podejmowania decyzji, odpowiedzialność za podjęte decyzje, kreatywność, myślenie logiczne, analityczne, cierpliwość, umiejętność dokonywania oceny sytuacji, rozsądek, samodyscyplina (Gobet de Voogt, Retschitzki, 2004; McClain, 2005; Storey, 2000, za: Adams, 2012). Opanowanie tych umiejętności w wyniku treningu szachowego pomaga dzieciom przenieść je na inne obszary. To założenie przedstawia Thomasina Adams (2012) w jednym ze swoich artykułów. Prezentuje ona własne doświadczenia w wykorzystaniu szachów do stymulowania krytycznego myślenia i umiejętności rozwiązywania problemów przez zdolnych uczniów. Nauczyciele uzdolnionych uczniów często stoją przed wyzwaniem znalezienia sposobów kształcenia, co jest konieczne ze względu na szczególne cechy, które odróżniają ich od rówieśników. Zdolni uczniowie uczą się szybciej niż pozostali, wypracowują pomysły, które są abstrakcyjne, złożone i bardziej zaawansowane niż te generowane przez ich rówieśników, przejawiają umiejętność myślenia na wyższym poziomie, ale ich rozwój poznawczy oraz emocjonalno-społeczny może przebiegać nieharmonijnie. Opierając się na swoich obserwacjach T. Adams (2012) wskazuje, że zajęcia szachowe mogą być jednym ze sposobów na sprostanie tym wyzwaniom. Dlatego jej zdaniem zajęcia szachowe powinny być ujęte w programie nauczania, także w celu spełnienia norm przez programy nauczania opracowane dla uczniów zdolnych. Podjęła ona inicjatywę prowadzenia klubów szachowych w szkole dla uczniów zdolnych, w których stosuje dwie różne strategie instruktazowe. Jedną koncentruje się na historii i nauce poprzez narrację a druga opiera się na wizualno-przestrzennym stylu uczenia się. Jej autorska propozycja standardów

kształcenia uczniów zdolnych uwzględniająca zajęcia szachowe jako element programu nauczania zakłada zbieżność działań nauczycielskich na zajęciach szachowych z ogólnymi celami wychowania i kształcenia, takimi jak: identyfikacja zainteresowań, mocnych stron i uzdolnień oraz wdrażanie uczniów do samopoznania i rozwoju swoich mocnych stron, wpajanie szacunku do osób o zróżnicowanych zdolnościach i celach działania, dopasowanie kształcenia pozaszkolnego do możliwości i zainteresowań uczniów, rozwój myślenia krytycznego i rozwiązywania problemów, wdrażanie do współdziałania z innymi osobami w podobnym wieku lub o podobnych możliwościach. W szczególności gra w szachy może sprzyjać osiągnięciu tych celów poprzez danie szansy młodym ludziom na bycie mistrzami szachowymi, uczenie szacunku do przeciwników, włączanie się w regionalne rozgrywki szachowe, poznanie swojego stylu uczenia się gry w szachy, wdrażanie się do myślenia krytycznego o własnej grze oraz poznawanie strategii rozwiązywania problemów szachowych, rozgrywanie partii z osobami w różnym wieku i o różnym poziomie umiejętności szachowych (tamże).

Czy szachy to gra tylko dla zdolnych, inteligentnych? Badanie przeprowadzone przez zespół niemieckich badaczy (Scholz, Niesch, Steffen, Ernst, Loeffler, Witruk, Schwarz, 2008) miało na celu sprawdzenie wpływu treningu szachowego na kształtowanie podstawowych umiejętności matematycznych i poprawę koncentracji u dzieci z trudnościami w nauce. Uczestnikami badania byli uczniowie siedmiu klas (każda klasa liczyła od 8 do 13 uczniów), czterech różnych szkół z Lipska i okolic dla dzieci z trudnościami w uczeniu się (o niższej inteligencji 70–85). Badanie miało zweryfikować, czy w przypadku włączenia obowiązkowych zajęć szachowych zachodzi pozytywny transfer umiejętności nabywanych podczas tej gry na inne umiejętności. Gra w szachy wymaga wysokiego poziomu uwagi, więc zakładano zwiększenie koncentracji uwagi u dzieci objętych treningiem szachowym. Z drugiej strony oczekiwano wzrostu podstawowych umiejętności matematycznych u dzieci, gdyż szachy mogą być traktowane jako metafora liczb (Scholz i in., 2008, s. 146). Zdaniem niektórych autorów rozumienie charakteru liczby (Butterworth, 2005, Shalev, 2004, za: Scholz i in., 2008) jest podstawą uczenia się matematyki. Koncepcja treningu szachowego dla dzieci z trudnościami w uczeniu się, dobrze wpisuje się w tworzenie korzystnych warunków dla transferu umiejętności matematycznych u tych dzieci.

Badanie trwało rok. Losowo wybrane klasy (grupa eksperymentalna) uczestniczyły w zajęciach szachowych w ramach jednej z pięciu godzin matematyki tygodniowo. Poziom uwagi i umiejętności matematycznych

mierzone na początku i pod koniec roku szkolnego u wszystkich uczniów, przy użyciu tych samych testów w celu zagwarantowania porównywalności wyników.

Podstawą lekcji szachowych była autorska metoda zaprojektowana specjalnie dla dzieci z trudnościami w uczeniu się (Beltz, Niesch, 1995). Początkowo uczniowie poznawali szachownicę i bierki oraz ich położenie wyjściowe, zasady poruszania i wartości. Kolejne kroki to proste zadania szachowe połączone z zadaniami matematycznymi (wizualizowanymi na szachownicy). Następnie: mat w jednym ruchu, notacja szachowa.

Zorganizowane w ramach badania lekcje szachowe cieszyły się powodzeniem. Dzięki dobrze opracowanym materiałom dydaktycznym nauczyciele deklarowali, że bez problemu poradzili sobie z prowadzeniem tych lekcji. Wszystkie dzieci nauczyły się zasad gry w szachy, co udowodniły w specjalnie przygotowanym teście. Niektóre wzięły udział w turnieju szachowym dla dzieci w Lipsku, co poza samą grą oznaczało dla nich także wykazanie się umiejętnościami zapisu gry i posługiwania się zegarem szachowym.

We wstępnym badaniu podstawowych umiejętności matematycznych uczniowie obu grup wypadli równie dobrze. Jednak po upływie roku różnica pomiędzy uzyskanymi wynikami była istotna statystycznie. Uczniowie, którzy uczestniczyli w zajęciach szachowych uzyskali wyższe wyniki. Wyniki uczniów z grupy kontrolnej wskazywały na równowagę pomiędzy poprawą a pogorszeniem wyników.

Wstępne badanie zdolności koncentracji dzieci w grupie eksperymentalnej i kontrolnej wypadło podobnie pod względem wypracowanych symboli i wskaźnika błędu. Po roku nauki dzieci poprawiły swoje wyniki. Natomiast wynik z uwzględnieniem przynależność do grupy wskazuje, że lekcje szachowe nie miały żadnego wpływu na poprawę zdolności koncentracji u badanych dzieci.

Wyniki uzyskane przez uczniów z grupy eksperymentalnej świadczące o rozwoju podstawowych zdolności matematycznych poprzez trening szachowy okazały się na tyle zachęcające, że autorzy za konieczne uznali dalsze badania w celu określenia umiejętności, które można poprawić dzięki grze w szachy jak i poznania mechanizmów leżących u podstaw działania treningu szachowego.

Doświadczenia i badania innych zagranicznych autorów wskazują, że gra w szachy pomaga w resocjalizacji więźniów, leczeniu narkomanów (Russo, 1997) oraz spowalnia proces starzenia się i postępy choroby Alzheimera (Dowd, Davidhizar, 2003). Niekiedy stanowi ona element psychoterapii psychoanalitycznej (Fried, 1992) w celu stworzenia lepszych

relacji między terapeutą a pacjentem, zwłaszcza jeśli utrudniona jest komunikacja werbalna (np. w wyniku niechęci, oporu przed terapią). Gra w szachy jest tu także uznawana za metaforę życia. Podczas rozgrywki trzeba stawiać cele i podejmować odpowiednie decyzje, aby móc je zrealizować. W zależności od przebiegu partii, gra jest dobrą okazją do mówienia o swoich uczuciach, emocjach które wywołała, stwarza sposobność do świadomej kontroli nad swoimi uczuciami i uczy panowania nad emocjami.

Trening szachowy może stanowić także ważny element terapii osób niepełnosprawnych (Storey, 2000), dzieci autystycznych (Delft, 2010), z zespołem Aspergera czy nadpobudliwych (Blasco-Fontecilla i in., 2016). Holenderskie doświadczenia pokazują, że u dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu szachy mogą pozytywnie wpływać na rozwój poznawczy, społeczny i emocjonalny. Szachy to gra o jasnych zasadach, ustrukturyzowana, niewymagająca fizycznego kontaktu, indywidualna, jednostkowa nie zespołowa, a jednocześnie stwarzająca okazję do kontaktów społecznych, bezpieczna i cicha (Delft, 2010). Dlatego w przypadku osób autystycznych szachy mogą stanowić pomost łączący świat dziecka autystycznego ze światem zewnętrznym (tamże). Opanowanie zasad gry uczy szacunku do samego siebie, a to sprawia że osoba cierpiąca na autyzm czuje się bardziej wartościowa, doceniona, a jeśli jest w tym dobra to dodaje jej pewności siebie, poprawia samoocenę, co nie pozostaje bez znaczenia dla poprawy jej funkcjonowania i zwiększa efekt prowadzonej terapii.

Zaprezentowane przykłady zagranicznych badań i doświadczeń wskazują na wiele pozytywnych aspektów stosowania gry w szachy. Pozwalają stwierdzić, że to nie tylko pożyteczna forma spędzania wolnego czasu czy atrakcyjna rozrywka umysłowa.

Trening szachowy może więc przynieść wiele pożądaných korzyści edukacyjnych czy terapeutycznych. Mimo, że zdaniem niektórych autorów (Gobet i in., 2004) zajmujących się badaniem wpływu zajęć szachowych są to „zyski niskiego rzędu”, takie jak poprawa uwagi i koncentracji, wzrost zainteresowania nauką, a nie „zyski wysokiego rzędu”, takie jak podniesienie poziomu inteligencji, umiejętność logicznego myślenia czy rozwój kreatywności, to przytoczone wyniki badań zaprzeczają takiemu podejściu, a wręcz zachęcają do dalszego zgłębiania zagadnienia wpływu zajęć szachowych na rozwój dziecka.

Szachy w Szkołach

Działania *Fédération Internationale des Échecs* na rzecz powszechnej edukacji szachowej³⁹

Międzynarodowa Federacja Szachowa, znana jako FIDE od francuskiego akronimu nazwy (franc. Federation Internationale des Echecs), powołana została w Paryżu w dniu 20 lipca 1924 roku przez Pierre Vincent oraz 15 członków założycieli⁴⁰. Najwyższą władzą FIDE jest Generalne Zgromadzenie (Kongres FIDE), które obraduje podczas olimpiad szachowych⁴¹ (raz na dwa lata). W Polsce dwukrotnie odbył się Kongres FIDE: pierwszy zorganizowany był w Warszawie w 1935 roku, a drugi w Krakowie w październiku 2011 roku. W przerwach pomiędzy posiedzeniami zgromadzenia, władzę sprawuje prezydent FIDE i Rada Prezydencka (prezydent, zastępca prezydenta, sekretarz generalny, skarbnik, 12 wiceprezydentów, prezydenci 4 kontynentów, mistrz świata, mistrzyni świata).

Organizacja ta posiada własną flagę i hymn z muzyką hrabiego Gian Carlo dal Verme i słowami Marcela Bermiana, odtwarzany jest on na ceremonii otwarcia i zakończenia każdej dużej imprezy szachowej.

Od roku 1995 funkcję Prezydenta FIDE⁴² pełni Kirsan Nikołajewicz Ilumżynow (były prezydent rosyjskiej republiki autonomicznej Kałmucji). W roku 1999 Światowa Federacja Szachowa została uznana przez Międzynarodowy Komitet Olimpijski jako Międzynarodowa Federacja Sportu. W chwili obecnej zrzesza ona 188 narodowych federacji szachowych (Tabela 1) z Afryki, Ameryki, Azji i Europy, co czyni ją jedną z największych organizacji sportowych na świecie. Wszystkie federacje mają równe prawa.

³⁹ Tekst opracowany na podstawie informacji zawartych na stronie Federation Internationale des Echecs www.fide.com.

⁴⁰ Przedstawiciele: Argentyny, Belgii, Czechosłowacji, Finlandii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Jugosławii, Kanady, Polski, Rumunii, Szwajcarii, Węgier, Wielkiej Brytanii, Włoch.

⁴¹ Olimpiady szachowe rozgrywane są od 1927 roku.

⁴² Kirsan Nikołajewicz Ilumżynow jest szóstym prezydentem FIDE, wcześniej funkcję tę pełnili: Alexander Rueb (1924–1949); Folke Rogard (1949–1970); Machgielis Euwe (1970–1978); Fridrik Olafsson (1978–1982); Florencio Campomanes (1982–1995).

Tabela 1. Federacje członkowskie FIDE

Afryka	Ameryka	Azja	Europa
Algieria	Argentyna	Afganistan	Albania
Angola	Aruba	Australia	Andora
Botswana	Bahamy	Bahrajn	Armenia
Burkina Faso	Barbados	Bangladesz	Austria
Burundi	Bermudy	Bhutan	Azerbejdżan
Kamerun	Boliwia	Brunei Darussalam	Białoruś
Republika Zielonego Przylądka	Brazylia	Kambodża	Belgia
Republika Środkowoafrykańska	Brytyjskie Wyspy Dziewicze	Chiny	Bośnia i Hercegowina
Wyspy Komory	Kanada	Tajwan	Bułgaria
Kongo	Chile	Fidżi	Chorwacja
Wybrzeże Kości Słoniowej	Kolumbia	Guam	Cypr
Dżibuti	Kostaryka	Hongkong	Czechy
Egipt	Kuba	Indie	Dania
Erytrea	Republika Dominikany	Indonezja	Anglia
Etiopia	Ekwador	Iran	Estonia
Gabon	El Salvador	Irak	Wyspy Owcze
Gambia	Gwatemala	Japonia	Finlandia
Ghana	Gujana Francuska	Jordan	Macedonia
Kenia	Haiti	Kazachstan	Francji
Lesotho	Honduras	Kuwejt	Gruzja
Liberia	Jamajka	Kirgistan	Niemcy
Libia	Meksyk	Laos	Grecja
Madagaskar	Antyle Holenderskie	Liban	Guernsey
Malawi	Nikaragua	Makau	Węgry
Mali	Panama	Malezja	Islandia
Mauretania	Paragwaj	Malediwy	Irlandia
Mauritius	Peru	Mongolia	Izrael
Maroko	Portoryko	Birma	Włochy
Mozambik	Surinam	Nauru	Jersey
Namibia	Trynidad i Tobago	Nepal	Kosowo
Nigeria	Stany Zjednoczone Ameryki	Nowa Zelandia	Łotwa
Rwanda	Urugwaj	Oman	Lichtenstein
Wyspy Św. Tomasza i Książęca	Wyspy Dziewicze	Pakistan	Litwa

Afryka	Ameryka	Azja	Europa
Senegal	Wenezuela	Palau	Luksemburg
Seszele		Palestyna	Malta
Sierra Leone		Papua-Nowa Gwinea	Mołdawia
Somalia		Filipiny	Monako
Republika Południowej Afryki		Katar	Czarnogóra
Sudan Południowy		Arabia Saudyjska	Holandia
Sudan		Singapur	Norwegia
Suazi		Wyspy Salomona	Polska
Tanzania		Korea Południowa	Portugalia
Togo		Sri Lanka	Rumunia
Tunezja		Syria	Rosja
Uganda		Tadżykistan	San Marino
Zambia		Tajlandia	Szkocja
Zimbabwe		Timor Wschodni	Serbia
		Turkmenistan	Słowacja
		Zjednoczone Emiraty Arabskie	Słowenia
		Uzbekistan	Hiszpania
		Wietnam	Szwecja
		Jemen	Szwajcaria
			Turcja
			Ukraina
			Walia

Źródło: https://ratings.fide.com/fide_directory.phtml.

Hasło przewodnie FIDE, które zamieszczone jest na oficjalnym logo organizacji brzmi: *Jesteśmy jedną rodziną* (łac. Gens una sumus). Obecnie w materiałach promujących FIDE widnieje także motto nawiązujące do jednego z aktualnych priorytetów organizacji jakim jest powszechna edukacja szachowa: *Nasze dzieci naszą przyszłością* (ang. Our children are our future). FIDE dąży do tego, by jak najwięcej państw zostało włączonych do międzynarodowej społeczności szachowej, co zaowocowałoby m.in. znaczącym wzrostem liczby osób, w różnym wieku, uczestniczących w imprezach szachowych na wszystkich poziomach. Do rozwoju tej dyscypliny w dużej mierze może przyczynić się właśnie zwiększenie poziomu uczestnictwa w turniejach na całym świecie. Byłoby to korzystne dla wyróżniających się szachistów, aby mogli oni rozwijać swoje predyspozycje i osią-

gać szczyty własnych możliwości, a także przyczyniłoby się do zwiększenia puli talentów, wśród których znaleźliby się kolejni mistrzowie.

Do zadań FIDE należy wydawanie przepisów szachowych, opracowanie regulaminów dotyczących organizacji rozgrywek o mistrzostwo świata, wydawanie licencji sędziowskich uprawniających do sędziowania w turniejach klasyfikowanych w rankingu FIDE. Międzynarodowa Federacja Szachowa czyni także starania o włączenie szachów do Igrzysk Olimpijskich.

Organizacja przyznaje najbardziej utalentowanym szachistom tytuł szachowy arcymistrza FIDE oraz inne, mniej prestiżowe: mistrza międzynarodowego, mistrza FIDE, kandydata na mistrza FIDE. Międzynarodowa Federacja Szachowa nadaje także tytuł sędziego klasy międzynarodowej FIDE i sędziego klasy FIDE.

Geneza powstania programu Szachy w Szkołach (Chess in Schools)⁴³

Głównym zadaniem projektu *Szachy w Szkołach* jest powszechna edukacja szachowa i wzmocnienie edukacji, za pomocą szachów jako narzędzia. Program ten jest fundamentem dla realizacji wizji FIDE i jej obecnego prezydenta, który powiedział: „Mój główny cel – szachy w każdej szkole i miliard szachistów na naszej planecie” (ang. My main goal – chess in every school and one billion chess players on the planet) (*Chess in Schools our global future*, 2014, s. 1). W dniu 19 czerwca 1996 Kirsan Ilumżynow (prezydent FIDE i ówczesny prezydent Kałmucji) podpisał dekret, na mocy którego szachy uznane zostały za obowiązkową częścią programu nauczania w szkołach w Kałmucji (autonomiczna republika w Federacji Rosyjskiej).

W 2005 roku szachy zostały wprowadzone jako jeden z czterech fakultatywnych przedmiotów w Turcji. Do chwili obecnej przeszkolonych zostało tam ponad 60 tysięcy nauczycieli, a z zajęć skorzystało 2,5 miliona dzieci.

W 2011 roku szachy stały się obowiązkowym przedmiotem w szkołach podstawowych w Armenii. Armenia była pierwszym krajem, który zdecydował się na realizację takiego projektu. W pierwszych trzech latach zostały przeprowadzone badania w celu oceny skuteczności nauczania szachów oraz wpływu zajęć szachowych m.in. na rozwój logicznego i twórczego myślenia.

⁴³ Tekst opracowany na podstawie informacji zawartych na stronie <http://cis.fide.com>.

Do roku 2014 szachy jako obowiązkowy lub fakultatywny przedmiot zostały uwzględnione w szkolnym programie nauczania w niektórych regionach następujących krajów: Albania, Andora, Armenia, Austria, Brazylia, Bułgaria, Gruzja, Chiny, Cypr, Francja, Grecja, Holandia, Indie, Izrael, Kirgistan, Laos, Litwa, Mołdawia, Łotwa, Rosja, Rumunia, San Marino, Singapur, Słowacja, Słowenia, Turcja, Węgry, Wietnam, Włochy (*Chess in Schools our global future*, 2014). Kolejne kraje, które deklarowały wprowadzenie programu to: Algieria, Peru, Syria, Trynidad i Tobago, Urugwaj (*Chess in Schools our global future*, 2014).

Członkowie obecnej kadencji (2014–2018) Komisji CIS określają jej misję poprzez następujące założenia:

- szachy dla edukacji, nie edukacja dla szachów (Chess for Education (CFE) not Education for Chess (EFC));
- program *Szachy w Szkołach* ma za zadanie przynieść poprawę rezultatów procesu kształcenia, a nie przygotowywać graczy na światowym poziomie (mimo, że jest to mile widziany efekt);
- głównym celem jest społeczny program edukacyjny w szkołach podstawowych i średnich, jednak ze szczególnym naciskiem na wiek 7–11 lat;
- dostarczenie programu zajęć szachowych dla dzieci w wieku przedszkolnym;
- dążenie do profesjonalizacji programu poprzez badania.

FIDE podkreśla, że projekt *Szachy w Szkołach* jest projektem społecznym, którego celem nie jest wykształcenie arcymistrzów, ale wprowadzenie szachów do szkół podstawowych i wpisanie ich w program kształcenia głównie najmłodszych uczniów tak, aby pomóc im w edukacji.

Celem upowszechniania programu została powołana komisja – Chess in Schools Commission (CiS or SCH). Jej zadaniem jest rozwijanie i promowanie szachów jako część edukacji. Wspiera ona krajowe związki we wprowadzaniu szachów w szkołach. Podejmuje starania, aby w każdym państwie członkowskim powstał silny i skuteczny program. Czyni to dzieląc się wiedzą i zasobami oraz zachęcając do współpracy międzynarodowej. Opracowuje programy i szkolenia na rzecz edukacji szachowej. Przygotowuje programy i materiały szkoleniowe dla szkół, a także wydaje zalecenia oraz proponuje zmiany (jeśli uzna to za stosowne i w zakresie swoich kompetencji). Komisja stara się wspierać rozwój programu m.in. poprzez przygotowane książki i wydawane czasopisma, które mają promować szachy w edukacji. Opracowane materiały dydaktyczne obejmują książki dla dzieci i przewodniki dla nauczycieli (do tej pory wydane: w języku angielskim, francuskim, arabskim, hiszpańskim; zapowiadane

są jednak kolejne tłumaczenia), a także materiały w wersji elektronicznej zamieszczane na stronie projektu⁴⁴. Komisja Chess in Schools stara się przy tym nie narzucać jednakowej drogi rozwoju dla wszystkich. Kładzie nacisk na to, aby i materiały i programy były jak najlepiej dostosowane do potrzeb każdego krajowego związku szachowego.

FIDE organizuje seminaria dla nauczycieli, koncentrując się przede wszystkim na tym, aby przygotować instruktorów szachowych z wszystkich krajów partnerskich, aby następnie to oni mogli szkolić nauczycieli ze szkół. Pierwsze takie seminarium odbyło się w Indiach i było uzupełnione seminariami w Etiopii i Malawi (priorytetem było przygotowanie trenerów z wielu krajów afrykańskich, takich jak: Rwanda, Sudan, Uganda, Zambii i Zimbabwe). Seminaria odbywają się także za pośrednictwem Internetu. Dzięki tym działaniom – Algieria, Indie, Liban, Mołdawia, Słowacja, Słowenia, Turcja – mają obecnie ponad 120 tysięcy przeszkolonych nauczycieli (*Chess in Schools our global future*, 2014).

Komisja programu *Szachy w Szkołach* prowadzi platformę internetową (dostępną w 12 językach) pod adresem <http://sm.fide.com/> dla uczniów, którzy chcą rozwijać swoje umiejętności gry w szachy. Zainteresowani mogą zarejestrować się na stronie zakładając konto podstawowe bądź konto Premium. Członkostwo Premium kosztuje dziesięć euro rocznie (większość z tych pieniędzy trafia do krajowego związku). Członkowie uzyskują następujące korzyści:

- kartę członkowską;
- list powitalny od Prezydenta FIDE;
- systematyczną ocenę (ranking FIDE);
- książkę szachową;
- co dwa tygodnie biuletyn zawierający praktyczne wskazówki, materiały instruktażowe i zagadki;
- dostęp do dużego zasobu materiałów, które pomagają rozwijać umiejętności szachowe.

W ramach projektu można uzyskać także tytuł szkolnego instruktora FIDE. Tytuł ten został wprowadzony przez Zgromadzenie Ogólne FIDE w Stambule w roku 2012. Do lipca 2016 roku około 73 osoby, uzyskały ten tytuł, kolejnych 35 oczekuje na jego zatwierdzenie.

Zadaniem komisji jest również pozyskiwanie danych ilościowych dotyczących liczby szkół oferujących zajęcia szachowe i liczby dzieci uczących się gry w szachy w każdym kraju. Pozwoli to mierzyć postępy i ge-

⁴⁴ <http://cis.fide.com/en/teaching-materials>

nerować raporty o zmianach zachodzących w krajowych związkach i instytucjach edukacyjnych poszczególnych państw członkowskich.

Wyniki badania programu *Szachy w Szkołach*⁴⁵

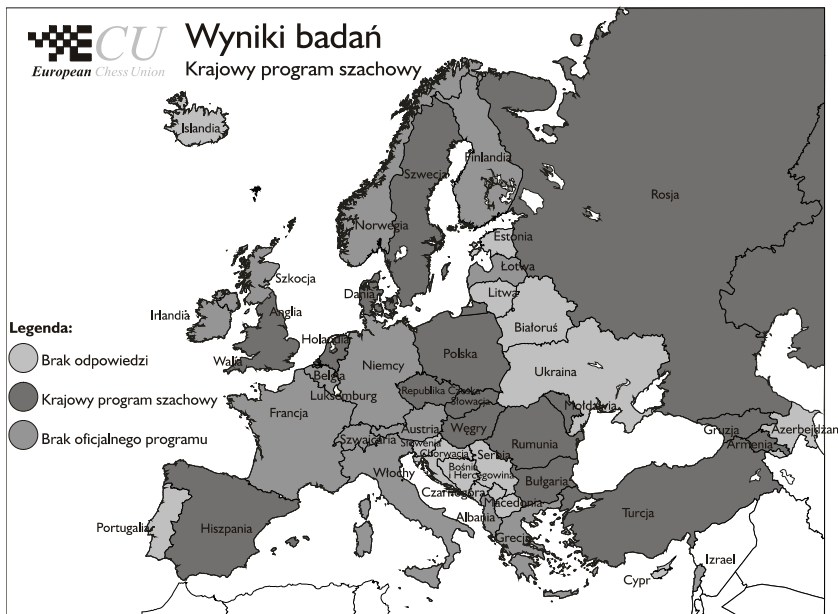
W roku 2014 powstała Komisja Edukacji przy Europejskiej Unii Szachowej⁴⁶ (ang. European Chess Union Education Commission). Dąży ona do zintegrowania szachów do doświadczeń edukacyjnych dzieci (szczególnie uczniów szkół podstawowych). Czyni starania, aby w każdym państwie członkowskim funkcjonował silny i skuteczny program *Szachy w Szkołach*.

W celu oceny miejsca szachów w systemach edukacyjnych krajów członkowskich Komisja ECU w 2015 roku przeprowadziła badanie. Kwestionariusze rozesłane zostały do 54 krajowych związków szachowych bądź organizacji zajmujących się wdrażaniem programu *Szachy w Szkołach* w danym państwie. Otrzymano zwrot 33 wypełnionych kwestionariuszy.

Z zebranych w wyniku badania danych wynika, że prawie każda federacja należąca do Europejskiej Unii Szachowej przyjęła do realizacji program *Szachy w Szkołach*. Wyjątkiem są niektóre kraje o małej populacji, ale one również deklarują chęć wprowadzenia programu. Szachy są powszechnie uważane za ważne dla edukacji dzieci, zwłaszcza w szkole podstawowej (głównie dla dzieci do 11. roku życia), dlatego liczba uczących się tej gry w ramach zajęć szkolnych stale rośnie.

⁴⁵ Tekst opracowany na podstawie informacji zawartych w dokumencie Foley, J., Hall, J. (2016). *Survey on Chess in Schools 2015/16*. Initial findings, European Chess Union, data dostępu 17.02.2017.

⁴⁶ Europejska Unia Szachowa (ang. European Chess Union, ECU) powstała w 1985 roku, zrzesza narodowe związki szachowe z Europy.

Rysunek 1. Przyjęcie programu Szachy w Szkołach przez poszczególne państwa

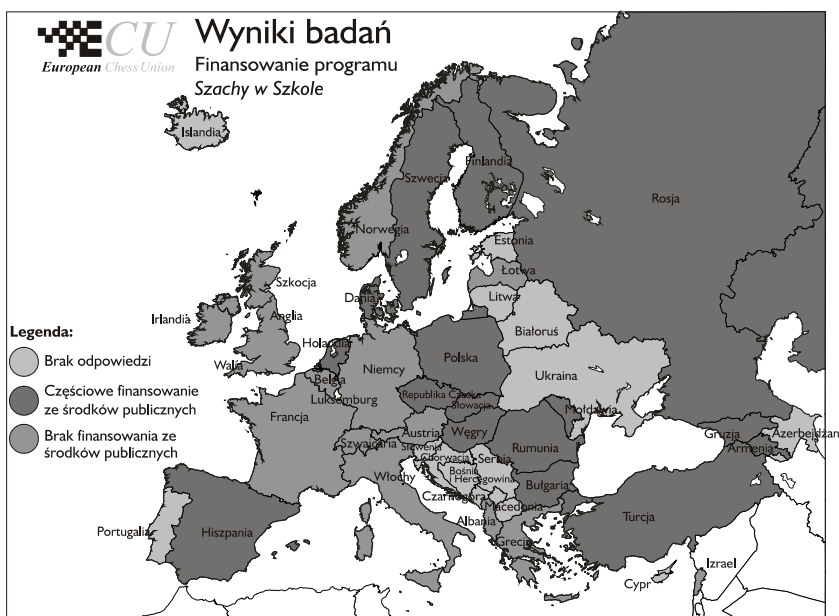
Źródło: Foley J., Hall J. (2016). *Survey on Chess in Schools 2015/16*. Initial findings, European Chess Union, s. 12.

Realizacja programu CIS różni się pomiędzy krajami sposobem zarządzania i finansowania. W niektórych krajach to narodowe związki szachowe są odpowiedzialne za wdrażanie programu, a w innych prowadzony jest on przez odrębną organizację. W wielu krajach prywatne instytucje zajmują się realizacją projektu *Szachy w Szkołach*.

Ponieważ założeniem CiS jest objęcie wszystkich dzieci w klasie nauką gry w szachy, a nie tylko tych, które wykazują zdolności w tym zakresie, instytucje, które w danym państwie podjęły się wdrażania programu nie mogą polegać na strukturach szkoleniowych powstałych z myślą o kształceniu szachowych mistrzów. Dlatego opracowują własne materiały szkoleniowe dla nauczycieli i materiały dydaktyczne dla uczniów niezbędne do skutecznej realizacji programu zajęć szachowych w szkołach.

Finansowanie zajęć szachowych ze środków publicznych w szkołach jest dość powszechne w krajach należących do Europejskiej Unii Szachowej. Co jednoznacznie wskazuje na fakt, iż społeczeństwo dostrzega pozytywną rolę szachów w edukacji. Finansowanie publiczne oznacza bezpośrednie przekazywanie środków od rządu centralnego lub lokalnego do związku lub organizacji CIS, jednak w każdym kraju wygląda to inaczej. Wysokość środków przeznaczonych na ten cel może być stała lub

uzależniona od liczby klubów, członków lub prowadzonych działań. Niektóre z mniejszych federacji (np. Mołdawia i Słowacja) otrzymały na realizację programu dofinansowanie z FIDE. Włochy otrzymują fundusze od swojego Komitetu Olimpijskiego, Izrael z Ministerstwa Sportu i funduszu loteryjnego. Rosnąca świadomość korzyści edukacyjnych wynikających z zajęć szachowych przyczynia się także do wzrostu środków finansowych pochodzących z innych źródeł.

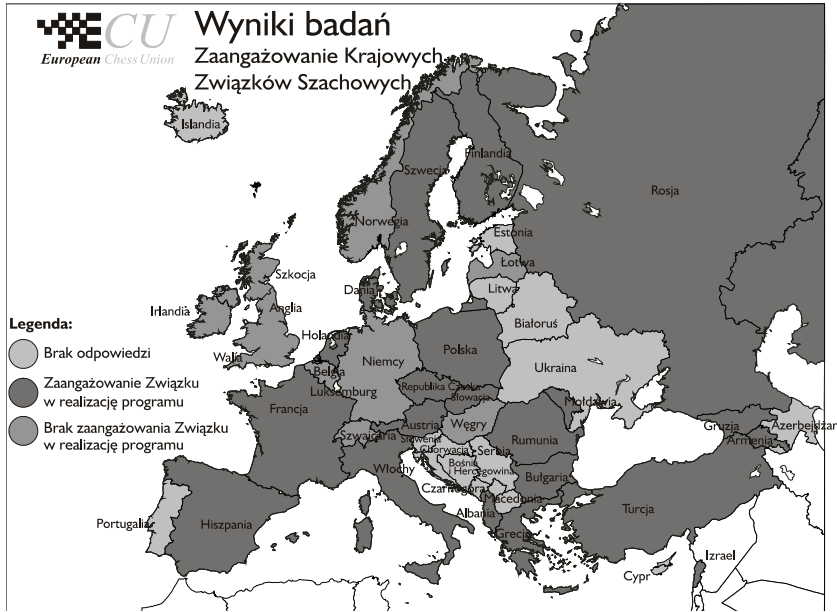
Rysunek 2. Finansowanie programu *Szachy w Szkołach*

Źródło: Foley J., Hall J. (2016). *Survey on Chess in Schools 2015/16*. Initial findings, European Chess Union, s. 11.

Większość państw wypracowało własny program zajęć szachowych dopasowany do programu nauczania obowiązującego na danym poziomie kształcenia. Zazwyczaj szkoły bądź nauczyciele mają swobodny wybór materiału, na którym opierają realizację zajęć szachowych. W Armenii szachy są obowiązkowym przedmiotem od roku szkolnego 2011/2012, w innych krajach, na przykład na Węgrzech, są przedmiotem fakultatywnym. Różny jest natomiast czas trwania zajęć w poszczególnych państwach (trzy lata – Słowacja, dwa lata – Rumunia, rok – Anglia).

W większości państw to krajowe związki szachowe przyjęły na siebie obowiązek wdrażania i monitorowania realizacji programu *Szachy w Szkołach*. Jednak bardzo często nie mają one wiedzy potrzebnej do

właściwej integracji szachów z edukacją szkolną. Stąd krajowe związki szachowe często współpracują z innymi organizacjami, aby zapewnić lepszą integrację zajęć szachowych z przedmiotami szkolnymi.

Rysunek 3. Zaangażowanie krajowych związków w realizację programu *Szachy w Szkołach*

Źródło: Foley J., Hall J. (2016). *Survey on Chess in Schools 2015/16*. Initial findings, European Chess Union, s. 13.

Na podstawie informacji zebranych w ramach przeprowadzonego badania Komisja Europejskiej Unii Szachowej sformułowała następujące wnioski i postulaty:

1. Niezbędna jest kontynuacja badań nad wpływem szachów na wyniki w nauce.
2. Potrzebna jest profesjonalna, scentralizowana organizacja, która będzie rozwijać, wspierać i promować program *Szachy w Szkołach*.
3. Każdy kraj powinien starać się gromadzić fundusze, aby rozwijać program i szkolić nauczycieli.
4. System akredytacji nauczania szachów w szkołach ma zasadnicze znaczenie dla profesjonalizacji programu.
5. Regularne publikacje związane z kształceniem i wychowaniem przez szachy są pożądane i oczekiwane przez nauczycieli.

6. Konieczne jest przygotowanie szkolnych platform internetowych do gry w szachy online, by zachęcić dzieci do zabawy.

Szachy w Szkołach w wybranych krajach

Gruzja

Jak podkreśla Valeri Gaprindashvili (członek gruzińskiej Komisji ds. programu *Szachy w Szkołach*) Decyzja Parlamentu Europejskiego zwiększająca uznanie publiczne dla szachów nie tylko jako sportu, lecz także jako ważnej części systemu edukacyjnego była zachętą, aby rozpocząć działania w kierunku wdrożenia programu *Szachy w Szkołach* w Gruzji (Gaprindashvili, 2016). Pierwsze działania gruzińskiej Komisji ds. programu *Szachy w Szkołach* polegały na zrewidowaniu własnych doświadczenia w zakresie edukacji przez szachy⁴⁷. Przełomowe, dla decyzji wprowadzenia zajęć szachowych jako obowiązkowych w gruzińskich szkołach, okazały się jednak dwa inne momenty. W dniu 18 lutego 2013 miała miejsce demonstracyjna lekcja legendarnego szachisty Garri Kasparowa, która odbyła się w stolicy Gruzji, Tbilisi. Uczniowie z wielu gruzińskich regionów obserwowali go online. Miało to znakomity efekt. Ministerstwo Edukacji postanowiło przyjąć program i dostosować go do lokalnych potrzeb (przetłumaczenie tekstów, filmów). Rok później (17 marca 2014 roku) Judit Polgar odwiedziła Tbilisi. Przeprowadziła lekcję pokazową, która wzbudziła ogromne zainteresowanie dyrektorów szkół i nauczycieli. Spotkała się także z Ministrem Edukacji Narodowej i Nauki oraz Ministrem Sportu i Młodzieży w wyniku czego prezes Gruzjińskiej Federacji Szachowej podpisał memorandum w sprawie współpracy z Ministrem Sportu oraz Ministrem Edukacji. Jasno zostały określone prawa i obowiązki wszystkich stron. Ministerstwo Edukacji zdecydowało się zainwestować w program, pod warunkiem wprowadzenia usługi lekcji online; Ministerstwo Sportu miało sfinansować proces przygotowania nauczycieli; Gruzjiński Związek Szachowy odpowiadał za tłumaczenie programu, przygotowanie lekcji wideo oraz za szkolenie nauczycieli.

W pierwszym etapie realizacji projektu wzięło udział 309 szkół z pięciu regionów Gruzji, uczestniczyło w nim ponad 11 tysięcy uczniów, a przeznaczony na ten cel budżet wyniósł 20 tysięcy euro.

Do tej pory program został wprowadzony w 15% gruzińskich szkół. Jednak Gruzjiński Związek Szachowy ma nadzieję, że przy wsparciu rządu

⁴⁷ Do tej pory zajęcia szachowe realizowane były jedynie w wybranych szkołach prywatnych w Gruzji.

od roku 2018 we wszystkich szkołach Gruzji odbywać się będą obowiązkowe lekcje szachowe.

Stany Zjednoczone Ameryki

Obecność zajęć szachowych w szkołach USA jest zróżnicowana w zależności od stanu, miasta a nawet decyzji dyrektora konkretnej szkoły. Zajęcia szachowe mogą być obowiązkowe, fakultatywne albo mogą być w ogóle nieobecne. Mogą być prowadzone przez nauczyciela matematyki, wychowania fizycznego, a niekiedy przez szachistów na poziomie I-II kategorii, którzy chętnie poświęcają dzieciom czas po godzinach lub towarzyszą im w turniejach szachowych (Drozdowski, 2015).

W mieście Brownsville (za: Macieja, 2016) niemal wszystkie szkoły mają program szachowy finansowany ze środków wyznaczonych przez dystrykt. Rocznie na ten cel przeznaczonych jest około 35 tysięcy dolarów. Regularnie odbywają się tam turnieje, które gromadzą niekiedy 1700 chętnych.

W Nowym Jorku od 1986 roku organizacja non-profit Chess in the Schools swoją działalnością przyczynia się do poprawy wyników w nauce oraz budowania poczucia własnej wartości wśród dzieci pochodzących z ubogich rodzin poprzez edukację szachową. Słynie z podnoszenia standardów edukacyjnych i dążenia do lepszej integracji społecznej w szkołach mieszczących się w najbiedniejszych dzielnicach miasta. Organizacja dysponuje rocznym budżetem w wysokości ponad 3 milionów dolarów. W sumie objęła opieką ponad 500 tysięcy uczniów pochodzących z ubogich rodzin. Organizując dla nich zajęcia szkolne, pozaszkolne, weekendowe czy tzw. programy letnie – poprzez szachy promuje naukę i pomaga młodym ludziom w rozwijaniu umiejętności krytycznego myślenia i rozwiązywania problemów. W roku 2014 wprowadziła obowiązkowe zajęcia szachowe dla 13 tysięcy uczniów z 50 szkół w Nowym Jorku.

W Waszyngtonie działa natomiast Centrum Szachowe (US. Chess Center, Washington, DC.), które od 1991 roku wprowadziło program szachowy do szkół, aby uczyć gry w szachy dzieci zagrożone niedostosowaniem społecznym, dając im tym samym szansę na poprawę wyników szkolnych i umiejętności społecznych. Program realizowany jest w ponad 80 szkołach publicznych⁴⁸ w mieście Waszyngton i do tej pory objął ponad 30 tysięcy dzieci, ucząc ich zasad, strategii i etykiety gry w szachy. Program zajęć udostępniony jest bezpłatnie w postaci plików PDF na

⁴⁸ Stan na rok 2014.

stronach organizacji⁴⁹. Z opracowanego programu i zgromadzonych tam zasobów korzystają inne organizacje zainteresowane wprowadzeniem zajęć szachowych w szkołach USA, jak i z kilku innych krajów.

Chiny

Od kiedy w 1991 roku chińska zawodniczka Xie Jun uzyskała tytuł mistrzyni świata, zajęcia szachowe zyskały jeszcze większe uznanie. Obecnie w Chinach istnieje ponad 500 szachowych szkół. W roku 2002 ministerstwa edukacji i sportu wydały oświadczenia o włączeniu szachów (oraz dwóch innych gier umysłowych: Go and Xiangqi) do programu zajęć szkolnych jako zajęcia obowiązkowe lub fakultatywne. W związku z tym, iż ostateczna decyzja pozostaje po stronie dyrektora szkoły organizowane są liczne konferencje, aby uświadomić dyrektorom jakie korzyści mogą odnieść uczniowie uczestniczący w zajęciach szachowych. W Chinach szachy są postrzegane jako sprawdzone narzędzie formowania młodego człowieka. Dlatego są one tam bardzo promowane. Wielu instruktorów i trenerów bezpłatnie prowadzi zajęcia szachowe w szkołach, rozwijając dzięki temu swoje umiejętności szkoleniowe. Wielu absolwentów uczelni wyższych, którzy wcześniej nauczyli się grać w szachy, nie podejmuje pracy w zawodzie, a decyduje się na udzielanie lekcji szachowych dzieciom, których rodzice chętnie opłacają lekcje prywatne.

Turcja

W 2005 roku tureckie ministerstwo edukacji postanowiło wprowadzić program zajęć szachowych do szkół jako przedmiot fakultatywny, głównym celem było podniesienie poziomu inteligencji dzieci. Aby możliwie wiele dzieci skorzystało z zajęć szachowych niezbędne było przeszkolenie w krótkim czasie dużej grupy nauczycieli. Zadanie to zostało powierzone Tureckiej Federacji Szachowej, która wykorzystwała snowball system. Polegał on na tym, że po ukończeniu szkolenia szachowego nauczyciele byli proszeni o przeszkolenie innych nauczycieli. Zostało to dobrze przyjęte i w konsekwencji zalecane innym krajom przez FIDE: nie trzeba być Einsteinem, aby uczyć fizyki; ani arcymistrzem, aby uczyć szachów w szkole (*Chess in Schools our global future*, 2014). Wskutek tych działań w roku 2016 Turcja dysponowała grupą ponad 75 tysięcy

⁴⁹ www.chessctr.org

przeszkolonych nauczycieli. Około 15 tysięcy szkół oraz 2,5 miliona dzieci skorzystało do tej pory z programu *Szachy w Szkołach*⁵⁰.

Dotychczas w Turcji zrealizowane zostały także następujące projekty:

- *Klasy szachowe* – utworzono 15 tysięcy klas szachowych, szkoły otrzymały: książki, zestawy szachowe, a nauczyciele zostali przeszkoleni do prowadzenia zajęć szachowych;
- *Dorastam z szachami* w ramach projektu rozdane zostały zestawy szachowe 20 tysiącom dzieci w wieku przedszkolnym z 14 regionów;
- *Spotkajmy się przy szachownicy* w ramach którego uczniom klas pierwszych szkoły podstawowej przekazano 110 tysięcy zestawów szachowych;
- *Szachy dla dzieci z placówek opiekuńczo-wychowawczych* projekt wprowadził zajęcia szachowe do 305 placówek;
- *Szachy dla dzieci z izb zatrzymań i ośrodków dla uchodźców* zorganizowano zajęcia szachowe dla 3,5 tysiąca dzieci;
- *Szachy na uniwersytetach* – oferta zajęć szachowych i warsztatów z naukowcami.

Docelowo Turecki Związek Szachowy planuje realizację jeszcze większej liczby projektów w ramach programu *Szachy w Szkołach*, dąży do upowszechnienia turniejów szachowych oraz zwiększenia liczby dzieci grających w szachy. Chodź już teraz mówi się o około 4 milionach dzieci grających w szachy w Turcji, a wiele z tych dzieci staje się członkami Tureckiego Związku Szachowego, który jest obecnie największym związkiem sportowym w Turcji liczącym ponad 400 tysięcy członków (*Chess in Schools our global future*, 2014).

Wielka Brytania

Gra w szachy w Anglii jest zdecydowanie mniej popularna niż w Polsce, niektórzy dorośli nie wiedzą nawet czym są szachy (Bukojemski, 2015). Szachy są też praktycznie nieobecne w brytyjskiej telewizji czy innych mediach. Również wsparcie finansowe czy polityczne ze strony rządu jest niewielkie w porównaniu do innych sportów. Mimo to program *Szachy w Szkołach* jest realizowany w Wielkiej Brytanii od roku 2009 przez organizację non profit Chess in Schools and Communities (CSC), której celem jest dążenie do wprowadzenia w szkołach zajęć szachowych jako obowiązkowych. W wyniku swojej działalności osiągnęła ona bardzo

⁵⁰ Informacje podane przez Turecki Związek Szachowy: <http://www.europechess.org/commissions/educational-commission/cis-presentations/> (dostęp: 24.02.2017).

duży sukces wprowadzając obowiązkowe zajęcia szachowe do 350 szkół⁵¹ (głównie w największych miastach Anglii i Walii). Szkołom, które przystąpiły do programu organizacja zapewnia: sprzęt i materiały do nau czania, 30 tygodniowy program zajęć szachowych, szkolenia dla nauczy cieli oraz dostęp do platformy internetowej przygotowanej specjalnie na potrzeby realizacji zajęć szachowych. Zajęcia prowadzone są przez in struktorów, którzy ukończyli kurs, na którym podnoszone są umiejęt ności pedagogiczne i wiedza szachowa. CSC systematycznie organizuje także warsztaty doszkalające dla instruktorów zajęć np. z zakresu obsługi ta blicy multimedialnej czy oprogramowania szachowego. Podczas lekcji szachowych zawsze obecny jest asystent nauczyciela; aby aktywnie uczest niczyć w tych zajęciach nauczyciele ze szkół, w których odbywają się zajęcia szachowe coraz częściej zapisują się na kursy instruktorskie or ganizowane przez CSC. Uczniowie otrzymują specjalnie opracowane na potrzeby zajęć zeszyty ćwiczeń, dzięki czemu mogą rozwijać swoje umie jętności także w domu. Na koniec roku organizowane są mistrzostwa dzielnic, w których uczestniczą drużyny szkolne (tamże).

Podobnie jak w większości krajów, program *Szachy w Szkołach* w brytyjskich placówkach „ma propagować szachy, a nie produkować mistrzów (...) głównym zadaniem instruktora jest zaszczerpić w dzieciach chęć do zapoznania się z grą, ale trzeba przy tym uważać by nie zanudzić uczniów mnogością reguł i wymagań” (tamże, s. 19).

Od grudnia 2015 roku w zainteresowanych szkołach został także uruchomiony przez CSC innowacyjny projekt o nazwie *Pierwszy Ruch* (ang. First Move). Na jego potrzeby został przygotowany e-learningowy kurs szachowy. Zawiera on krótkie lekcje głównie w postaci filmów, których bohaterką jest baśniowa postać (ang. Chess Lady). Poza aspek tem nauki gry w szachy projekt ma na celu także pomóc dzieciom po prawić wyniki z matematyki, ale jest również zintegrowany z innymi przedmiotami, takimi jak: geografia, historia, twórcze pisanie i badania naukowe. Chess in Schools and Communities zapewnia uczestniczącym w projekcie szkołom niezbędne wyposażenie, materiały, szkolenia oraz wsparcie dla nauczycieli.

Francja

Dzięki staraniom Jean-Claude Loubatière – prezesa Francuskiego Związku Szachowego (FFE), szachy zostały uznane we Francji za dyscy plinę sportową. W dokumencie *Wprowadzenie gry w szachy w szkole na*

⁵¹ Stan na rok 2016.

lata 2011–2013 opracowanym przez ministerstwo edukacji podkreślona została ważna rola obecności zajęć szachowych w ramach szkolnego programu nauczania i systemu edukacji pozalekcyjnej (De Nowina Konopka, 2015). Rząd zaproponował wprowadzenie gry w szachy do szkół z internatem, uruchomienie klubów szachowych, stworzenie szachowych klas sportowych. Przede wszystkim chodziło o wyrównywanie szans, poprawę wyników szkolnych, rozbudzenie zainteresowań nauką szkolną.

We Francji zrealizowanych zostało wiele projektów bazujących na szachach m.in. *Otwarta Szkoła*⁵², *Ambicje i Sukces*⁵³ (tamże), *Szkoły na szachownicy*⁵⁴.

W celu popularyzacji gry w szachy powstała internetowa baza⁵⁵, która służy nauczycielom do wymiany materiałów, pomysłów oraz platforma internetowa do rozgrywania partii szachowych online pomiędzy uczniami różnych szkół czy uczelni⁵⁶.

W dniu pierwszego lutego 2017 roku odnowiona⁵⁷ została ramowa umowa pomiędzy Ministerstwem Edukacji Narodowej, Szkolnictwa Wyższego i Badań Naukowych a Francuskim Związkiem Szachowym (FFE). Jej przedłużenie otwiera nowe perspektywy i stanowi ważny krok dla realizacji francuskiego programu *Szachy w Szkołach*. Strony ustaliły konieczność dalszego rozwijania praktyki stosowania gry w szachy w szkołach i klubach szachowych, upowszechniania i pogłębiania metod nauczania z wykorzystaniem szachów jako narzędzia zdobywania wiedzy i umiejętności, wprowadzenia zajęć szachowych już od przedszkola, ale także jako środek dydaktyczny na lekcjach matematyki czy forma zajęć sportowych w szkole. Zaproponowano także przygotowanie nauczycieli do prowadzenia zajęć szachowych poprzez ich włączenie w plan kształcenia akademickiego.

Warto w tym miejscu przytoczyć przykład Korsyki, która osiągnęła duży sukces we wprowadzaniu zajęć szachowych do szkół. Wyjaśniając przyczyny tego sukcesu przedstawiciel Korsyki stwierdził, że pierwszym powodem tego sukcesu było to, że zaczęli od niczego, więc łatwo było

⁵² Półkolonie szachowe zorganizowane podczas wakacji dla dzieci z rodzin, które nie miały możliwości zorganizowania letniego wypoczynku poza miejscem zamieszkania, pomysłodawcą zależało przede wszystkim na tym, aby dzieci polubiły szkołę poprzez grę w szachy.

⁵³ Projekt, który odniósł ogromny sukces, zorganizowany z myślą o dzieciach z najbardziej ubogich regionów Paryża, zajęcia szachowe miały m.in. zachęcić te dzieci do podejmowania wysiłku intelektualnego, przyswojenia zasad fair play.

⁵⁴ Konkurs organizowany przez Francuski Związek Szachowy na najlepszy projekt edukacyjny związany z szachami.

⁵⁵ <http://anim.echecs35.fr/taxonomy/term/17>

⁵⁶ <http://matpat.ac-rennes.fr/news/>

⁵⁷ Pierwsza umowa została podpisana w roku 2007.

uniknąć elitarnej koncepcji, drugi ważniejszy powód to strategia synergii między klubami szachowymi i szkołami (*Corsica, land of Chess*, 2016). Obecnie każdy uczeń ma w planie nauczania przewidziane zajęcia szachowe w wymiarze jednej godziny tygodniowo. Korsyka ma około 320 tysięcy mieszkańców, a w ciągu 17 lat około 45 tysięcy uczniów uczestniczyło w zajęciach szachowych zorganizowanych w szkołach⁵⁸. Do prowadzenie tych zajęć obecnie zatrudnionych jest 25 nauczycieli, w tym 18 pracowników szachowej Ligi Korsykańskiej. Dysponują oni wieloma dwujęzycznymi książkami instruktazowymi, 4 podręcznikami nauczania, kilkoma zeszytami ćwiczeń, wydawany jest także miesięcznik. Bardzo dużą popularnością i uznaniem cieszy się także korsykański ranking⁵⁹. Na rozwój zajęć szachowych w szkołach przeznaczają oni środki w wysokości około jednego miliona euro, przyznawane przez Zgromadzenia Korsyki, władze lokalne oraz pochodzące od sponsorów.

Na Korsyce szachy to najbardziej popularny sport dla dzieci w wieku od 5 do 16 lat. Szachy są tam obecne we wszystkich krajowych mediach. Gazety, radio i telewizja regularnie informują o wydarzeniach w świecie szachów. W telewizji nadawany jest także program poświęcony szachom: *Échec et mat*. W ciągu roku rozgrywanych jest około 400 turniejów szachowych, a największy z nich organizowany w czerwcu w mieście Bastia gromadzi około 3,5 tysiąca uczestników.

⁵⁸ Dane z roku 2015.

⁵⁹ <http://elo.corse-echecs.com/>

Edukacja przez Szachy w Szkole

Ogólnopolski projekt wspierania rozwoju uczniów Polskiego Związku Szachowego

Polski Związek Szachowy (PZSzach) jest jednym z najstarszych związków sportowych w Polsce. Został ustanowiony 11 kwietnia 1926 roku podczas zjazdu założycielskiego delegatów klubów i towarzystw szachowych oraz kilku związków okręgowych przy istotnym udziale członków Warszawskiego Towarzystwa Zwolenników Gry Szachowej (por. Filipowicz, 2007; Litmanowicz, Giżycki, 1987).

Zgodnie z zapisami Statutu Polskiego Związku Szachowego⁶⁰ jego celem jest: „rozwój i popularyzacja sportu szachowego, organizacja i prowadzenie współzawodnictwa sportowego, koordynacja działań wojewódzkich związków szachowych, ze szczególnym uwzględnieniem wyczynu sportowego w grze bezpośredniej, w rozwiązywaniu zadań szachowych, w grze korespondencyjnej i kompozycji szachowej oraz ustanawianie i realizacja reguł sportowych, organizacyjnych i dyscyplinarnych we współzawodnictwie sportowym w sporcie szachowym. Celem związku jest również prowadzenie działań w zakresie pożytku publicznego, w szczególności wspieranie i upowszechnianie kultury fizycznej, a także prowadzenie działań w zakresie propagowania kultury, w szczególności wiedzy historycznej na temat szachów.” Ważnym aspektem działalności PZSzach jest również prowadzenie działalności wychowawczej i popularyzatorskiej w zakresie kultury szachowej i wydawanie książek oraz czasopism o tematyce szachowej, publikowanie treści szachowych w Internecie, radiu i telewizji.

PZSzach jest członkiem Międzynarodowej Federacji Szachowej (FIDE) oraz Europejskiej Unii Szachowej (ECU), a współpracuje między innymi z federacjami szachowymi innych krajów.

Władzami PZSzach są: Walne Zgromadzenie Delegatów⁶¹, Zarząd⁶² i Komisja Rewizyjna⁶³.

⁶⁰ <http://pzszech.pl/wp-content/uploads/2016/01/Statut-PZSzach-tekst-jednolity.pdf>, data dostępu 10.02.2017.

⁶¹ Jest najwyższą władzą PZSzach. Biorą w nim udział (z głosem stanowiącym) delegaci wybrani przez wojewódzkie zebrania członków PZSzach zgodnie z ordynacją wyborczą oraz

Zadania statutowe realizowane są poprzez szereg działań⁶⁴, które mogą być podejmowane również przez wojewódzkie związki szachowe (na podstawie umowy o przekazaniu uprawnień). Różnorodność zadań sprawia, że w ramach struktury PZSzach powoływane są komisje zwyczajne⁶⁵ i autonomiczne⁶⁶ oraz zespoły stałe i okresowe pełniące funkcje doradcze względem Zarządu.

Polski Związek Szachowy prowadzi między innymi: czasopismo branżowe MAT⁶⁷, klub szachowy PZSzach⁶⁸, Centralny Rejestr członków Pol-

inne wymienione w Statucie osoby (bez głosu stanowiącego). Zwyczajne Walne Zgromadzenie Delegatów odbywa się jeden raz w roku, co cztery lata jako sprawozdawczo-wyborcze.

⁶² Jest najwyższą władzą PZSzach pomiędzy Walnymi Zgromadzeniami Delegatów. Składa się z 9–11 członków, w tym: prezesa, wiceprezesów i skarbnika. Posiedzenia Zarządu odbywają się przynajmniej jeden raz na kwartał.

⁶³ Składa się z pięciu członków, w tym: przewodniczącego, wiceprzewodniczącego i sekretarza. Komisja przynajmniej jeden raz w roku dokonuje kontroli całokształtu działań PZSzach ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki finansowej.

⁶⁴ W szczególności: „(a) nadawanie wojewódzkim związkom szachowym pełnomocnictwa PZSzach do działania na określonym terenie, (b) organizowanie, prowadzenie i nadzór nad współzawodnictwem sportowym, a w szczególności imprez z cyklu indywidualnych i drużynowych mistrzostw Polski, (c) planowanie, prowadzenie i organizowanie szkoleń zawodników, trenerów, instruktorów, sędziów oraz działaczy, (d) integrowanie środowiska szachowego, (e) prowadzenie działalności wychowawczej i popularyzatorskiej w zakresie kultury szachowej, (f) przygotowywanie kadry narodowej do uczestnictwa w międzynarodowym współzawodnictwie sportowym, (g) reprezentowanie sportu szachowego w międzynarodowych organizacjach szachowych oraz organizowanie udziału w międzynarodowym współzawodnictwie sportowym, (h) organizowanie wycieczek dzieci i młodzieży na obozach szachowych, (i) promocję i organizację wolontariatu podczas organizowanych imprez i turniejów szachowych, (j) wydawanie książek i czasopism o tematyce szachowej, publikowanie treści szachowych w Internecie, radiu i telewizji, (k) wspieranie upowszechniania sportu szachowego w środowiskach osób niepełnosprawnych, (l) promocję sprawności intelektualnej i organizowanie akcji zwalczających patologie w tym zakresie, (m) ustanawianie i finansowanie okresowych stypendiów dla zawodników.” (<http://pzszech.pl/wp-content/uploads/2016/01/Statut-PZSzach-tekst-jednolity.pdf>, data dostępu 10.02.2017).

⁶⁵ Między innymi: „(a) Komisję Sportową, (b) Komisję Ewidencji, Klasyfikacji i Rankingu, (c) Komisję Młodzieżową, (d) Komisję ds. Szachistów Niepełnosprawnych, (e) Komisję ds. Inicjatyw w zakresie Pożytku Publicznego, (f) Komisję ds. Dopingu Elektronicznego, (g) Komisję ds. Promocji, (h) Komisję ds. Szachów w Szkołach, (i) Komisję Szachowej Gry Korespondencyjnej, (j) Komisję Kompozycji Szachowej, (k) Komisję Rozwiązywania Zadań Szachowych, (l) Komisję Historyczną, (m) Komisję Wyróżnień i Dyscypliny” (<http://pzszech.pl/wp-content/uploads/2016/01/Statut-PZSzach-tekst-jednolity.pdf>, data dostępu 10.02.2017).

⁶⁶ Kolegium Sędziów, Kolegium Trenerów oraz Rada Prezesów.

⁶⁷ Czasopismo MAT zostało założone w 2008 roku przez arcymistrza Mateusza Bartła, arcymistrza Grzegorza Gajewskiego i mistrza międzynarodowego Stanisława Zawadzkiego, którzy w 2010 roku przekazali je w ręce PZSzach. Obecnym redaktorem czasopisma (od stycznia 2015 roku) jest Paweł Dudziński, Mistrz FIDE, aktywny członek Komisji Historycznej oraz Młodzieżowej PZSzach. (<http://pzszech.pl/czasopismo-szachowe-mat/>, data dostępu 14.02.2017).

⁶⁸ Jest miejscem, gdzie odbywają się turnieje szachowe, spotkania z szachistami, wystawy i wydarzenia związane z szachami (<http://klubpzszech.pl/>, data dostępu 19.02.2017).

skiego Związku Szachowego⁶⁹, stronę internetową⁷⁰ oraz zarządza profesjonalnym programem do obsługi imprez szachowych – ChessArbiter Pro⁷¹.

Oprócz projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, któremu poświęcona jest niniejsza publikacja oraz *Rehabilitacja przez Szachy* (który opisano w kolejnym rozdziale) PZSzach prowadzi inne, liczne projekty specjalne, wśród nich:

1. Młodzieżową Akademię Szachową, której celem jest podnoszenie umiejętności szachowych najbardziej utalentowanych zawodników poprzez: zgrupowania centralne (sesje stacjonarne), indywidualne konsultacje szkoleniowe, szkolenie internetowe, starty kontrolne w kraju i za granicą (<http://pzszech.org.pl/akademia/>).
2. Wakacje z szachami – coroczna kolonia szkoleniowo-wypoczynkowa, której celem jest pogłębienie wiedzy szachowej zawodników (szkolenia), podniesienie poziomu sportowego (turniej szachowy), propagowanie aktywnych form wypoczynku, rozwijanie innych zdolności i umiejętności uczestników oraz poznawanie kraju – jego przyrody, zabytków, kultury i historii (<http://wakacjeczachami.com.pl/>).
3. Szachiści grają dla Polonii – charytatywny cykl turniejów szachowych mających na celu popularyzację gry w szachy i idei budowania relacji Polonii zagranicznej z Polską, integrację środowiska szachowego, promocję szachów w lokalnych społecznościach oraz środowiskach polonijnych, budowanie relacji środowiska szachowego z władzami centralnymi i samorządowymi, a także (w roku 2016) pozyskanie środków finansowych na rzecz zaproszenia dzieci Polaków z zagranicy na kolonię szachową *Wakacje z szachami 2017* (<http://szachiscigradlapolonii.pl/>).
4. Radę Przyjaciół Szachów, której celem jest: zwiększenie prestiżu szachów, poszerzenie zakresu aktywności oraz popularyzacja działań PZSzach, budowanie trwałych relacji z polskimi eli-

⁶⁹ Jest to „system umożliwiający zarządzanie danymi członków i klubów przez poszczególne komisje wchodzące w skład Polskiego Związku Szachowego oraz Wojewódzkich Związków Szachowych. Umożliwia wgląd i bieżącą aktualizację ewidencji klubowej członków, aktualizację rankingów, kategorii, klas sędziowskich i trenerskich na wszystkich szczeblach” (<http://pzszech.pl/centralny-rejestr/>, data dostępu 19.02.2017).

Zgodnie ze stanem na dzień 26.02.2017 w Centralnym Rejestrze członków Polskiego Związku Szachowego zarejestrowanych jest: 70 128 zawodników, 2079 sędziów, 906 szkoleniowców oraz 400 klubów szachowych.

⁷⁰ <http://pzszech.pl/>

⁷¹ <http://chessarbiter.com/>

tami, zainteresowanie i przyciągnięcie mediów oraz kreowanie mody na grę w szachy (<http://radaprzyjaciorszachow.pl/>).

Geneza powstania projektu

W październiku 2009 roku PZSzach opublikował strategię opartą na modelu *Strategii 7S*⁷². W części dotyczącej *Wartości i Celów* stwierdzono, że szachy staną się sportem masowym poprzez:

- „upowszechnianie szachów wśród dzieci i młodzieży i wprowadzenie naszej dyscypliny do szkół. Szachy muszą stać się uznaniem przez MEN przedmiotem dodatkowym, minimum jedna szkoła w powiecie musi prowadzić zajęcia szachowe. Nauczyciel jest instruktorem szachów. Niezbędny jest masowy program kształcenia nauczycieli-instruktorów;
- uzupełnienie podstawy programowej edukacji wczesnoszkolnej o zapis wspierający szachy, zmiana w rozporządzeniu dotyczącym szkolnictwa sportowego, uznanie szachów za sport wczesny.” (http://pzszech.org.pl/pub/4/171/strategia_polskiego_zwiazku_szachowego_10_2009.pdf).

I chociaż na początku 2011 roku uważano, że droga do nakreślonego w Strategii celu jest bardzo odległa, co wyraził w jednym z wywiadów ówczesny prezes PZSzach Tomasz Sielicki „ciągle jesteśmy daleko od masowego wprowadzania szachów do szkół” (Sielicki, 2011, s. 6), to podejmowane były działania (również o charakterze oddolnym⁷³), aby „królewska gra” znalazła swoje miejsce w polskiej edukacji. W ramach działań Polskiego Związku Szachowego wymienić należy przede wszystkim zorganizowanie cyklu konferencji metodyczno-szkoleniowych *Szachy w szkole*⁷⁴, powołanie Komisji ds. Szachów w Szkole⁷⁵ oraz zaangażowanie

⁷² Model ten opracowany został przez czołową światową firmę konsultingową MCKinsey. Strategia opiera się na określeniu siedmiu czynników: 1) Wartości i Cele; 2) Struktura; 3) Strategia Właściwa; 4) Systemy; 5) Styl; 6) Załoga; 7) Umiejętności.

⁷³ Na przykład w 2011 roku Pełnomocnik Komitetu Inicjatywy Ustawodawczej Maciej Karasiński zainicjował akcję zbierania podpisów pod społecznym projektem Ustawy o wprowadzeniu obowiązkowej nauki gry w szachy do szkół (Harazińska, Dudziński, 2015).

⁷⁴ Pierwsza konferencja odbyła się 8 maja 2010 roku przy współpracy Społecznej Szkoły Podstawowej Nr 2 STO w Warszawie oraz Urzędu Dzielnicy Białołęka M. St. Warszawy. Druga konferencja została zorganizowana 2 maja 2011 roku w Krakowie przy udziale Małopolskiego Związku Szachowego i Urzędu Miasta Krakowa podczas VII Indywidualnych Mistrzostw Świata Szkół. Uczestnicy otrzymali bezpłatne materiały szkoleniowe. W konferencjach z tego cyklu uczestniczyli instruktorzy i trenerzy szachowi oraz nauczyciele prowadzący zajęcia szachowe w szkołach. Miały one na celu głównie: doszkalanie z zakresu form i metod pracy oraz unowocześnienie warsztatu szkoleniowego i pedagogicznego, a także wymianę doświadczeń. (<http://pzszech.org.pl/index.php?idm=1&idm2=280&id=1282>, data dostępu 15.01.2017).

zowanie się w akcję zbierania podpisów pod społecznym projektem Ustawy o wprowadzeniu obowiązkowej nauki gry w szachy do szkół.

Zasadniczym impulsem do skonkretyzowania działań zmierzających do uformowania projektu w obecnym kształcie było przyjęcie przez Parlament Europejski 15.03.2012 roku Oświadczenia Pisemnego w sprawie wprowadzenia do systemów oświaty w Unii Europejskiej programu *Szachy w szkole* (0050/2011). Parlament Europejski docenił walory królewskiej gry stwierdzając, iż: „(...) szachy są grą dostępną dla dzieci z każdej grupy społecznej, mogą przyczyniać się do osiągnięcia spójności społecznej i realizacji celów politycznych takich jak integracja społeczna, zwalczanie dyskryminacji, zmniejszenie wskaźnika przestępczości czy nawet walka z różnymi rodzajami uzależnień;” oraz „(...) bez względu na wiek dziecka szachy mogą poprawić jego koncentrację, zwiększyć cierpliwość i wytrwałość, a także rozwinąć zmysł twórczy, intuicję, pamięć oraz umiejętności analitycznego myślenia i podejmowania decyzji;” a także „(...) gra w szachy uczy też determinacji, motywacji i sportowego zachowania” (Oświadczenie Parlamentu Europejskiego, 2012).

Warto podkreślić, iż Polski Związek Szachowy aktywnie włączył się w akcję promocyjną oświadczenia, której początek sięga 30 listopada 2011 roku, kiedy to pięciu posłów złożyło dokument w Parlamencie Europejskim. Nad promocją czuwała głównie fundacja Garriego Kasparowa oraz Europejska Unia Szachowa (ECU), a PZSzach przygotował materiały do wystąpienia Kasparowa przed Komisją Europejską oraz wysłał do wszystkich polskich europosłów listy z argumentacją wspierającą program. Działania te okazały się bardzo skuteczne, gdyż polscy europosłowie (47 z grupy 51) najliczniej podpisali oświadczenie (Zieliński, 2012).

Przyjęcie oświadczenia przez Parlament Europejski spowodowało konieczność realizacji przez PZSzach nowych zadań, m.in.: promocję nowego prawa europejskiego; nawiązanie bliższego kontaktu z Ministerstwem Edukacji Narodowej i promowanie idei włączenia szachów jako sportu wczesnego oraz zapisu w ramach podstawy programowej kształ-

⁷⁵ Komisja powołana została uchwałą Zarządu Polskiego Związku Szachowego z 29.05.2010 r. nr 7/05/2010. Jej przewodniczącym został Piotr Zieliński, a członkiem Piotr Murdzia. Komisja (w zmieniającym się składzie) podejmowała różne działania mające na celu wprowadzenie nauki gry w szachy w szkołach, np. organizacja platformy internetowej z firmą Microsoft.

Obecnie przewodniczącym Komisji jest Krzysztof Góra (powołany 21 grudnia 2013 roku), a jej członkami: Anna Kot, Kamila Klimaszewska, Czesław Spisak, Paweł Mroziński, Jacek Wolak, Maciej Karasiński, Urszula Staniszevska, Adrianna Staniszevska, Michał Luch, Ewa Przeździecka, Olga Lisowska, Kamila Kałużna, Waldemar Wolniaczyk (<http://pzszech.pl/komisje-pzszech/komisja-ds-szachow-w-szkole/>, data dostępu 15.01.2017).

cenia wczesnoszkolnego o *kształtowaniu umiejętności matematycznych przy pomocy gier logicznych, na przykład szachów*; opracowanie i wdrażanie programów doskonalenia zawodowego nauczycieli w zakresie szachów⁷⁶; zorganizowanie III Ogólnopolskiej Konferencji *Szachy w szkole*⁷⁷; przygotowanie do medialnego wykorzystania wizyty Garriego Kasparowa w Polsce (Zieliński, 2012, s. 6).

Kolejnym krokiem milowym na drodze do powstania projektu była wspomniana wyżej wizyta Garriego Kasparowa. Orędownik projektu *Szachy w szkole* spotkał się z Minister Sportu i Turystyki Joanną Muchą, Podsekretarzem Stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej Mirosławem Sielatyckim i Prezesem Polskiego Związku Szachowego Tomaszem Sielickim. Spotkanie to zaowocowało uruchomieniem kolejnego (09.10.2012 roku), a mianowicie grupy roboczej złożonej z przedstawicieli obu ministerstw i Polskiego Związku Szachowego, która postawiła sobie za zadanie opracowanie sposobu wdrożenia pilotażowego programu nauczania szachów w szkołach od 2013 roku (Protokół z zebrania Zarządu PZSzach z 27.10.2012 roku).

Podczas zebrania Zarządu PZSzach 27.10.2012 roku przewodniczący komisji ds. Szachów w szkole Piotr Zieliński oraz Prezes Tomasz Sielicki przedstawili plan wdrażania projektu w polskich szkołach. Zaplanowano przeprowadzenie pilotażu w trzech województwach: mazowieckim, dolnośląskim i podlaskim, dostrzeżono konieczność przeszkolenia dużej grupy nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej uznając, że ci właśnie mają odpowiednie doświadczenie w pracy z dziećmi oraz zatrudnienia koordynatora projektu⁷⁸, który zajmie się prowadzeniem strony internetowej oraz kontaktami z instytucjami (Protokół z zebrania Zarządu PZSzach z 27.10.2012 roku).

⁷⁶ Kurs pilotażowy I stopnia zorganizowany został w październiku 2012 roku, a jego celem było przygotowanie nauczyciela do nauczania podstaw gry w szachy dzieci w wieku wczesnoszkolnym i przedszkolnym. Program zajęć obejmował: terminologię szachową, naukę gry w szachy, metodykę nauczania gry w szachy, standardy kompetencji nauczyciela przedmiotu szachy, wykorzystanie zasobów Internetu oraz wybrane zagadnienia z kodeksu szachowego. W sumie przewidziano 42 godziny szkoleniowe. W kursie mogły wziąć udział osoby nie posiadające umiejętności gry w szachy, a otwarte na nowe trendy w nauczaniu i kreatywne (<http://pszach.org.pl/index.php?idm=1&idm2=280&id=1291>, data dostępu 15.01.2017).

⁷⁷ Konferencja ta odbyła się 24.06.2012 roku w Warszawie pod patronatem Jacka Kaznowskiego – Burmistrza Dzielnicy Białołęka i Tomasza Sielickiego – Prezesa Polskiego Związku Szachowego.

⁷⁸ Pierwszym Koordynatorem Ogólnopolskiego Projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* została Magdalena Zielińska. Obecnie funkcję tę pełni Anna Harazińska oraz z ramienia Zarządu PZSzach Krzysztof Góra.

W kwietniu 2013 roku PZSzach otrzymał pismo Podsekretarza Stanu Ministerstwa Edukacji – Przemysława Krzyżanowskiego z zapewnieniem wsparcia dla projektu bez jego finansowania. W tym czasie projekt został już oficjalnie zainaugurowany pod nazwą *Edukacja przez Szachy w Szkole* i trwały szkolenia nauczycieli (z 72 szkół warszawskich).

Dwuletni pilotaż projektu (lata 2013–2015) objął 4500 uczniów z 152 szkół podstawowych z trzech województw: podlaskiego, mazowieckiego (72 szkoły z Warszawy) i dolnośląskiego. W roku 2014 do projektu dołączyły szkoły z województw: świętokrzyskiego, lubelskiego, śląskiego i warmińsko-mazurskiego tak, że w listopadzie tego roku uczestniczyło w nim 189 placówek.

Zgodnie ze stanem na dzień 11 grudnia 2016 roku w projekcie uczestniczy 869 szkół ze wszystkich województw, ponad 35 000 dzieci pod opieką przeszło 2 000 przeszkolonych nauczycieli.

Założenia i cele projektu

Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* realizowany jest we współpracy ze związkami wojewódzkimi i samorządami lokalnymi, adresowany jest do szkół podstawowych – uczniów klas I–III oraz nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej. Partnerami Polskiego Związku Szachowego przy realizacji projektu są Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz Ministerstwo Sportu i Turystyki.

Głównym celem projektu jest „rozwijanie u polskich uczniów kompetencji matematycznych i pokrewnych, szczególnie w zakresie logiki, orientacji przestrzennej, myślenia analitycznego i rozwiązywania problemów” a także „(...) kształtowanie ważnych cech osobowości, takich jak odpowiedzialność, koncentracja, intuicja i odwaga” (Zielińska, 2014, s. 16). Zakłada się, że projekt pozytywnie wpłynie na rozwój intelektualny, społeczny i emocjonalny dzieci. Jego celem pośrednim jest również dostarczenie nauczycielom innowacyjnych i efektywnych narzędzi do codziennej pracy z uczniami (Broszura informacyjna projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*).

Projekt zakłada dobrowolny udział szkół (zgłoszenia w formie deklaracji przyjmowane są jedynie od placówek, nie zaś od indywidualnych nauczycieli, instruktorów szachowych czy rodziców), a placówki przystępujące do projektu muszą spełnić określone wymogi, wśród nich:

- przeznaczenie na zajęcia szachowe co najmniej jednej godziny lekcyjnej tygodniowo przez co najmniej dwa lata, w co najmniej jednym oddziale klasowym;

- zajęcia realizowane w ramach projektu muszą być obowiązkowe dla całego oddziału klasowego, a uczniowie nie mogą być w żaden sposób selekcjonowani;
- ocena opisowa ucznia na koniec roku musi zawierać również ocenę opisową z zajęć szachowych;
- placówka musi skierować na szkolenie szachowo-metodyczne co najmniej dwóch nauczycieli;
- zajęcia w ramach projektu może prowadzić jedynie osoba posiadająca certyfikat szkolenia PZSzach *Edukacja przez Szachy w Szkole*;
- placówka i rodzice muszą wyrazić zgodę na przeprowadzenie potencjalnych, anonimowych badań na temat wpływu zajęć na rozwój uczniów przez pracownika naukowego z zewnątrz (szachywszkole.pl).

Szkoły przystępujące do projektu otrzymują pamiątkowe tablice *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Projekt obejmuje spójny program nauczania szachów w klasach I–III szkół podstawowych opracowany przez PZSzach, na który składają się:

1. Komplet podręczników Magdaleny Zielińskiej *Grajmy w szachy dla dzieci*, które wraz z *Szachowym poradnikiem metodycznym dla nauczycieli* stanowią *Autorski program nauczania gry w szachy (w klasach 1–4 szkoły podstawowej)* oraz inne materiały dydaktyczne dla nauczycieli.
2. 72-godzinny kurs dla nauczycieli przygotowujący do nauczania szachów, którego koszt w zdecydowanej większości pokrywają samorządy bądź szkoła. Jest to najdłuższy kurs proponowany we wszystkich krajach wprowadzających do swoich programów szachy jako przedmiot nauczania (Harazińska, Dudziński; 2015). Składa się z trzech głównych modułów: 1) zdobywanie umiejętności gry w szachy, 2) metodyka nauczania gry w szachy, 3) organizacja zajęć szachowych w szkole, turniejów, imprez masowych oraz części praktycznej – turnieju szachowego.
3. 16-godzinny kurs doszkalający. Składa się z trzech modułów: 1) sędziowanie, 2) fazy gry, 3) taktyka i strategia. W ramach modułu 2 i 3 przewidziano zajęcia teoretyczne i praktyczne.
4. Konferencje szkoleniowo-metodyczne⁷⁹.

⁷⁹ Polski Związek Szachowy organizuje corocznie Ogólnopolskie Konferencje Szkoleniowo-Metodyczne. Udział w konferencji jest bezpłatny i otwarty dla wszystkich chętnych nauczycieli, instruktorów, trenerów i sympatyków idei nauczania gry w szachy w polskich szkołach.

5. Wyposażenie szkoły w 15 kompletów bierok i szachownic oraz tablicę demonstracyjną.
6. Pomoc w organizacji imprez szachowych przez szkoły.
7. Prowadzenie strony internetowej www.szachywszkole.pl oraz grupy *Edukacja przez Szachy w Szkole* na portalu społecznościowym Facebook, a także działu *Szachy w szkole* w oficjalnym czasopiśmie PZSzach *Mat*, w którym można znaleźć: informacje na temat aktualności związanych z realizacją projektu (np. relacje z turniejów, konferencji), materiały dydaktyczne, artykuły o charakterze publicystycznym, a także badawczym wpisujące się w problematykę wykorzystania szachów w edukacji.
8. Udostępnienie w celach informacyjnych oddzielnego numeru telefonu i adresu e-mail.
9. Zapewnienie wsparcia metodycznego⁸⁰ dla nauczycieli prowadzących zajęcia.
10. Organizowanie corocznego Turnieju Finałowego⁸¹ dla dzieci uczestniczących w Projekcie.
11. Organizowanie turniejów szachowych dla nauczycieli (w tym Mistrzostw Polski Nauczycieli projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*).
12. Prowadzenie ewaluacji projektu⁸².

Polski Związek Szachowy stale poszerza ofertę kierowaną zarówno do uczniów, jak i nauczycieli realizujących projekt. Warto w tym miejscu wspomnieć o Igrzyskach Szkolnych⁸³, które mają formę projektu i w cało-

⁸⁰ Oprócz uczestniczenia w kursach doszkalający oraz Konferencjach Szkoleniowo-Metodycznych nauczyciele realizujący zadania projektu mogą konsultować się z koordynatorem merytorycznym. Konsultacje metodyczne odbywają się w siedzibie Polskiego Związku Szachowego w wyznaczonych terminach, a także mailowo lub telefonicznie.

W ramach pomocy metodycznej przygotowany został również *Interaktywny Podręcznik Szachowy* autorstwa Roberta Korpalskiego, który dostępny jest na stronie Projektu.

⁸¹ Pierwszy turniej odbył się 8 czerwca 2014 roku w Hali Sportowej Gimnazjum nr 119 w Warszawie-Wesołej. Uczestniczyło w nim 425 zawodników z całej Polski, którzy zostali podzieleni na sześć grup o podobnej sile gry (podział według kategorii szachowych) oraz w tym samym wieku. W czerwcu 2016 roku odbył się trzeci turniej z tego cyklu.

⁸² Na konferencji szkoleniowo-metodycznej w roku 2015 przedstawiono wyniki pierwszej ewaluacji projektu, dokonanej przez pracowników naukowych Akademii Leona Koźmińskiego, którzy badali wpływ gry w szachy na określone kompetencje kluczowe dzieci. Wyniki po trzech falach pomiarów wskazują na to, że dołączenie gry w szachy podnosi tempo rozwoju uczniów.

⁸³ Do tej pory odbyły się dwie edycje Igrzysk Szkolnych. Pierwsze w Drzonkowie w terminie 18–25 października 2015 roku. Uczestniczyła w nich grupa 120 szachistów z całego kraju w wieku od 7 do 13 lat, w tym 60 z projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, a w dalszej kolejności najlepsi zawodnicy z poszczególnych szachownic w Mistrzostwach Polski Szkół Podstawowych oraz Mistrzostw Polski Juniorów do 10 i 12 lat. Zawodnicy podzieleni na dwie grupy turniejowe – zgodnie z posiadaną siłą gry.

ści finansowane są przez Ministerstwo Sportu i Turystyki. Pełnią one funkcję integracji środowiska szachowego (uczestników projektu z zawodnikami) oraz wymiany doświadczeń między młodymi szachistami. W ramach igrzysk odbywają się:

- turniej szachowy (jako forma rywalizacji sportowej);
- szkolenie szachowe prowadzone przez wykwalifikowanych trenerów i instruktorów szachowych;
- zajęcia sportowe, których głównym celem jest promowanie aktywnych form spędzania czasu wolnego, rozwijanie i pobudzanie zainteresowań różnymi formami aktywności ruchowej, a także aktywny wypoczynek oraz regeneracja sił psychofizycznych po treningach szachowych (Modzelan, Tazbir, Jarosz, 2015).

W roku 2015 Polski Związek Szachowy wydał scenariusze lekcji dla nauczycieli⁸⁴, w 2016 poradnik metodyczny⁸⁵. Planowane jest również wydanie kart pracy dla uczniów i stworzenie platformy internetowej służącej do kształcenia ustawicznego nauczycieli i wymiany doświadczeń między szkołami. Cały czas tworzony jest program kontynuacji nauki szachów w klasach IV–VI.

Oprócz aktywności proponowanych przez PZSzach, szkoły mogą również (i jest to rekomendowane przez pomysłodawcę projektu) podejmować inicjatywy własne, które poszerzą ramowe działania. Zalecana jest w szczególności: organizacja turniejów i szkolnych pikników szachowych oraz współpraca z klubami szachowymi.

⁸⁴ Przeździecka, E. (2015). *Grajmy w szachy. Scenariusze lekcji dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole” I i II rok nauczania*. Warszawa: Polski Związek Szachowy.

⁸⁵ *Poradnik metodyczny dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”. Zbiór artykułów*. Warszawa: Polski Związek Szachowy.

Wars i Sawa grają w szachy jako szczególny przykład realizacji projektu⁸⁶

Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* w Warszawie realizowany jest przy współpracy Biura Edukacji Urzędu m.st. Warszawy pod nazwą *WARS i SAWA grają w szachy*, jako jeden z podprogramów tematycznych Warszawskiego Systemu Wspierania Uzdolnionych.

Jest to, zdaniem Krystyna Kozak i Edyta Jaromin (2016, s. 1), „największe w kraju, systemowo prowadzone edukacyjne przedsięwzięcie szachowe, obejmujące obecnie blisko 60% wszystkich szkół podstawowych, prowadzonych przez m.st. Warszawę”. Miasto od 2012 roku rozpoczęło systemowe wdrażanie nauki gry w szachy, najliczniej uczestnicząc w pilotażu projektu. Do pilotażu przystąpiły 72 szkoły podstawowe, a w pierwszym szkoleniu zorganizowanym na przełomie marca i kwietnia 2013 roku uczestniczyło 143 nauczycieli i czterech doradców metodycznych.

W roku szkolnym 2016/17 w programie *WARS i SAWA grają w szachy* udział bierze ponad 300 nauczycieli i ponad 9 000 uczniów.

Cele warszawskiego programu zostały nieco przeformułowane w stosunku do celów projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* i zostały określone jako: 1) wspieranie rozwoju kompetencji kluczowych uczniów; 2) poszerzanie kompetencji kluczowych nauczycieli; 3) upowszechnianie wykorzystania gier logicznych w procesie edukacji formalnej i pozaformalnej, a założenia pozostały niezmienione.

O specyfice działań w ramach warszawskiej edycji projektu świadczą mogą liczne aktywności podejmowane przez wszystkie podmioty zaangażowane w jego realizację, z których wybrane zostaną pokrótce przybliżone.

Inauguracja programu we wrześniu 2013 roku miała charakter bardzo uroczysty, a odbyła się z udziałem Prezydent m.st. Warszawy, Pani Hanny Gronkiewicz-Waltz, zaś już w październiku uczniowie i nauczyciele uczestniczyli w gali otwierającej naukę gry w szachy, w której trakcie ogłoszono wyniki trzech konkursów towarzyszących pilotażowi projektu: *Najpiękniejsza bierka szachowa*, *Strój inspirowany szachami* oraz *Logo warszawskiego pilotażu*. Jak podkreślają K. Kozak i E. Jaromin

⁸⁶ Podrozdział został przygotowany głównie na podstawie materiałów przekazanych przez Biuro Edukacji m. st. Warszawy: Kozak, K., Jaromin, E. (2016). „*WARS i SAWA grają w szachy*” – warszawski program nauki gry w szachy dla uczniów szkół podstawowych. Jaromin, E. (2017). *PODSUMOWANIE wyników ANKIETY SZACHOWEJ – 2017*. Kozak, K. (2013). „*Wars i Sawa grają w szachy*”. *Pilotaż projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole*”. Na: http://edukacja.warszawa.pl/sites/edukacja/files/Program%20WARS%20i%20SAWA/4458/attachments/zalozenia_pilotazu.pdf, data dostępu 25.01.2017.

(2016, s. 2) „głównym celem konkursów było upowszechnienie faktu uczestnictwa szkoły w pilotażu i rozpropagowanie gry w szachy, nie tylko w jednej wytypowanej klasie, lecz także wśród społeczności szkolnej i rodziców uczniów.”

Nauczyciele wraz z uczniami zapraszani są do obserwacji turniejów organizowanych przez Polski Związek Szachowy (np. Drużynowych Mistrzostw Europy rozgrywanych w Warszawie w 2013 roku), co stanowi, w opinii nauczycieli, lekcje poglądowe dla uczniów szczególnie uzdolnionych i zainteresowanych szachami.

W ramach programu podejmowane są ponadto rozmaite inicjatywy tematyczne, np. 1) międzyszkolny turniej szachowy zorganizowany dla ponad 400 uczniów, którego celem wyłonienie najbardziej aktywnej drużyny, integracja szkół zaangażowanych w program oraz popularyzacja gry w szachy od najmłodszych lat. Turniej realizowany był w dwóch etapach: dzielnicowym i miejskim. Zwycięskie drużyny, oprócz indywidualnych nagród, miały możliwość wygrania dla swoich klas zegary szachowe oraz wycieczki; 2) konkurs na projekt warszawskich szachów plenerowych, który na zlecenie Biura Edukacji Urzędu m.st. Warszawy przeprowadził Pałac Młodzieży w Warszawie, a którego celem była popularyzacja gry w szachy wśród lokalnych społeczności, uczestnikami zaś uczniowie warszawskich gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych oraz uczestnicy zajęć organizowanych w domach kultury i placówkach edukacji pozaszkolnej.

Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom nauczycieli samorządowa placówka doskonalenia nauczycieli – Warszawskie Centrum Innowacji Edukacyjno-Społecznych i Szkoleń (WCIES) organizuje bezpłatne, uzupełniające szkolenia szachowe, w ramach których możliwe jest: poszerzenie wiedzy z zakresu metodyki nauczania gry w szachy, zapoznanie się z nowościami na rynku szachowym i poszerzenie umiejętności gry poprzez analizę: wybranych aspektów gry na przykładach z partii, kluczowych zagadnień gry środkowej (plan, problem wymiany, liczenie wariantów) oraz typowych końcówek (wykorzystanie przewagi, motywy patowe).

Ponadto udostępnione zostały strony internetowe, na których publikowane są informacje dotyczące programu *WARS i SAWA grają w szachy*: 1) Biura Edukacji Urzędu m.st. Warszawy: www.edukacja.warszawa.pl; 2) samorządowej placówki doskonalenia nauczycieli – Warszawskiego Centrum Innowacji Edukacyjno-Społecznych i Szkoleń (WCIES): www.wcies.edu.pl, na której prowadzone są zapisy na szkolenia szachowe oraz ogólnopolskiego projektu www.szachywszkole.pl.

Biuro Edukacji Urzędu m.st. Warszawy dbając o stworzenie jak najlepszych warunków do realizacji programu, przeprowadza corocznie ankietę wśród szkół biorących w nim udział, z których wynika między innymi, że: zainteresowanie dzieci grą w szachy zdecydowanie wzrosło, a rodzice są największymi sojusznikami szkoły w realizacji tej formy aktywności uczniów (2014 rok); oprócz prowadzenia tradycyjnych zajęć szachowych, w każdej szkole podstawowej z programu podejmowane są również inne aktywności związane z edukacją szachową, a wszyscy badani dyrektorzy ocenili program na bardzo wysokim lub najwyższym poziomie (2016 rok); wprowadzenie edukacji szachowej od najmłodszych lat w pełni sprawdza się w stołecznych placówkach, aż 90% szkół podstawowych prowadzonych przez m.st. Warszawę zamierza organizować zajęcia szachowe w przyszłości (2017 rok).

Pod wpływem działań związanych z realizacją programu, przyczyniających się również do upowszechnienia szachów, Miasto wyszło z inicjatywą włączenia ich w architekturę przestrzenną stolicy. Jednym z pomysłów jest zbudowanie otwartego *Zakątka Szachowego* u nabrzeży Wisły.

Polski Związek Szachowy docenił zaangażowanie m.st. Warszawy w wprowadzaniu szachów do szkół i rozwój projektu przyznając Pani Prezydent Hannie Gronkiewicz-Waltz *Złotą Honorową Odznakę Polskiego Związku Szachowego* zaś przedstawicielom stołecznego ratusza (dyrekcji i pracownikom Biura Edukacji, doradcy metodycznemu m.st. Warszawy w zakresie wychowania fizycznego oraz dyrekcji Biura Sportu i Rekreacji) odznaki *Przyjaciela Szachów*. Działania Biura Edukacji Urzędu m.st. Warszawy zostały uhonorowane również prestiżową w środowisku szachowym nagrodą *Hetmana*⁸⁷ w kategorii Nagroda Specjalna.

Jednak, co podkreślają K. Kozak i E. Jaromin (2016, s. 6–7) „sukces programu jest możliwy jedynie dzięki zaangażowaniu i otwartości przedstawicieli warszawskich szkół podstawowych (...) Oprócz prowadzenia szachowych lekcji, badań, udziału w doskonaleniu, nauczyciele podejmują w swoich szkołach szereg własnych, ciekawych inicjatyw tematycznych z udziałem uczniów i ich rodziców”.

⁸⁷ Od 2014 roku Hetmany przyznawane są w nowej kategorii – **Nauczyciela Roku w ramach projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”**, która jest najwyższą formą docenienia pedagogów, którzy z pasją zaangażowali się w rozwój jednego z priorytetowych projektów Polskiego Związku Szachowego. Warto dodać, że pierwszą w nowej kategorii nagrodę przyznano nauczycielce prowadzącej zajęcia w ramach projektu *WARS i SAWA grają w szachy* – wicedyrektor Szkoły Podstawowej z Oddziałami Integracyjnymi nr 189 im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie-Rembertów Pani Urszuli Górze (<http://pzszych.org.pl/index.php?idm2=173&idn=2497>, data dostępu 27.02.2017).

Rehabilitacja przez szachy

Wzbogacanie kształcenia i wychowania dzieci z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej

Leczenie i rehabilitacja dzieci i młodzieży z chorobą przewlekłą odbywa się w sieci specjalistycznych placówek zorganizowanych w zakładach leczniczych. Równoległe do prowadzonego leczenia i rehabilitacji fizycznej w zakładach leczniczych prowadzona jest dostosowana do wieku dziecka działalność pedagogiczna, umożliwiająca realizowanie w warunkach szpitalnych obowiązku szkolnego, zapewniając również osobom z chorobą przewlekłą możliwie optymalne warunki rozwoju i wzrostu osobowości, a także przygotowanie do życia w społeczeństwie. Choroba przewlekła wpływa na poziom wydolności wysiłkowej i fizycznej, jak też ogranicza możliwości wyboru działań zgodnych z indywidualnymi potrzebami i dążeniami osoby. Aby jednostka mogła optymalnie wzrastać i rozwijać się, niezbędne są określone zabiegi o charakterze leczniczym, rehabilitacyjnym oraz psychopedagogicznym i wychowawczym.

Nie można zapominać o tym, iż choroba powoduje desynchronizację czynności psychicznych, subiektywnie doświadczany dyskomfort fizyczny i psychiczny w związku ze zmiennym samopoczuciem, a także zależność od innych. Dodatkowo może destabilizować dotychczasowe kontakty z najbliższym otoczeniem oraz ograniczać możliwości w zakresie zdobywania doświadczeń poznawczych. W okresie długotrwałej hospitalizacji bardzo często dochodzi do licznych niedoborów kinestetyczno-ruchowych i emocjonalno-uczuciowych. Potrzeby dziecka, szczególnie te związane z prawidłowym rozwojem, zaspokajane są w ograniczonym zakresie. Choroba przewlekła wymusza bardzo często konieczność przystosowania się do nowej sytuacji, w tym także pobytu w placówce leczniczej oraz podjęcia nowej roli – roli pacjenta.

Działania skierowane na zapobieganie negatywnych skutków choroby, które wykorzystują środki pedagogiczne określa się terapią wychowawczą lub pedagogiczną. Terapia wychowawcza poprzez stosowanie różnorodnych metod przyczynia się do poszukiwania razem z osobą z chorobą jej miejsca w życiu i pomaga w wypracowywaniu indywidualnych strategii zmagania się z doświadczanymi trudnościami. Pedagog pracujący z dzieckiem z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej musi uruchamiać wszystkie wewnętrzne i zewnętrzne środki i czynniki, aby przyczynić się do

pomyślnego przebiegu organizowanych zajęć. Realizuje w ten sposób cele terapeutyczne, które między innymi odnoszą się do takich aspektów jak: wspomaganie osoby w samoakceptacji, budowanie samooceny i ustawicznej pracy nad sobą, pomoc w poszukiwaniu możliwych do zrealizowania celów w perspektywie bliskiej i dalekiej, uwzględniając fakt choroby i wynikających z niej ograniczeń, a także wspieranie w zakresie zdobywania wiedzy, umiejętności i kształtowania kompetencji społecznych (postaw) przy eliminowaniu zbędnego wysiłku psychicznego i fizycznego.

Podczas pobytu dziecka w szkole w placówce leczniczej uwzględnia się w równym stopniu ograniczenia spowodowane chorobą w obszarze psychicznym, fizycznym, a także społecznym. W podejmowanych działaniach pedagogicznych musi nastąpić integracja określonych czynności z zakresu pracy edukacyjnej i wychowawczej, która nie może być dowolnym zbiorem stosowanych metod i czynności, ale zaplanowanym procesem wieloaspektowego wsparcia. Działania pedagogiczne powinny obejmować powiązane ze sobą określone zadania, które są podporządkowane podstawowym celom wychowawczym i edukacyjnym realizowanym w sposób systematyczny.

Jeżeli osoba z chorobą przewlekłą w wyniku odpowiednio dobranych działań edukacyjnych i wychowawczych podejmowanych w placówce leczniczej, wykształci pozytywną postawę, która będzie się charakteryzowała współdziałaniem w procesie leczenia i dawaniem sobie rady z istniejącymi zagrożeniami; wówczas choroba może stać się nową wartością w sensie wzrostu odporności życiowej wobec subiektywnie doświadczanych trudności.

Szachy jako forma rehabilitacji jest zalecana przez specjalistów różnych profesji: lekarzy, nauczycieli-wychowawców, psychologów i psychoterapeutów z uwagi na to, iż stają się środkiem i narzędziem w usprawnianiu i w leczeniu osób nie tylko z chorobą przewlekłą, lecz także z zaburzeniami emocjonalnymi i psychoruchowymi (np. ze spektrum autyzmu, w tym z zespołem Aspergera, ADHD i innymi zaburzeniami), a także różnymi rodzajami niepełnosprawności. Między innymi mają one zastosowanie w rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną, z niepełnosprawnościami wzroku czy słuchu (Charness, 1992; Hong, Bart 2007; Scholz, Niesch, Steffen, 2008).

Dzięki szachom osoby z niepełną sprawnością mają możliwość w różnym stopniu zaspokajać swoje potrzeby poznawcze i społeczne. Dodatkowo szachy pozwalają konfrontować się z własnymi słabościami, prowadząc do ich przewyciężania, a także umożliwiając osiągnięcie poczucia sukcesu w sytuacji, gdy osoba doświadcza wygranej. Co więcej obrazuje

szachowe nie są częścią uniwersalnego symbolu przede wszystkim dlatego, że każda gra w szachy jest wyjątkowa dla każdego, kto ją zagrał.

Włączenie szachów do działań rehabilitacyjnych dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności i z chorobą przewlekłą stanowi nie tylko *umysłową aktywność*, lecz staje się dla nich alternatywną formą spędzania czasu wolnego w szpitalu czy ośrodku.

Rozdział ten przedstawia jedno z głównych założeń kluczowej inicjatywy podjętej przez Polski Związek Szachowy – projekt *Rehabilitacja przez szachy*, który został wdrożony do placówek leczniczych. W odniesieniu do specyfiki podejmowanych działań pedagogicznych w szkole szpitalnej w rozdziale ukazano także edukacyjną i wychowawczą rolę szachów w pracy z dzieckiem z chorobą przewlekłą.

Projekt Rehabilitacja przez szachy

Polski Związek Szachowy po bardzo dużym zainteresowaniu ze strony szkół w całej Polsce projektem *Edukacja przez Szachy w Szkole*; w roku 2015 wprowadził kolejny projekt skierowany do dzieci i młodzieży przebywających w placówkach leczniczych *Rehabilitacja przez szachy*.

Projekt ten przede wszystkim polega na nauce i doskonaleniu gry w szachy przez dzieci i młodzież w szpitalach. Nauka odbywa się przez przeszkolonych wolontariuszy. Każdy z chętnych nauczycieli wcześniej odbywa kurs, który organizuje Polski Związek Szachowy.

Warto podkreślić, iż Polski Związek Szachowy uruchomił specjalną stronę internetową. Cały czas szkoli chętne osoby pracujące z dziećmi i młodzieżą z chorobami przewlekłymi lub po wypadkach, w tym także nauczycieli/wychowawców ze szkół przyszpitalnych i na bieżąco przekazuje placówkom, które chcą realizować projekt, sprzęt szachowy.

Ośrodkiem, który jako pierwszy podjął współpracę z Polskim Związkiem Szachowymi postanowił wdrożyć projekt był Szpital Dziecięcy im. św. Ludwika w Krakowie. Placówka ta w swoich działaniach stosuje niekonwencjonalne terapie już od 2011 roku, między innymi: hortiterapię, dogoterapię i muzykoterapię jako uzupełniające metody w standardowej terapii i rehabilitacji dzieci i młodzieży z chorobą przewlekłą. Początkowo gra w szachy jako działanie wspierające pacjentów w szpitalu była prowadzona na oddziałach psychiatrii i z czasem stopniowo włączono inne oddziały. Warto tutaj przytoczyć wypowiedź pełnomocnika ds. organizacji lecznictwa zamkniętego w Szpitalu Dziecięcym im. św. Ludwika dr med. Katarzyny Przybyszewskiej, która mówi, iż rehabilitacja przez szachy ma ogromne znaczenie w leczeniu dzieci z ograniczeniami w obrębie aparatu ruchowego. Jak podkreśla dalej „nie chodzi tylko o rozwój

intelektualny i zajęcie czasu. Szachy umożliwiają w przyjemny dla dzieci sposób – przez grę – uzyskać poprawę czynności ruchowych, przy czym nie jest to przez dziecko odbierane jako czynność medyczna. To dla nich atrakcja” (www.rehabilitacjaprzezszachy.pl).

Jedną z unikatowych zalet szachów jest to, że może ją uprawiać każdy, bez względu na wiek, płeć, wykształcenie oraz stan zdrowia. Inicjatorzy projektu podkreślają, iż gra w szachy jest bardzo dobrą formą usprawniania dla dziecka, które doświadczy wypadku czy choroby, kiedy jego ciało nie zawsze jest w pełni sprawne. Gra w szachy nie wymaga pełnej sprawności fizycznej. W tej grze najważniejszy jest sprawny umysł (<http://portalemedyczne.pl/3698/5729/gra-w-szachy-moze-byc-doskonala-rehabilitacja/>).

Projekt *Rehabilitacja przez szachy* cieszy się dużym zainteresowaniem wśród pracowników szpitali, małych pacjentów i ich rodziców. Po szpitalu w Krakowie, który podjął działania o charakterze pilotażowym do projektu przystąpiły inne placówki lecznicze między innymi w Warszawie i Kielcach. Uruchomienie programu było możliwe dzięki wsparciu anonimowego darczyńcy⁸⁸.

W dalszych działaniach realizacji projektu jest dążenie do wprowadzenia szachów na stałe, w większym lub mniejszym stopniu do planów rehabilitacyjnych małych pacjentów. Dotyczy to zarówno szpitali państwowych, jak i placówek niepublicznych. Warto nadmienić, iż osobowością i twarzą projektu został chory na zanik mięśni 17-letni utalentowany szachista Łukasz Nowak (<http://radaprzyjacieloszachow.pl/rehabilitacja-przez-szachy>).

W ramach projektu *Rehabilitacja przez szachy* organizowane są konferencje o charakterze metodycznym, gdzie przedstawiciele różnych profesji mają możliwość wymiany swoich doświadczeń odnośnie podejmowanych działań i osiągniętych rezultatów⁸⁹. Wśród zrealizowanych konferencji warto wspomnieć o wydarzeniu otwierającym całe przedsięwzięcie, które odbyło się 13 marca 2015 roku w Szpitalu św. Ludwika w Krakowie, w którym udział wzięli między innymi: Tomasz Delega – Prezes Polskiego Związku Szachowego, Jan Kusina – Wiceprezes ds. Sportu Powszechnego Polskiego Związku Szachowego, dr n. med. Katarzyna Przybyszewska – Pełnomocnik ds. Organizacji Lecznictwa Zamkniętego Szpitala Dziecięcego im. św. Ludwika, Anna Pyrek – Zespół Szkół Specjalnych nr 3w Krakowie, Mirosław Matysiak – Zespół Szkół Specjalnych

⁸⁸ Informacje są dostępne na stronie www.rehabilitacjaprzezszachy.pl.

⁸⁹ Szczegółowe informacje na ten temat można znaleźć na stronie internetowej www.rehabilitacjaprzezszachy.plw zakładce aktualności.

nr 2w Krakowie, Andrzej Jakubowski – Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 6 im. mjr. Hieronima Baranowskiego w Łodzi, Joanna Zbroniec – terapeutka, prowadząca zajęcia z szachoterapii oraz Kamila Kałużna – Akademia Wychowania Fizycznego Kraków.

Jak na razie projekt *Rehabilitacja przez szachy* jest działaniem nowatorskim w skali Europy i świata, co zostało potwierdzone na konferencji w Londynie w grudniu 2015 roku, gdzie przewodnią myślą były *Szachy w społeczeństwie*. Wprowadzony w Polsce model pracy/gry w szachy z dziećmi w placówkach leczniczych spotkał się z bardzo dużym zainteresowaniem i ma stanowić wzór do naśladowania w innych europejskich krajach.

Gra w szachy pozwala dzieciom i młodzieży z chorobą przewlekłą koncentrować uwagę na innych zajęciach niż pobyt w szpitalu, zależności od działań i czynności medycznych związanych z chorobą. Szachy rozwijają zmysł twórczy, pamięć i koncentrację. Pozwalają nabywać i doskonalić umiejętność analitycznego myślenia i podejmowania decyzji, wyrabiają cierpliwość i wytrwałość oraz przyczyniają się do rozbudzania motywacji i tym samym determinują do działania i osiągnięcia wyznaczonego celu w walce z chorobą.

Włączenie szachów do systemu kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży z chorobą przewlekłą w placówkach leczniczych wywiera terapeutyczno-rewalidacyjny i pożądaný wychowawczo wpływ w celu umożliwienia im samorealizacji, doświadczania poczucia satysfakcji i zadowolenia z podejmowanych działań. Szachy wspomagając proces leczenia przyczyniają się do optymalizowania rozwoju dziecka w odniesieniu do przyjętych społecznie idei wychowania. Przede wszystkim dlatego, iż pozwalają nawiązać współpracę wielu specjalistów, nie tylko pedagogów, lecz także osób mających wpływ na leczenie. Integrują ze sobą współpacjentów i ich bliskich oraz personel medyczny ze względu na ten sam obszar zainteresowań. Bardzo często stają się przewodnim tematem na zajęciach edukacyjnych, jak i pozalekcyjnych. Pozwalają kształtować pozytywną percepcję samego siebie w sytuacji zagrożenia zdrowotnego, a także wypracowywać skuteczne techniki radzenia sobie w sytuacjach trudnych oraz umożliwiają rozwój zdolności uczniów – pacjentów.

Edukacyjna i wychowawcza rola szachów w pracy z dzieckiem z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej

Dziecko z chorobą przewlekłą przebywające w placówce leczniczej może doświadczać wielu trudności w zakresie uczenia się. Wpływ na funkcje poznawcze może mieć sam fakt przebywania w szpitalu, jak też

dolegliwości somatyczne, wynikające z danej jednostki chorobowej, a także zależność od działań, czynności medycznych i określonych procedur związanych z procesem leczenia. Aby nauczanie było efektywne potrzebny jest element zaciekawienia, fascynacji i wprowadzenia atrakcyjnych środków. Dla rozwoju intelektualnego dziecka z chorobą przewlekłą niezwykle ważne jest by miało ono motywację poznawczą, która jest niezbędnym pierwiastkiem do tego, aby zgłębiać wiedzę oraz rozwijać umiejętności, a także kształtować określone postawy. Sama zachęta ze strony dorosłych (opiekunów, nauczycieli/wychowawców) bardzo często nie wystarcza. Ważne jest, aby samo dziecko poczuło to, że chce się uczyć, zaś proponowane aktywności przez nauczycieli mają mu pomóc rozwijać tę motywację.

Rozbudzanie ciekawości, poszukiwanie i inicjowanie interesujących zabaw poznawczych, a także organizowanie nauki w atrakcyjny sposób np. poprzez zabawę przyczynia się do właściwego rozwoju i edukacji dziecka w warunkach szpitalnych. Zabawy i gry szachowe rozwijają kluczowe kompetencje oraz określone umiejętności. Wymienić tu można między innymi: zdolność do rozwiązywania problemów, radzenie sobie z porażką, przegraną; uczenie cierpliwości, kształtowanie lateralizacji w tym orientacji przestrzennej, koncentracji, zaangażowania, a także współpracy.

W kontekście podejmowanych działań metodycznych każda osoba wdrażająca dziecko z chorobą przewlekłą do gry w szachy na terenie szpitala powinna zdawać sobie sprawę z tego, iż z jednej strony szachy może traktować jako *grę królów* – zadanie niezwykle elitarne, w której uczestnik ma możliwość ujawniania określonych zdolności intelektualnych, które są konieczne do tego, aby osiągać wysoki poziom gry, z drugiej zaś strony szachy można traktować jako działanie edukacyjne przede wszystkim dlatego, iż sam proces gry przyczynia się do rozwoju określonych funkcji poznawczych. Świadomość tego jest niezwykle ważna przede wszystkim dlatego, iż działania te wiążą się z określonym rodzajem realizowanych celów, jak też konieczne jest stosowanie innych działań w pracy z dzieckiem z chorobą przewlekłą.

Szachy stymulują predyspozycje poznawcze, wpływają na jakość uczenia się. Ćwiczenia szachowe poprawiają koncentrację uwagi, pamięć, a także rozwijają myślenie logiczne (Ashley, za: Przewoźnik, 2014). Warto dodać, iż u osoby zaangażowanej w ten typ zadań umysłowych poszerza się elastyczność myślenia i procesy samokontrolne związane z rozumieniem popełnianych przez siebie błędów oraz proces samoświadomości w zakresie myślenia, tzw. autoanaliza (Tough, 2014).

Gra w szachy uczy samodzielności i myślenia, a także stymuluje kreatywność dzieci z chorobą przewlekłą i motywuje je do samodzielnej pracy, dzięki szachom dzieci mają możliwość rozwijania i ćwiczenia wyobraźni przestrzennej. Bez tej umiejętności nie jest możliwa poprawa koordynacji ruchów, co ma szczególne znaczenie w przypadku dzieci z chorobą wpływającą na układ ruchu (choroby reumatyczne, czy dystrofia mięśniowa). Kształtowanie tej umiejętności może przyczynić się do tego, że osoby te w okresach poprawy zdrowia będą miały większą zdolność do prawidłowego poruszania się w przestrzeni, określania odległości między przedmiotami, nazywania tej przestrzeni, a także wskazywania kierunków: lewo – prawo, do przodu – do tyłu. Dodatkowo zajęcia z wykorzystaniem szachów mogą także wpływać na rozwój pamięci wzrokowej, a także doskonalić koordynację wzrokowo-ruchową, uczyć logicznego myślenia z uwzględnieniem konceptów przyczynowo-skutkowych, analizy sytuacji i wyciągania wniosków.

Osoby, które wdrażają dziecko z chorobą przewlekłą do gry w szachy powinny swoje działania odnosić do określonych sposobów przetwarzania danych, czyli uczenia się i nauczania, które w sposób bezpośredni tworzą kompilację dla ośmiu rodzajów inteligencji zgodnie z teorią inteligencji wielorakich Howarda Gardnera (2009). Dzieci z chorobą przewlekłą mają możliwość rozwijania inteligencji intrapersonalnej w trakcie analizy określonych rozgrywek partii oraz popełnianych błędów. Ma to także ścisły związek z kształtowaniem wewnętrznego poczucia kontroli także w swoim życiu, a także z konfrontacją własnych ograniczeń, zarówno doświadczając porażek, jak i sukcesów. Dzięki grze w szachy dzieci doskonalą inteligencję logiczno-matematyczną, gdyż uczą się logiki, planów i stosowania określonych strategii, jak też szacują wartości figur. Rozwijanie inteligencji przestrzennej podczas gry w szachy może mieć miejsce wtedy, kiedy uczestnicy gry mają okazję do eksperymentów z trajektorią ruchów w obrębie szachownicy. Tego typu eksperymenty mogą być także połączone z analizą przestrzeni. Wykorzystywanie szachownicy w zabawach z układaniem kompozycji różnych figur dla dziecka z chorobą przewlekłą staje się narzędziem do rozwijania percepcji. Gra w szachy może być realizowana zarówno przy łóżku pacjenta (dziecko leżące), jak i w typowym układzie przy stoliku (dziecko poruszające się samodzielnie lub z oprzyrządowaniem). W jednym w drugim przypadku szachy przyczyniają się do koncentracji umysłu. Także podczas zabaw z wykorzystaniem szachownicy dzieci z chorobą przewlekłą mogą uczyć się różnych wierszyków, rymowanek na temat określonych układów, linii, przekątnych. Tego typu działania przyczyniają się do rozwoju inteligencji

językowej czyli doskonalenia umiejętności werbalnych. Często tego typu aktywnościom może towarzyszyć muzyka, która stanowi tło do wymyślanych historii lub kompozycji słownych. Taka sytuacja może także stanowić element relaksacji lub formę przerywnika między określonym rodzajem działań na przykład w zakresie realizacji treści z podstawy programowej. Jeśli chodzi o inteligencję interpersonalną to jej rozwój jest szczególnie ważny dla dzieci z chorobą przewlekłą i ograniczeniami ruchowymi z uwagi na pobyt w szpitalu i izolację od dotychczasowych kontaktów społecznych, przebywania w grupie czy doświadczania sukcesów.

Gra w szachy, jak podkreśla wielu autorów (por m.in.: Dworecki, Jasupow, 2008; Przewoźnik, 2011) jest procesem twórczym. Przede wszystkim dlatego, iż wymaga ujawniania zdolności w niekonwencjonalny sposób, który wiąże się z twórczym rozwiązywaniem występujących trudności na szachownicy z ułożeniem określonych figur.

Dokonując analizy wybranych aspektów wykorzystywania szachów w pracy z dzieckiem z chorobą przewlekłą w placówce leczniczej nie sposób ominąć kwestii związanej z wpływem szachów na psychikę oraz kształtowania osobowości takich dzieci. Szachy rozwijają między innymi takie cechy jak: opanowanie, determinację, cierpliwość, wytrwałość i odwagę. Uczą dawania sobie rady ze stresem i doświadczanym zmęczeniem. Doskonają także umiejętność podejmowania skutecznych działań pod wpływem presji oraz przezwycięzania trudności nawet w trudnych sytuacjach. Przyczyniają się to do nabywania odporności psychicznej, rozwijania samoświadomości w zakresie poznawania własnych reakcji w sytuacjach stresowych, a także dokonywania oceny podejmowanych strategii wobec innych graczy (Dworecki, Jasupow, 2008).

Podejmując grę w szachy dzieci i młodzież z chorobą przewlekłą nie muszą aktywnie uczestniczyć w życiu społecznym, aby nawiązywać satysfakcjonujące relacje społeczne. Szachy uczą zdrowej rywalizacji i postępowania zgodnie z zasadą fair play, jak też szacunku wobec przeciwnika. Stają się także bardzo często tematem do rozmów z innymi dziećmi przebywającymi na oddziale, są tematem z jednej strony bezpiecznymi neutralnym, z drugiej zaś czymś, co rozwija wspólne zainteresowania.

Bywa, iż pacjenci przebywający na oddziałach szpitalnych doświadczają trudnej i bolesnej rehabilitacji, bez widocznych efektów nie potrafią dostrzegać jej znaczenia. Wprowadzenie szachów podczas różnych zajęć zarówno edukacyjnych, jak i wychowawczych może przyczynić się do tego, iż nagle osoba odkryje w sobie potencjał, który pozwoli jej nadać inne znaczenie sytuacji i miejscu, w którym aktualnie się znalazła. Gra w szachy może stać się narzędziem do podjęcia walki z chorobą. Przede wszyst-

kim dlatego, iż uczy wytrwałości, konsekwencji w działaniu i pokazuje, że systematyczna i ciężka praca przyczynia się do zwycięstwa.

Szachy również mogą powodować ograniczenia w zakresie doświadczanego bólu. Osoby, które uaktywniają funkcje poznawcze wykonując określone zadania, mniej koncentrują się na odczuwanym bólu i zażywają mniej środków przeciwbólowych (Cash, 2007). Gra w szachy, kiedy już dziecko pozna jej zasady angażuje go bez reszty, co w konsekwencji przyczynia się do tego, iż zapomina o problemach i doświadczanych ograniczeniach spowodowanych chorobą. Znalezienie nowego sposobu na realizację samego siebie, może przyczynić się do lepszego samopoczucia i daje możliwość odczuwania satysfakcji z wykonywanych czynności.

Można sądzić, iż dzięki grze w szachy dzieci i młodzież z chorobą przewlekłą przebywające w placówce leczniczej uczą się nadziei i wytrwałości, przekonując się, że w różnych nawet pozornie beznadziejnych pozycjach szachowych można odszukać rozwiązanie i zwycięsko zakończyć partię.

Młodszym dzieciom opanowanie zasad gry niekiedy przychodzi z trudem. Natomiast pedagodzy w pracy z nimi mogą wykorzystać szachy do próby stworzenia wspaniałej baśni z udziałem szachowych postaci na planszy. Takie działania mogą być sposobem na radzenie sobie z doświadczanymi trudnościami. Tworząc historię szachowych bohaterów małe dzieci mogą rozwijać swoją wyobraźnię i uczyć się, jak radzić sobie w trudnych sytuacjach takich jak choroba. Wkomponowując w te opowieści namiastki codzienności życia dziecka z chorobą, pedagog ma możliwość kształtowania pozytywnych zachowań i emocji, motywować do poszukiwania rozwiązań czy oswajając dziecięce lęki i strachy.

Szachy oprócz wspomnianych walorów edukacyjnych i wychowawczych są grą, rozrywką, świetną zabawą i mogą stanowić dla uczniów – pacjentów z chorobą przewlekłą doskonałą formę spędzania czasu wolnego, która rozwija w nich pasję i w przyszłości może stać się sposobem na życie. Bo jak powiedział Tigran Petrosian (za: Vasiliev, 2009, s. 156) „Szachy pod względem formy są grą, pod względem treści sztuką, z punktu widzenia trudności opanowania ich – nauką”.

Kierunki i sposoby rozpoznania i oceny działań w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Edukacja szachowa ma licznych zwolenników. Od lat prowadzone są w wielu szkołach dodatkowe zajęcia szachowe. Ich inicjatorami są najczęściej nauczyciele-pasjonaci, przekonani nie tylko o znaczeniu gry dla rozwoju dzieci, lecz także pragnący przekazać swoje zamiłowanie kolejnym pokoleniom młodych ludzi.

Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* jest wyjątkowym przedsięwzięciem w Polsce. Jego celem stała się nie tylko popularyzacja gry w szachy, lecz także aktywizacja nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i wszechstronny rozwój dzieci. Projekt zakładał, że mogli się włączyć do jego realizacji zarówno nauczyciele, którzy posiadali osobiste doświadczenie w grze w szachy, jak i tacy, którzy go nie mieli. Inicjator projektu, Polski Związek Szachowy, zapewnił nauczycielom dostęp do szkoleń oraz podstawowe środki dydaktyczne (w tym szachy), przełamując tym samym barierę związaną z koniecznością zakupu sprzętu przez szkołę. Co więcej, w założeniu, organizator pilotował realizację projektu, wychodząc naprzeciw zgłaszanym przez placówki potrzeby, organizując dodatkowe formy doszkalania oraz konferencje służące wymianie doświadczeń.

Przeprowadzone i zaprezentowane w dalszej części badania dotyczące projektu, pełnią dwojakie zadanie: z jednej strony są wyrazem naukowego zainteresowania edukacyjnymi pomysłami o szerokim zasięgu (tu: ogólnopolskim) i pozwalają na zrozumienie uwarunkowań sprzyjających oraz utrudniających wdrożenie takich działań. Z drugiej stanowią szansę na to, by dotrzeć do doświadczeń realizatorów projektu, wskazać dobre praktyki w tym zakresie i upowszechnić je zarówno wśród osób pragnących w swojej szkole upowszechnić grę w szachy, jak i tych, które chcą podejmować inne szeroko dostępne działania edukacyjne.

Założenia metodologiczne

Przedmiotem prezentowanych badań są doświadczenia realizatorów projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Celem poznawczym prowadzonych badań było poznanie opinii osób podejmujących decyzję o wdrożeniu i odpowiedzialnych za realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* na temat ich najważniejszych

doświadczeń w tym zakresie. Wyznaczono także cel praktyczny, którym jest zebranie wskazówek i dobrych praktyk dla przyszłych realizatorów edukacji szachowej w szkole.

Główne problemy badawcze⁹⁰, które wyznaczyły kierunek naukowych dociekań dotyczących projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, zostały sformułowane: Jakie przesłanki i warunki towarzyszyły realizacji projektu w badanych placówkach? Jakie korzyści i pozytywne doświadczenia były wynikiem realizacji projektu? Na jakie trudności i ograniczenia natrafiali realizatorzy? W jaki sposób badani nauczyciele rozpoznają i rozwijają szczególne predyspozycje szachowe swoich uczniów? Jakie działania towarzyszące realizacji projektu można uznać za dobre praktyki? Jakie są plany dotyczące kontynuowania projektu?

W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem techniki badawczej – ankiety oraz narzędzia badawczego – kwestionariusza ankiety. Skonstruowano autorskie kwestionariusze ankiet korzystając również z wypracowanych podczas wcześniejszych badań⁹¹ rozwiązań.

Badaniem objęte zostały 632 szkoły, które przystąpiły do projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w latach 2013–2015. Pełna lista placówek została zamieszczona w Aneksie (Tabela 3). Elektroniczne kwestionariusze ankiet (przygotowane z wykorzystaniem narzędzia Google Forms) skierowano do dyrektorów szkół oraz nauczycieli, którzy odbyli szkolenie i prowadzą zajęcia w ramach projektu. Oryginalne wzory kwestionariuszy ankiet również zamieszczono w Aneksie.

Badania prowadzono w październiku i listopadzie 2016 roku.

Badane próby

Kwestionariusz ankiety wypełniło 127 dyrektorów (20,1% objętych badaniem) oraz 236 nauczycieli.

Badani dyrektorzy (w ośmiu przypadkach wicedyrektorzy) to w większości kobiety (78%; 99) o zróżnicowanym stażu pracy w zawodzie pedagoga – od 8 do 40 lat (średnio 27 lat). Większość dyrektorów, bo

⁹⁰ W związku z tym, iż celem badań było poznanie opinii respondentów a także opis i analiza faktów, zrezygnowano z postawienia hipotez roboczych. Jak pisze Łobocki (1999) „Szkodliwość hipotez w badaniach takich polega na tym, że mogą one w sposób tendencyjny i stronniczy wpływać na gromadzenie i selekcję materiału badawczego zgodnie z przyjętymi z góry założeniami” (s. 127).

⁹¹ Badania te dotyczyły realizacji warszawskiego programu WARS i SAWA, a ich wyniki zamieszczono w publikacji J. Łukasiewicz-Wieleba, A. Baum (2015). *Kompleksowe wspieranie uczniów uzdolnionych. Program WARS i SAWA*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.

91,3% (116) pełni w szkole również funkcję nauczyciela przedmiotu. Największy odsetek z nich – 38,8% (45) naucza przedmiotów z grupy matematyczno-przyrodniczych, nieco mniejszy – 30,2% (35) humanistycznych. Co piąty dyrektor (21,6%; 25) jest nauczycielem edukacji wczesnoszkolnej, 12,9% (15) przedmiotu z grupy artystycznych, 7,8% (9) wychowania fizycznego, a pozostali (7,8%; 9) innych przedmiotów (WDŻR, religia, etyka). Dyrektorzy, którzy nie prowadzą zajęć przedmiotowych pełnią w szkole funkcję pedagoga szkolnego (4), bibliotekarza (1), wychowawcy świetlicy (1) lub prowadzą zajęcia rewalidacyjne (1). Warto podkreślić, że również ci, którzy przedmiotów nie nauczą, pełnią w szkole inne funkcje – bibliotekarza (4), wychowawcy świetlicy (3), prezesa Uczniowskiego Koła Sportowego (1), a także prowadzą zajęcia rewalidacyjne (1) oraz logopedyczne (1).

Szkoły, w których pracują badani dyrektorzy położone są zarówno w środowisku miejskim (55,1%; 70), jak i wiejskim (44,9%; 57). Wśród tych pierwszych niemal tyle samo placówek pochodziło z dużego (powyżej 100 000 mieszkańców) i średniego (pomiędzy 20 000 a 100 000 mieszkańców) miasta (odpowiednio 32 i 31), a najmniej, bo siedem z małego (poniżej 20 000 mieszkańców).

Badane szkoły jawią się jako placówki aktywne – większość z nich (77,2%; 98) realizuje inne niż *Edukacja przez Szachy w Szkole* projekty i programy edukacyjne. Dyrektorzy wymieniali od 1 do 13 programów i projektów realizowanych przez placówkę (średnio 3,7), o zróżnicowanym ukierunkowaniu tematycznym i zasięgu.

Większość dyrektorów, bo 67,7% (86) zadeklarowała, że nie mieli żadnych przedprojektowych doświadczeń szachowych, a 25,2% (32) przyznała, że gra w szachy hobbystycznie, towarzysko, na podstawowym poziomie, najczęściej z członkami własnej rodziny lub znajomymi, nie odnosząc na tym polu większych sukcesów. Pięcioro dyrektorów (3,9%) miało styczność z szachami, bo grali w nie członkowie rodziny (wszyscy, bądź dzieci), sami jednak tej umiejętności nie posiadają, zaś trzech (2,4%) od wielu lat wspiera działania szkoły bądź klubu szachowego na tym polu. Jedynie czterech dyrektorów (3,1%) przyznało, że amatorsko gra w szachy, uczestniczy w turniejach i odnosi sukcesy na poziomie miasta, gminy czy powiatu.

Nauczyciele realizujący zajęcia w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* to w zdecydowanej większości kobiety (196; 83,1%). Średni staż pracy badanych to 19,7 lat, przy czym najkrótszy odnotowany staż to 1 rok, a najdłuższy 44 lata. Zarówno staż pracy, jak i rodzaj zatrudnienia świadczą o tym, że w ramach projektu zajęcia prowadzą

raczej nauczyciele doświadczeni. Aż 61,0% (144) z nich to nauczyciele dyplomowani, 16,1% (38) kontraktowi, a 21,6% (51) mianowani. Tylko dwóch nauczycieli posiada status stażysty, a jeden zatrudniony jest na umowę zlecenie.

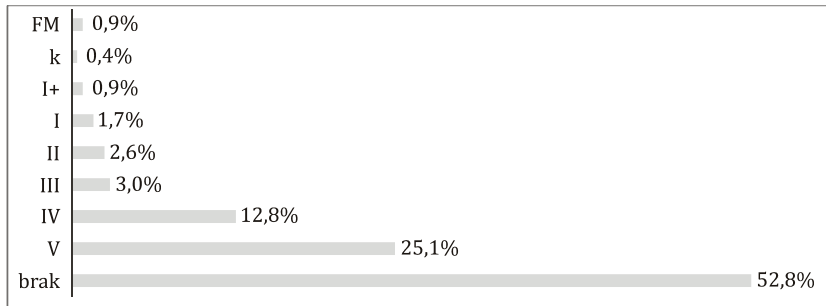
Nauczyciele, którzy wypełnili kwestionariusz ankiety pracują głównie w środowisku miejskim (147; 62,3%), przy czym najwyższy odsetek, bo 33,5% (79) stanowią pracujący w dużym, liczącym ponad 100 000 mieszkańców mieście, a najniższy (19, 8,1%) w mieście małym, gdzie liczba mieszkańców nie przekracza 20 000. Wyraźną reprezentację w badaniach mają również nauczyciele wiejscy – kwestionariusz wypełniło 89 (37,7%) pedagogów, którzy pracują w tym środowisku.

Prowadzący zajęcia szachowe w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* to w większości (138; 60%) nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej. W dalszej kolejności zadania tego podjęło się 30 (13%) nauczycieli przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, 25 (10,9%) wychowania fizycznego, 22 (9,6%) przedmiotów humanistycznych, 17 (7,4%) artystycznych, a także 7 (3%) – wychowania przedszkolnego. Wśród nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe są również nauczający innych przedmiotów, w tym: religii, etyki, wychowania do życia w rodzinie, edukacji dla bezpieczeństwa, a także pełniący w szkole funkcję wychowawcy świetlicy, bibliotekarza, psychologa, pedagoga szkolnego, czy logopedy. Łącznie osób takich jest 31 (13,5%). Sześciu badanych nauczycieli nie podało ani nauczanego przedmiotu, ani funkcji jaką w szkole pełnią.

Przed przystąpieniem do projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* większość, bo 66,5% (157) badanych nauczycieli nie miała doświadczeń, a co za tym idzie również sukcesów związanych z grą w szachy. Osoby, które przyznały, że miały przedprojektowe doświadczenia, najczęściej deklarowały, iż szachy traktowały jako hobby i dobry sposób na spędzanie wolnego czasu, a zasady gry poznały jeszcze w dzieciństwie, jednak ich doświadczenia nie są zbyt bogate. Osób takich było 42 (17,8%). Wśród respondentów (28; 11,9%) byli i tacy, którzy uczestniczą w turniejach szachowych (w tym jeden również jako sędzia) i osiągają lub osiągnęli na tym polu sukcesy na zawodach różnego szczebla, co świadczy o ich biegłości w grze. Zajęcia szachowe w ramach projektu prowadzi na przykład tegoroczny mistrz Polski przedsiębiorców, członek Kadry Narodowej Juniorów z lat 80-tych, uczestniczka Ekstraligi i Mistrzostw Europy oraz Świata, czy mistrz miasta i województwa. Wśród tych doświadczonych szachistów jest również dwóch trenerów, którzy mogą poszczycić się wynikami swoich wychowanków – łącznie z medalami Mistrzostw Polski Juniorów oraz autor i prowadzący innowację pedago-

giczną *Zawiszaki grają w szachy*. Wśród badanych nauczycieli pięcioro (2,1%) zadeklarowało brak osobistych doświadczeń związanych z grą w szachy, jednak wskazało na wagę tej gry w ich życiu w związku z zaangażowaniem rodzinnym (najczęściej grające w szachy dzieci). Dwóch nauczycieli (0,9%) prowadzących zajęcia w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* jest czynnymi prezesami Uczniowskiego Klubu Sportowego, w których działa sekcja szachowa.

Respondenci zapytani zostali również o posiadane kategorie szachowe⁹², a rozkład ich odpowiedzi obrazuje Wykres 1.

Wykres 1. Kategorie szachowe badanych nauczycieli

Największą grupę stanowią osoby, które nie posiadają żadnej kategorii szachowej, czyli są zawodnikami niesklasyfikowanymi – stanowią oni 52,8% (124 osoby) badanej grupy. Kategorie okręgowe posiada 43,4% (102 osoby) badanych nauczycieli, w tym najwięcej piątą (59 osób) i czwartą (30 osób) zaś centralne niespełna 3% (7 osób). Dwóch nauczycieli może poszczycić się tytułem międzynarodowym, jakim jest Mistrz FIDE.

⁹² Kategoria szachowa, to według *Regulaminu klasyfikacyjnego Polskiego Związku Szachowego* wykładnik maksymalnego wyniku sportowego, osiągniętego przez zawodnika. Zawodnicy niemający przyznanej żadnej kategorii szachowej są zawodnikami niesklasyfikowanymi z rankingiem R=1000 p.

Kategorie i tytuły szachowe dzieli się ze względu na płeć (kobiece i męskie) oraz organ nadający (centralne i okręgowe). W Tabeli 4 w Aneksie zamieszczono wykaz podstawowych kategorii i tytułów szachowych oraz w Tabeli 5 dodatkowe normy na tytuły i kategorie centralne (<http://pzszech.pl/komisje-pzszech/komisja-ewidencji-klasyfikacji-i-rankingu/>).

Oprócz kategorii i tytułów krajowych funkcjonują również wyższe tytuły międzynarodowe, które przyznawane są przez Międzynarodową Federację Szachową FIDE (*Federation Internationale des Echecs*) – Grandmaster/Arcymistrz (GM), International Master/Mistrz Międzynarodowy (IM), FIDE Master/Mistrz FIDE (FM), Candidate Master/Kandydat na Mistrza (CM) oraz analogicznie tytuły kobiece – Woman Grandmaster (WGM), Woman International Master (WIM), Woman FIDE Master (WFM), Woman Candidate Master (WCM) (<http://www.fide.com/fide/handbook.html?id=174&view=article>).

Realizacja projektu

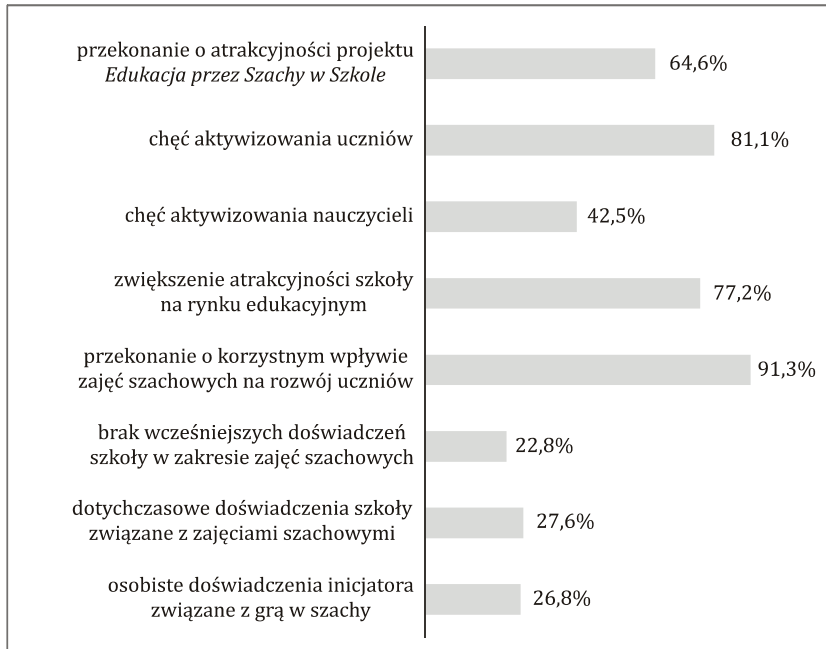
Edukacja przez Szachy w Szkole

Inicjator i przesłanki przystąpienia szkoły do projektu

Od podjęcia pierwszych działań przez PZSzach na rzecz włączenia szachów do edukacji szkolnej do stworzenia spójnego projektu minęły cztery lata. Był to czas kiedy z jednej strony zabiegano o przychylność środowisk, które mogłyby projekt wesprzeć, z drugiej zaś wzmożonej pracy nad jego kształtem. Jednak ostateczne powodzenie projektu zależało od tych osób, które miały go wdrażać w szkołach – dyrektorów, nauczycieli a także pośrednio rodziców, którzy musieli wyrazić zgodę na udział w nim dziecka. Stąd istotne było oddziaływanie na środowisko szkolne i przekonanie o korzyściach, które może przynieść projekt całej społeczności, czyli pozyskanie jego inicjatorów.

W połowie badanych szkół (50,4%; 64) takim inicjatorem przystąpienia placówki do projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* był jednoosobowo dyrektor, a w części placówek (16,5%; 21) pomysł realizacji wyszedł wspólnie od dyrektora i nauczyciela szachów. W 14,2% (18) placówek pomysłodawcą przystąpienia do projektu był nauczyciel szachów, zaś w 8 (6,3%) propozycję taką skierował do szkół organ prowadzący (np. wójt, urząd miasta czy gmina). W 10 szkołach (7,9%) inicjatorami był dyrektor wraz z inną lub innymi osobami (np. nauczycielem przedmiotu innego niż szachy, rodzicem, zespołem nauczycieli). W pozostałych placówkach był to: nauczyciel innego przedmiotu (2), nauczyciel szachów wraz z innym nauczycielem (1), założyciel klubu szachowego (1), lokalna organizacja szachowa (1) oraz zespół dyrektorów (1). Uzyskane wyniki wyraźnie wskazują na fakt, że w większości placówek z inicjatywą przystąpienia do projektu wystąpił dyrektor jednoosobowo, bądź wraz z inną osobą.

Istotne były również przesłanki, które zadecydowały o tym, że projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* wdrożono w placówce. Badani dyrektorzy wymieniali od jednej do siedmiu takich przesłanek (najczęściej 4 lub 5). Rozkład ich odpowiedzi ilustruje Wykres 2.

Wykres 2. Czynniki decydujące o przystąpieniu szkoły do projektu według dyrektorów

Niemal wszyscy, bo 91,3% (116) przyznali, iż decydujące było przekonanie o korzystnym wpływie zajęć szachowych na rozwój uczniów, w dalszej kolejności wymieniano chęć aktywizowania uczniów (81,1%; 103) oraz zwiększenie atrakcyjności szkoły na rynku edukacyjnym (77,2%; 98). Duża część dyrektorów (64,6%; 82) podjęła decyzję o realizacji projektu mając przekonanie o jego atrakcyjności, a 54 (42,5%) z uwagi na chęć aktywizowania nauczycieli. Podejmując decyzję o przystąpieniu do projektu dyrektorzy mieli również na uwadze, niemal w równym stopniu, dotychczasowe doświadczenia szkoły związane z zajęciami szachowymi (27,6%; 35), jak i osobiste doświadczenia inicjatora związane z grą w szachy (26,8%; 34). Jedynie 29 dyrektorów (22,8%) przyznało, że decydujący o przystąpieniu do projektu był brak wcześniejszych doświadczeń szkoły w zakresie zajęć szachowych.

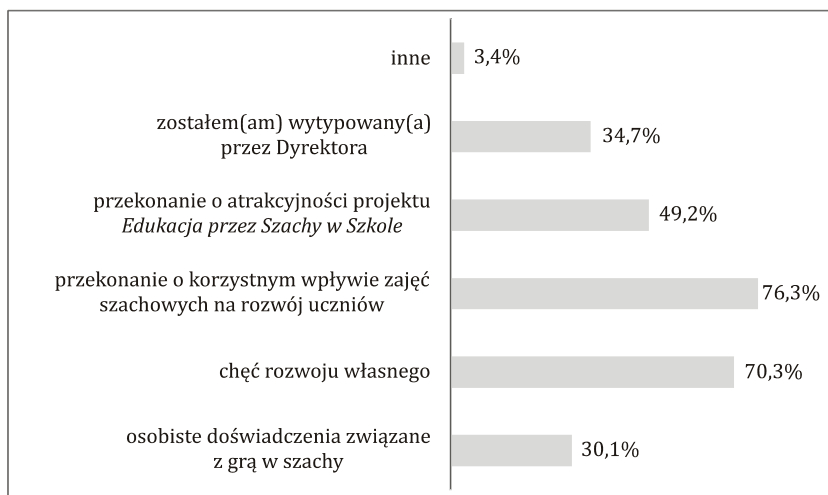
Głównymi czynnikami, co wynika z zaprezentowanych analiz, przyczyniającymi się do zaangażowania środowiska edukacyjnego w projekt jest ukierunkowanie na podmiotowość uczniów (chęć ich aktywizowania i przeświadczenie o korzystnym wpływie szachów na rozwój dzieci) oraz chęć zwiększenia prestiżu szkoły w jej otoczeniu.

Dobór nauczycieli do realizacji zadań w ramach projektu

Zgodnie z założeniami projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* nauczycielem realizującym zajęcia z uczniami miał być nauczyciel danej placówki (najlepiej edukacji wczesnoszkolnej) przeszkolony przez PZSzach, gdyż uznano, że ten właśnie najlepiej zna swoich uczniów, ma gotowy warsztat pedagogiczny, potrafi pracować z całą klasą często liczącą 20–30 uczniów o zróżnicowanym poziomie zaawansowania i rozwoju (Zielińska, 2014). W gestii dyrektora natomiast pozostawiono dobór nauczycieli do realizacji zadań projektu.

Dyrektorzy najczęściej deklarowali (72,4%; 92), że do projektu przystąpili ci nauczyciele, którzy wyrazili taką chęć. W dalszej kolejności kryterium udziału były: umiejętność gry w szachy (22,0%; 28) oraz bycie nauczycielem lub wychowawcą w klasach edukacji wczesnoszkolnej (15,7%; 20). W 13 placówkach (10,2%) nauczyciele zostali wytypowani przez dyrektora szkoły. Sporadycznie wymieniano inny sposób doboru nauczycieli, a mianowicie: wytypowanie przez radę pedagogiczną, wskazanie przez organ prowadzący oraz celowe zatrudnienie instruktora szachowego z przygotowaniem pedagogicznym (po jednym wskazaniu).

Również nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe zapytano, co spowodowało, że zaangażowali się w realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Wymieniali oni od 1 do 5 czynników (średnio 2,6; najczęściej dwa lub trzy), które miały wpływ na ich pozytywną decyzję. Na Wykresie 3 pokazano rozkład ich odpowiedzi.

Wykres 3. Przesłanki zaangażowania nauczycieli w realizację projektu

Najczęściej wskazywanym czynnikiem przez nauczycieli było przekonanie o korzystnym wpływie zajęć szachowych na rozwój uczniów. Aż 76,3% (180) ankietowanych nauczycieli wskazało tę przesłankę jako decydującą. Znacząca część nauczycieli, bo 70,3% (166) przystąpiła do projektu z powodu chęci własnego rozwoju, a 49,2% (116) przekonania o atrakcyjności projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Osobiste doświadczenia związane z grą w szachy były czynnikiem istotnym dla 30,1% (71) badanych nauczycieli. Zbliżony odsetek nauczycieli (34,7%; 82) przystąpił do projektu, bo został wytypowany przez dyrektora szkoły. Wśród innych przesłanek nauczyciele wymieniali: zainteresowanie projektem wśród uczniów i rodziców (1 wskazanie), chęć promowania szkoły (1 wskazanie), chęć włączenia się do prac nad wejściem do szkół nowego przedmiotu (1 wskazanie); namowę koleżanki (1 wskazanie), zainteresowania własne (2 wskazania) oraz chęć nauczenia się gry w szachy (1 wskazanie).

Dyrektorzy deklarowali, że w ramach projektu przeszkolono od jednego do 24 nauczycieli (najczęściej dwóch; średnio 2,5) z danej placówki, a zajęcia realizuje obecnie od 0 do 8 (najczęściej jeden; średnio 1,8). W 86 szkołach (67,7%) zajęcia projektowe prowadzą wszyscy przeszkoleni nauczyciele, a w 18 (14,2%) połowa. Średnio w szkołach zajęcia szachowe prowadzi 82,1% nauczycieli, którzy zostali przeszkoleni w ramach projektu.

Ponownie głównym czynnikiem aktywizującym, w tym przypadku nauczycieli, jest ich przekonanie o wartościowym oddziaływaniu projektu na uczniów – uwidacznia się propodmiotowe nastawienie nauczycieli, lecz także ich dążenie do samorozwoju i być może w dalszej perspektywie, samorealizacji.

Uczniowie realizujący projekt

Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* skierowany jest do uczniów edukacji wczesnoszkolnej, czyli klas I–III szkoły podstawowej. Od dyrektora szkoły zależy jak dużo uczniów objętych zostanie projektem, jednak musi to być przynajmniej jeden oddział klasowy.

Z danych przekazanych przez dyrektorów szkół wynika, że do tej pory (łącznie z rokiem szkolnym 2016/17) w ramach jednej placówki projektem objęto od 10 do aż 500 uczniów (średnio 70). Bardzo zróżnicowana jest również liczba oddziałów klasowych, którym zaproponowano zajęcia szachowe i waha się ona od 1 do 29 (średnio 4,6). Zatem na jednego przeszkolonego nauczyciela przypada średnio 35,6 uczniów (największą liczbą uczniów było 500, a najmniejszą 1,7) którzy zostali

objęci projektem, zaś na jednego realizującego – 43,2 (największą liczbą było również 500 a najmniejszą 8).

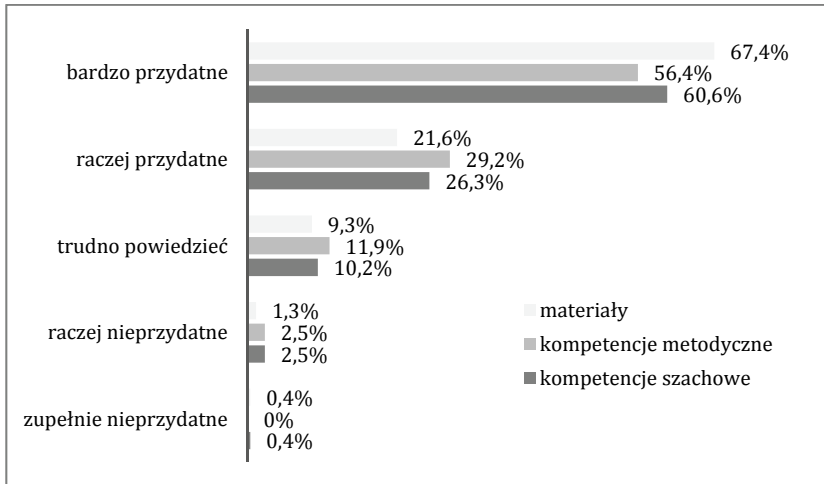
Każdy oddział klasowy musi realizować, jak wynika z założeń projektu, przynajmniej jedną godzinę szachów w tygodniu. Jednak od dyrektorów szkół zależy, czy liczba ta będzie większa. Dyrektorzy deklarują, że w ich placówkach dla jednego oddziału klasowego przewidziano od 1 do 5 godzin (średnio 1,2) zajęć szachowych tygodniowo. W niektórych szkołach liczba godzin zróżnicowana jest w zależności od klasy (np. klasa druga ma jedną godzinę w tygodniu, a trzecia dwie).

Większość badanych nauczycieli, bo 89,4% (211) ocenia bardzo wysoko i wysoko zaangażowanie uczniów w realizację projektu. Jedynie cztery osoby (1,7%) zaangażowanie to oceniły nisko, a 21 (8,9%) przeciętnie.

Przygotowanie nauczycieli do prowadzenia zajęć w ramach projektu

Do projektu najczęściej przystępowali nauczyciele, którzy wyrazili taką chęć, jednak nie mieli przygotowania do prowadzenia zajęć szachowych. Zgodnie z założeniami projektu zostali oni przeszkoleni podczas 72-godzinnego kursu podstawowego. Jak pokazują badania nauczyciele ogólnie pozytywnie oceniają swoje kompetencje do prowadzenia zajęć szachowych w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Najwięcej nauczycieli ocenia je wysoko – 55,5% (131), a 14,4% (34) nawet bardzo wysoko. Ocenę przeciętną wystawia swoim umiejętnościom szachowym 25% (59) badanych. Źle ocenia swoje kompetencje 12 respondentów (5%) – 10 (4,2%) nisko, a 2 (0,8%) bardzo nisko.

Jak wspomniano wcześniej kompetencje do prowadzenia zajęć w ramach projektu nauczyciele mogli nabyć przede wszystkim na 72-godzinnym kursie przygotowującym, organizowanym przez PZSzach. Podczas kursu nauczyciele zdobywali umiejętności szachowe oraz z zakresu metodyki prowadzenia szachowych zajęć. Dodatkowo otrzymali materiały pomocnicze. Uczestników kursu zapytano o ocenę nabytych w ramach kursu podstawowego kompetencji oraz otrzymanych materiałów pomocniczych, a wyniki przedstawiono na Wykresie 4.

Wykres 4. Nauczycielska ocena kompetencji i materiałów (kurs podstawowy)

Jak wynika z badań najwięcej nauczycieli uznaje nabyte podczas kursu podstawowego kompetencje metodyczne i szachowe oraz otrzymane materiały za bardzo przydatne. Najwyżej oceniane są materiały – 89,0% (210) uważa je za przydatne, podczas gdy taką samą ocenę kompetencjom szachowym wystawia 86,9% (205) zaś metodycznym 85,6% (202) badanych. Odsetek niezdecydowanych co do oceny powyższych efektów kursu podstawowego waha się między 9,3% (22) w przypadku materiałów do 11,9% (28) w przypadku kompetencji metodycznych. Znikomy procent badanych uważa nabyte kompetencje i otrzymane materiały jako raczej bądź zupełnie nieprzydatne.

Widocznym jest, że przystępując do projektu, nauczyciele muszą mieć zapewnione wsparcie metodyczne. W przypadku projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, pomoc PZSzach jest przez większość nauczycieli oceniana bardzo wysoko, lecz jednak pewien odsetek pedagogów krytycznie odnosi się do poziomu udzielonego wsparcia. To oznacza, że być może działania podjęte przez PZSzach nie są w pełni wystarczające.

Samokształcenie i doksztalcanie nauczycieli

Każda dziedzina wiedzy wymaga stałego doskonalenia się. Dlatego nauczycieli, dla których najczęściej szachy były zupełnie nowym doświadczeniem, zapytano, czy podejmują działania samokształceniowe zmierzające do rozwoju ich kompetencji w tym zakresie oraz czy korzystali z oferty kursów doskonalących organizowanych przez PZSzach.

Tylko 14,0% (33) nauczycieli przyznało, że nie podejmuje żadnych działań samokształceniowych w dziedzinie szachów, najczęściej nie po-

dając przyczyny ich braku. Sporadycznie zaniechanie samokształcenia tłumaczono: brakiem czasu (4 wskazania), wystarczającymi kompetencjami nabytymi podczas kursu podstawowego (2 wskazania), brakiem zainteresowania szachami i stresem (2 wskazania), brakiem takiej potrzeby (1 wskazanie), brakiem osób do konsultacji (1 wskazanie) oraz brakiem propozycji kursów lub szkoleń (1 wskazanie). Z wypowiedzi trzech osób wynika, że planują rozwijanie swoich kompetencji szachowych, co można wywnioskować ze stwierdzeń:

„W najbliższym czasie ma odbyć się szkolenie dla nauczycieli prowadzących zajęcia.”

„Śledzę oferty szkoleń.”

„Planuję udział w kursie dokształcającym.”

Nauczyciele wypowiadali się w luźnej formie na temat swoich działań samokształceniowych w dziedzinie szachów. Przytoczone dalej wypowiedzi trzech nauczycieli świadczą o tym, że niektórzy z nich podchodzą do tego zadania z dużym zaangażowaniem:

„Czytam artykuły w prasie, rozwiązuję zadania szachowe, oglądam filmy instruktażowe w Internecie, prowadzę rozgrywki szachowe w Internecie, gram w szachy z uczniami i koleżankami, konsultuję się z trenerką szachową Wisły Kraków, prowadzącą zajęcia dodatkowe w szkole.”

„Korzystam z materiałów otrzymanych na kursach, autorskich między innymi pani Kamili Kałużnej – super sprawa. Doskonałą grę podczas gier na portalach szachowych np. lichess, tam także wykonuję zadania szachowe. Rozwiązuję zadania z książek otrzymanych na kursach autorstwa Cz. Spisaka, korzystam z nich przy wspieraniu działań dzieci wykazujących się ponadprzeciętnym poziomem gry, a poza tym gram, gram, gram.... Z chęcią będę uczestniczyła w szkoleniach, które zostaną zorganizowane.”

„Gram w programie Chess Titans, opracowuję materiały na zajęcia dla grupy zaawansowanej, korzystając z Internetu (YouTube, Wikipedia, różne strony szachowe) i książek np. Tajemnice taktyki szachowej” – A. Wetechnik. Kupiłem program FRITZ 13. Korzystam z interaktywnego podręcznika szachowego, książki ze scenariuszami Ewy Przeździeckiej itp. Rozwiązuję też zadania na lichess.org, gdzie jest opcja «trenera»”.

Z 203 nauczycieli, którzy zadeklarowali, że podejmują działania samokształceniowe 158 (77,8%) wypowiedziało się na temat źródeł, z jakich korzystają podczas tych działań, zaś 115 (56,7%) na temat ich rodzajów.

Nauczyciele do samokształcenia w dziedzinie szachów najczęściej wykorzystują strony internetowe i aplikacje (117 wskazań), w tym stronę projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* (13 wskazań) oraz książki i podręczniki szachowe (87 wskazań). Znacznie rzadziej korzystają z: materiałów z kursu organizowanego przez PZSzach (17 wskazań), prasy szachowej (12 wskazań), filmów instruktażowych (5 wskazań) oraz programów szachowych (3 wskazania).

Niektórzy nauczyciele wskazywali konkretne adresy stron, tytuły bądź nazwiska autorów książek z których korzystają – zostały one przedstawione w Tabeli 2.

Tabela 2. Źródła wykorzystywane przez nauczycieli do samokształcenia szachowego

STRONY I APLIKACJE INTERNETOWE
Chess Free, Lucas Chess, chess.com, zadania.szachowe.pl, lichess.org, chesstempo.com, beginnerchessimprovement.blogspot.cz, szach-mat.com.pl, kurnik.pl
KSIĄŻKI I PODRĘCZNIKI
J. Aagaard <i>Tajemnice gry pozycyjnej</i> A. Bielawski, A. Michalczyzyn <i>Nowoczesne końcówki</i> D. Bronstein <i>Strategia szachowa</i> J. Eade <i>Szachy – praktyczny przewodnik</i> G. Kasparow <i>Moi wielcy poprzednicy</i> A. Karpow, A. Szingiriej <i>Szkolny podręcznik szachowy</i> M. Litmanowicz <i>Mamo naucz mnie, chcę grać w szachy</i> E. Przeździecka <i>Grajmy w szachy</i> Cz. Spisak <i>Szachy kurs podstawowy</i> J. Shaw <i>Eksperci przeciwko sycylijskiej</i> A. i U. Staniszewskie <i>Szachy, nauka gry dla dzieci</i> A. Weteschnik <i>Tajemnice taktyki szachowej</i>
AUTORZY KSIĄŻEK I PODRĘCZNIKÓW
S.I. Dawiduk, M. Korzekwa, A. Modzelan, J. Przewoźnik, B. Zerek, M. Zielińska
PRASA
MAT
PROGRAMY SZACHOWE
Fritz, ChessMaster, ChessTitans

W celu samokształcenia nauczyciele najczęściej rozgrywają partie szachowe (71 wskazań), w tym przez Internet; ze znajomymi bądź członkiem rodziny; z uczniami; z wykorzystaniem aplikacji na telefon komórkowy oraz podczas szachowych turniejów różnego poziomu.

W dalszej kolejności wymieniano: udział w szkoleniach i zajęciach szachowych organizowanych np. przez kluby, związki szachowe lub Domy Kultury (20 wskazań), rozwiązywanie zadań szachowych (17 wskazań, w tym pięć z wykorzystaniem aplikacji internetowych) oraz konsultacje z innymi nauczycielami zaangażowanymi w realizację projektu, bądź prowadzącymi pozaprojektowe zajęcia szachowe (17 wskazań). Sporadycznie nauczyciele doskonalą swoje umiejętności szachowe poprzez: uczestniczenie w konferencjach (6 wskazań), konsultowanie problemów u trenera szachowego (5 wskazań) oraz samodzielną analizę partii szachowych (2 wskazania).

Warto podkreślić, że nawet najbardziej doświadczeni szachowo nauczyciele z grona prowadzących zajęcia w ramach projektu podejmują działania samokształceniowe, które często przyjmują także formę kształcenia innych. Oto przykładowe wypowiedzi respondentów:

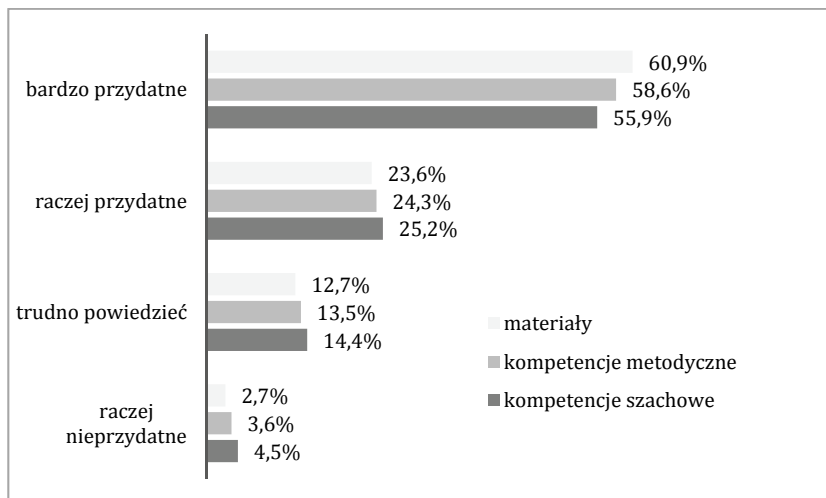
„Dzielę się swoimi doświadczeniami z innymi nauczycielami w zakresie metodyki szachów; wypracowanych metod i sposobów realizacji trudniejszych treści i szachowych zagadnień.”

„Czytam literaturę szachową. Prowadziłam wykłady dla nauczycieli w ramach kursu podstawowego. Regularnie gram w turniejach szachowych indywidualnych i ligowych.”

„Napisałem w tym roku pracę na trenera II klasy Polskiego Związku Szachowego, piszę artykuły w prasie specjalistycznej i Internecie. Sam prowadzę wykłady dla nauczycieli i wymieniam się z nimi poglądami.”

„Sędziuję zawody, prowadzę dodatkowe zajęcia szachowe. Grywam w szachy (III Liga, kurnik itp.). Przeglądam różne partie w Internecie itp.”

Nauczycieli zapytano również o nieco inną formę doskonalenia, a mianowicie doszkalanie. PZSzach w ramach projektu proponował 16-godzinne kursy doszkalące. Nieco mniej niż połowa badanych nauczycieli (47%; 111) uczestniczyła w takim kursie. Ocenie poddano, tak jak w przypadku kursu podstawowego, nabyte kompetencje szachowe, metodyczne oraz otrzymane materiały.

Wykres 5. Nauczycielska ocena kompetencji i materiałów (kurs doszkalający)

Nauczyciele nieco niżej, niż w przypadku kursu podstawowego, ocenili wszystkie trzy badane aspekty, chociaż żaden z nich nie został uznany za zupełnie nieprzydatny. Najwyżej oceniana jest przydatność otrzymanych materiałów – 60,9% (67) uczestniczących w kursie uznało je za bardzo przydatne, a 23,6% (26) za raczej przydatne. Nieco mniej badanych, bo 58,6% (65) oceniło nabyte w ramach kursu kompetencje szachowe za bardzo przydatne, a 24,3% za raczej przydatne, podczas gdy za bardzo przydatne nabyte kompetencje szachowe uznało 55,9% (62) a raczej przydatne 25,2% (28). Zbliżony odsetek badanych bo od 12,7% (14) w przypadku oceny otrzymanych materiałów do 14,4% (16) w przypadku kompetencji szachowych nie potrafiła ocenić ich przydatności. Niewielki procent uczestniczących w kursie doszkalającym ocenił omawiane aspekty jako raczej nieprzydatne.

Zaprezentowane dane pokazują, że jednak mniej niż połowa badanych aktywnie korzysta z najbardziej skutecznej formy wsparcia, jaką są kursy i warsztaty, organizowane przez kadrę PZSzach. Być może istotnym byłoby, aby w przyszłości znaleźć sposób, by z tą formą wsparcia dotrzeć do większego odsetka nauczycieli prowadzących zajęcia.

Aktywności i działania szkół w ramach projektu

Podstawową aktywnością nauczycieli i uczniów w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* jest odbywanie przynajmniej jednej godziny zajęć szachowych tygodniowo przez co najmniej dwa lata. Zajęcia te mogą być prowadzone w oparciu o zaproponowane przez PZSzach programy nauczania, bądź autorski program nauczyciela.

Nauczyciele prowadzący zajęcia najczęściej (71,6%; 169) wykorzystują *Autorski program nauczania gry w szachy (w klasach 1–4 szkoły podstawowej)* Magdaleny Zielińskiej. Niemal co piąty nauczyciel (18,6%; 44) stworzył autorski program zajęć szachowych dla swoich uczniów, a 12,7% (30) korzysta z programu nauczania gry w szachy Andrzeja Modzelana i Waldemara Gałazewskiego *Drewniane wojsko*. Niewielki odsetek badanych wykorzystuje program nauczania gry w szachy dla dzieci niepełnosprawnych Marleny Zielińskiej *Promocja pionka*. Sporadycznie wskazywano również pozycje książkowe, w oparciu o które prowadzone są zajęcia:

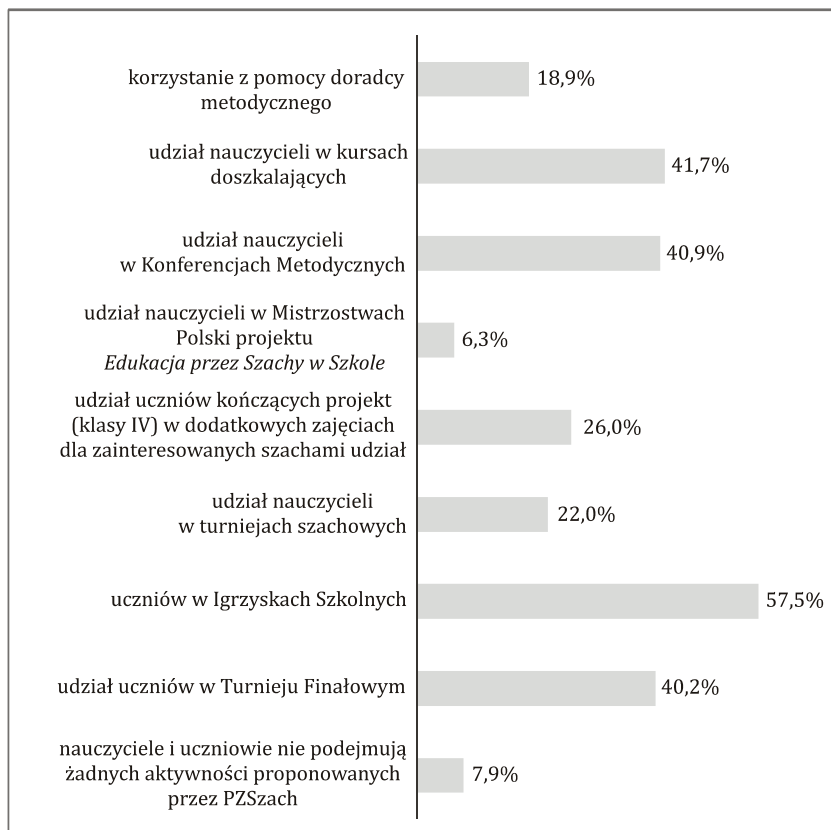
- Piotr Kowalak *Szachy dla najmłodszych* (3 wskazania);
- Czesław Spisak *Szachy. Kurs podstawowy* (2 wskazania);
- Zenon Chojnicki *Podręcznik do nauczania dzieci gry w szachy* (1 wskazanie);
- Ewa Przeździecka *Scenariusze lekcji dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu Edukacja przez Szachy w Szkole I i II rok nauczania* (1 wskazanie);
- *Wesołe szachy*

a także

- program nauczania szachów Witolda Szumiło (1 wskazanie);
- Robert Korpalski *Interaktywny Podręcznik Szachowy* (1 wskazanie);
- książki otrzymane podczas kursu (1 wskazanie).

PZSzach proponuje uczestnikom projektu, zarówno uczniom, jak i nauczycielom dodatkowe, fakultatywne aktywności. Jak wynika z badań 7,9% (10) szkół nie korzysta z żadnych aktywności proponowanych przez PZSzach. Pozostałe placówki średnio korzystają z 2,5 aktywności (od 1 do 8). Tylko nauczyciele i uczniowie jednej z placówek wykorzystali wszystkie możliwości wzbogacenia działań projektu oferowane przez PZSzach.

Na Wykresie 6 przedstawiono szczegółowy wykaz aktywności proponowanych przez PZSzach wraz z procentem placówek z nich korzystających.

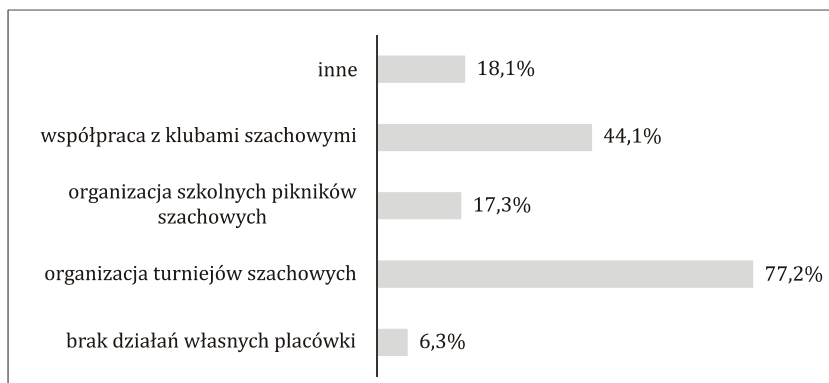

Wykres 6. Aktywności proponowane przez PZSzach a podejmowane przez nauczycieli i uczniów

Warto podkreślić, że uczniowie najczęściej korzystają z możliwości udziału w Igrzyskach Szkolnych (57,5%; 73) oraz Turnieju Finałowym (40,2%; 51), zaś nauczyciele w kursach doszkalających (41,7%; 53) i Konferencjach Metodycznych (40,9%; 52). Aktywność ciesząca się najmniej popularnością wśród nauczycieli to Mistrzostwa Polski projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. W turnieju tym uczestniczyli nauczyciele z 6,3% (8) placówek biorących udział w badaniu.

PZSzach zachęca również do podejmowania przez placówki aktywności własnych, które mogą wzbogacić realizowany projekt (Wykres 7). Jedynie 6,3% (8) nie podejmuje takich działań, a pozostałe szkoły średnio 1,6 (od 1 do 4). Najczęściej (77,2%; 98), w ramach działań własnych, szkoły organizują turnieje szachowe. Turnieje te mają różną formułę np. wewnątrzszkolne (np. Mistrzostwa Szachowe o Puchar Dyrektora Szkoły), wielopokoleniowe z rodzicami i seniorami oraz rodzic-uczeń. Rza-

dziei szkoły prowadzą współpracę z klubami szachowymi (44,1%; 56) oraz organizują szkole pikniki o tematyce szachowej (17,3%; 22).

Wykres 7. Działania własne podejmowane przez placówkę

Wśród innych działań własnych szkół dyrektorzy wymieniali: prowadzenie dodatkowych zajęć szachowych dla zainteresowanych uczniów (10 wskazań), udział uczniów w turniejach szachowych poza szkołą (4 wskazania), organizację symultan (3 wskazania). Pojedynczy dyrektorzy wymieniali również: współpracę przy organizowaniu Międzyszkolnej Ligi Szachowej, organizowanie święta szachów w szkole, rozpowszechnianie informacji o projekcie w lokalnych mediach (gazety, TV), zorganizowanie konkursu na figurę szachową, zajęcia kulinarne – szachowe ciasteczka, prowadzenie w szkole *światlicy szachowej*, przygotowanie przez rodziców plenerowej szachownicy z dużymi bierkami, organizację pokazów szachowych, zorganizowanie szkolenia dla rodziców, prowadzenie akcji „zadanie szachowe na przerwie” oraz „szachowa przerwa”.

PZSzach oferuje dość duży wachlarz działań wzbogacających projekt, jednak pewien odsetek badanych deklaruje, że chociaż w projekcie uczestniczy, to jednak nie korzysta z tych pomysłów. Może to spowodować w przyszłości zniechęcenie realizatorów do projektu, gdyż nie mają oni z kim wymieniać doświadczeń, nie mają warunków do tego, by się doskonalić i nie aktywizują dzieci do wychodzenia poza szkolne zajęcia szachowe.

Wymiana doświadczeń i współpraca w ramach projektu

Aż 40,2% (51) dyrektorów zadeklarowało, że ich szkoła nie wymienia doświadczeń dotyczących realizacji projektu z innymi szkołami bądź instytucjami. Pozostali doświadczenia najczęściej wymieniają ze szkołami (48,8%; 62), klubami szachowymi (5,5%; 7), sporadycznie z innymi

placówkami oświatowymi i Urzędem Gminy (po dwa wskazania) oraz rodzicami i trenerem szachowym (po jednym wskazaniu). Najczęściej forum wymiany doświadczeń jest turniej szachowy, rzadziej konferencja, kursy bądź szkolenie. Zdarza się, że szkoły dzielą się swoimi doświadczeniami w lokalnej prasie lub na stronie internetowej placówki. Dyrektorzy tę wymianę z różnymi podmiotami opisują:

„Rozmowy z nauczycielami innych szkół w zakresie pomysłów zabaw szachowych, metod pracy z dzieckiem”.

„Tak – Klub Szachowy «Goniec» Staniątki – wymiana informacji, doświadczeń, programów nauczania, literatury fachowej”.

„Współpraca z Przedszkolem nr 5 w Wadowicach – wspólne rozgrywki, pozyskiwanie informacji o przedsięwzięciach z Internetu, samodokształcanie”.

Zdarza się, że przekazywanie własnych doświadczeń skutkuje zaszczerpieniem chęci do udziału w projekcie, o czym świadczą mogą poniższe wypowiedzi dyrektorów:

„Tak, wymieniamy się doświadczeniami. Promujemy ten projekt wśród innych szkół w naszym mieście, dzięki czemu przystąpiły do niego wszystkie szkoły podstawowe w Markach”.

„Tak, zachęcamy szkoły z naszej gminy do udziału w projekcie oraz propagowania gry w szachy wśród uczniów poprzez informowanie na stronie gminy o podejmowanych przez szkołę działaniach oraz rozmowy indywidualne”.

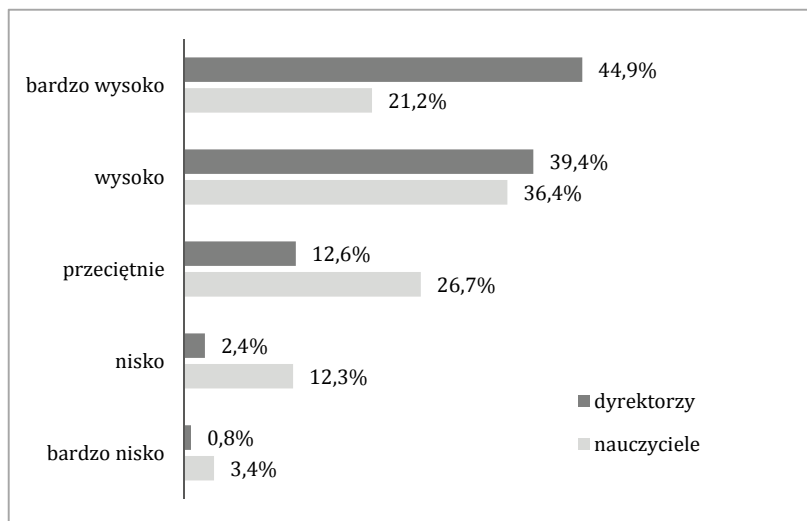
„Dzielimy się doświadczeniem, wskazujemy mocne strony projektu i pozytywne efekty dla uczniów”.

Aby realizacja projektu przebiegała sprawnie i była skuteczna konieczne jest podjęcie współpracy z różnymi podmiotami.

Dyrektorzy, jako szkolni decydenci, zapytani zostali o ocenę jakości współpracy z PZSzach. Istotne jest, że większość badanych, bo 78,8% (100) pozytywnie ocenia współpracę z inicjatorem projektu stawiając jej notę wysoką, bądź bardzo wysoką. Przeciętnie współpracę ocenia 16,5% badanych dyrektorów (21). Niestety są też tacy dyrektorzy, którzy współpracę z PZSzach ocenili negatywnie. Trzech (2,4%) oceniło ją nisko i kolejnych trzech (2,4%) bardzo nisko.

Nauczycieli i dyrektorów zapytano również o ocenę współpracy z rodzicami uczniów realizujących projekt (Wykres 8). Ocena ta pośred-

nie może świadczyć również o stopniu zaangażowania rodziców w działania związane z projektem.

Wykres 8. Ocena współpracy z rodzicami w opiniach nauczycieli i dyrektorów

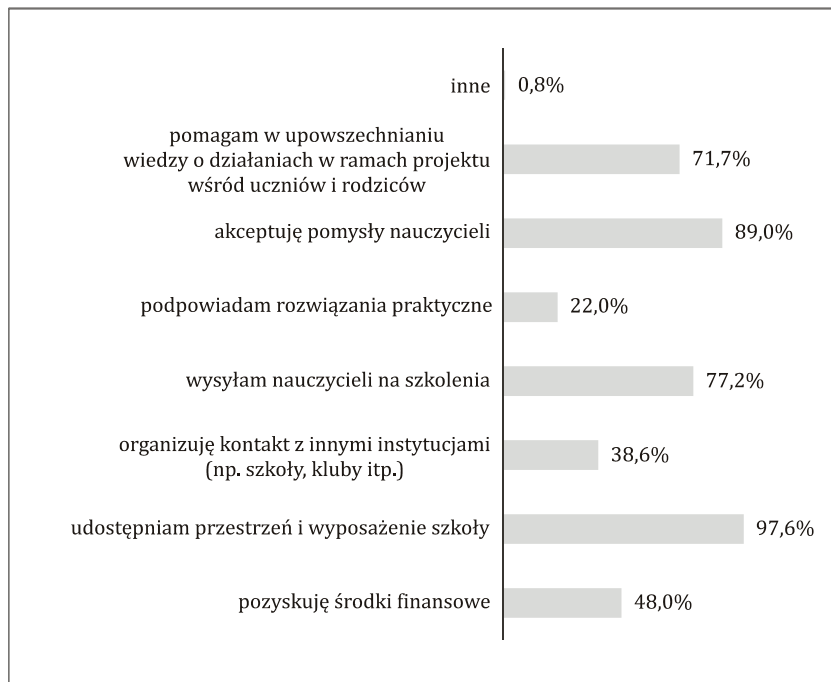
Dyrektorzy znacznie wyżej niż nauczyciele oceniają współpracę z rodzicami uczniów. Aż 84,3% (107) ocenia ją pozytywnie – wysoko i bardzo wysoko podczas gdy nauczyciele 57,6% (136). Negatywną notę (ocena niska i bardzo niska) zaangażowaniu rodziców wystawiło jedynie 3,2% (4) dyrektorów, podczas gdy nauczyciele 15,7% (37).

Zaangażowanie dyrektora szkoły w realizację projektu

Mimo, że projekt bezpośrednio realizowany jest przez nauczycieli i uczniów, to dla jego powodzenia ważne jest również pozytywne nastawienie i zaangażowanie innych osób, w tym przede wszystkim dyrektora placówki.

Większość dyrektorów, bo 78 (61,4%) wysoko ocenia swoje zaangażowanie w realizację projektu w szkole, 46 (36,2%) przeciętnie, a jedynie trzech (2,4%) nisko.

Dyrektorzy wymieniali średnio 4,4 (od 1 do 7) działania, które podejmują, aby umożliwić nauczycielom realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, jednak najczęściej te, które nie wymagają od nich nakładu ani sił, ani środków, co pokazuje Wykres 9.

Wykres 9. Działania dyrektorów na rzecz projektu

Niemal wszyscy dyrektorzy udostępniają przestrzeń i wyposażenie szkoły (97,6%; 126) oraz akceptują pomysły nauczycieli (89,0%; 113). Nieco mniejszy odsetek, bo 77,2% (98) zadeklarował, że posyła nauczycieli na szkolenia, a 71,7% (91) pomaga w upowszechnianiu wiedzy o działaniach w ramach projektu wśród uczniów i rodziców. Prawie połowa dyrektorów (48,0%; 61) pozyskuje środki finansowe, a 38,6% (49) organizuje kontakt z innymi instytucjami (np. szkołami, klubami szachowymi). Najmniej dyrektorów (22,0%; 28) przyznało, że podpowiada nauczycielom rozwiązania praktyczne, co jest zrozumiałe ze względu na fakt, że ogólnie mają oni znacznie mniejsze doświadczenie w dziedzinie szachów niż sami nauczyciele.

Jeden dyrektor wymienił inne działanie – inicjowanie powstania klas sportowych (4–6) z grą w szachy w wymiarze dwóch godzin tygodniowo.

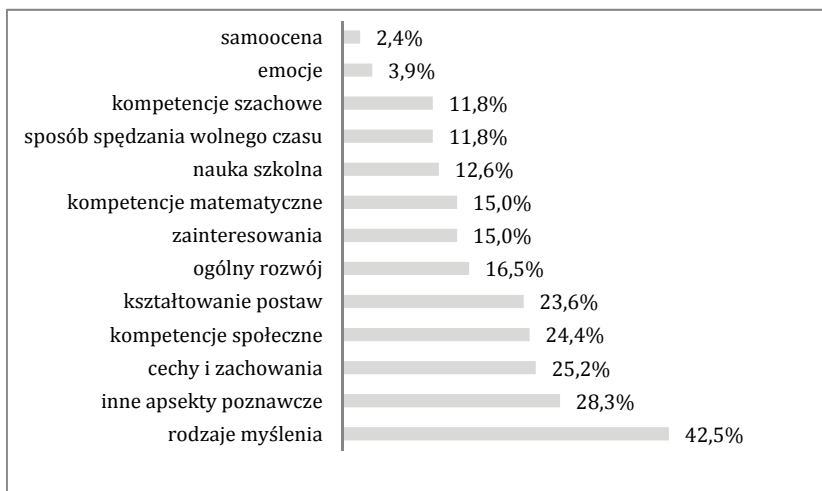
Korzyści, pozytywne doświadczenia oraz sukcesy związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Badania pokazały, że zdecydowana większość nauczycieli, bo 89,4% (211) bardzo wysoko bądź wysoko ocenia realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w ich placówce. Tylko dwie osoby (0,8%) realizację tę oceniły nisko, a 23 (9,7%) przeciętnie. Fakt ten odzwierciedla nie tylko trafność celów i założeń projektu w odniesieniu do placówek, lecz także zadowolenia badanych z decyzji o przystąpieniu do niego.

Ponieważ udział we wszelkich projektach wiąże się z nadzieją na pewne zmiany, inicjatorzy i realizatorzy projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* mieli możliwość wypowiedzenia się, jakie pozytywne doświadczenia, przeżycia towarzyszyły im w związku z tym przedsięwzięciem oraz jakie korzyści w nim dostrzegają.

Najważniejsze korzyści wynikające z realizacji projektu

W pierwszej kolejności zapytano dyrektorów szkół i nauczycieli prowadzących zajęcia o korzyści, które przyniosła realizacja projektu.

Wykres 10. Korzyści dla uczniów wymieniane przez dyrektorów szkół

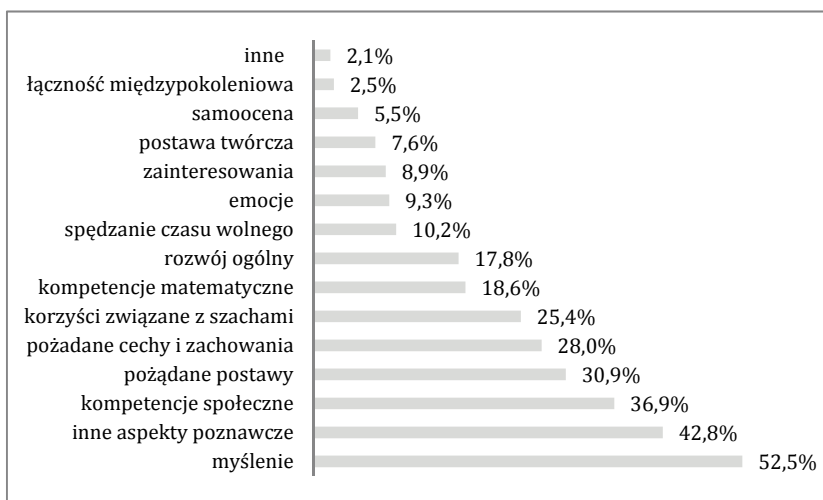
Analizując wypowiedzi dyrektorów, należy stwierdzić, że za najważniejsze uważają te korzyści, które dotyczą uczniów objętych programem – wymieniono ich w sumie 378 (od 0 do 28 wskazań skierowanych na uczniów; średnio 2,98). Wykres 10 prezentuje najważniejsze kategorie korzyści programu dotyczące uczniów wymienione przez dyrektorów.

Jako najbardziej wyraziste dyrektorzy uznają korzyści związane z rozwojem różnych aspektów funkcjonowania uczniów. Respondenci podkreślają związek wdrażanego projektu z rozwojem myślenia (54; 42,5%) (jego różnych typów, w szczególności myślenia logicznego, lecz także analitycznego, strategicznego i przyczynowo-skutkowego), następnie sygnalizują wpływ na inne aspekty poznawcze (36; 28,3%), przede wszystkim pamięć oraz koncentrację i uwagę. Nie mniej ważnym aspektem są dostrzegalne oddziaływania zajęć szachowych na rozwój pożądaných cech i zachowań uczniów (32; 25,2%). Wymieniane były przede wszystkim: zdyscyplinowanie, kreatywność, wyobraźnia i cierpliwość oraz w mniejszym stopniu: systematyczność, ciekawość, konsekwencja, wytrwałość, odpowiedzialność, determinacja, odwaga, samodzielność w myśleniu i działaniu, intuicja, zorganizowanie, spostrzegawczość, planowanie, rozwiązywanie problemów, podejmowanie decyzji, trafna ocena sytuacji, przewidywanie, odporność na stres. Ponadto podkreślano znaczenie szachów w procesie wzmocnienia pożądaných postaw (30; 23,6%), związanych z aktywizacją i zaangażowaniem, zwiększeniem motywacji, poczuciem satysfakcji i zadowolenia oraz, co jest mocno podkreślane – radzeniem sobie z porażką i sukcesami. Dobrze odzwierciedla to sformułowanie podkreślające relatywizm przegranej: „Przegrana z mistrzem może być wygraną”. Za ważne uznano także: gotowość do wysiłku, naukę na błędach i osiąganie celów. Podobnie mocno respondenci podkreślali związek gry w szachy z kompetencjami społecznymi (31; 24,4%), takimi jak nauka zachowań fair play (np.: powitanie, gratulacje zwycięstwa, podziękowanie za grę), radzenie sobie w sytuacji rywalizacji oraz wdrażanie do współpracy i współdziałania, np.: pomoc kolegom w rozwiązywaniu problemów szachowych, umiejętność pracy w grupie, prowadzenie dyskusji również ze starszymi dziećmi, poznawanie nowych kolegów i koleżanek, tolerancja i szacunek do innych, kulturalne zachowanie oraz integracja grupy lub klasy.

Pewna część respondentów zauważa także, że korzyścią dla uczniów jest związany z udziałem w zajęciach szachowych ogólny rozwój (21; 16,5%) oraz rozwój zainteresowań (19; 15,0%). Dyrektorzy zauważają także, że w klasach uczestniczących w projektach zmienił się stosunek dzieci do nauki (16; 12,6%), szczególnie zwiększając się kompetencje w za-

kresie matematyki (19; 15,0%). Jako inne ważne obserwacje wymieniają: lepsze wyniki w nauce, szybsze uczenie się i wzrost motywacji w tym zakresie, lepszą organizację pracy na lekcji oraz zwiększenie poziomu czytania ze zrozumieniem. Co ważne, dyrektorzy zauważyli u niektórych uczniów, że fakt, iż są w stanie sprostać trudnym zadaniom szachowym, a także ich sukcesy w turniejach przekładają się na zwiększone zaangażowanie w naukę innych przedmiotów. Pewna część badanych zauważyła także, że zmienił się u uczniów sposób spędzania wolnego czasu i zwiększyły się ich umiejętności szachowe (po: 15; 11,8%); kilka osób zwróciło uwagę na rozwój emocji oraz samooceny uczniów.

W opinii nauczycieli korzyści dotyczące uczniów, wynikające z wdrożenia projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, w dużej części pokrywają się z deklaracjami dyrektorów, chociaż jest ich zdecydowanie więcej. Nauczyciele wymienili w sumie 936 korzyści (od 0 do 18; średnio 4), dwie osoby uznały, że na chwilę obecną trudno jest im wskazać pozytywne aspekty oddziaływania programu. Skategoryzowane odpowiedzi umieszczono na Wykresie 11.

Wykres 11. Korzyści dla uczniów wymieniane przez nauczycieli

Za najważniejsze korzyści skierowane na uczniów, nauczyciele uznają rozwój myślenia (124; 52,5%) (w szczególności myślenia logicznego i w mniejszym stopniu analitycznego, strategicznego, przyczynowo-skutkowego, abstrakcyjnego) oraz innych aspektów poznawczych uczniów (101; 42,8%), takich jak: poprawę koncentracji, pamięci, wyobraźni i wyobraźni przestrzennej, spostrzegawczości, refleksu i dokonywania skojarzeń. Jak napisał o tym jeden z respondentów: „dzieci szerzej patrzą,

więcej widzą”. Warto podkreślić, że jedynie w nielicznych odpowiedziach podkreśla się, że rozwój pożądaných aspektów poznawczych odnosi się jedynie do wybranych, najbardziej zainteresowanych szachami uczniów.

W dalszej kolejności nauczyciele akcentowali znaczenie projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* dla rozwoju społecznego uczniów (87; 36,9%). Tu za najważniejsze uznano wdrożenie uczniów do tzw. zdrowej rywalizacji oraz grę zgodnie z zasadami fair play. Jako znaczące wymieniano także: szacunek do rywali, współpracę z innymi uczniami, integrację z grupą lub klasą, przestrzeganie obowiązujących reguł oraz naukę kulturalnego zachowania. W dużo mniejszym stopniu zauważono wzajemne wspieranie się w czasie nauki i uczenie się od siebie nawzajem, poprawę relacji rówieśniczych, empatię, gotowość do pomocy, tolerancję, lepsze komunikowanie się oraz poznawanie w czasie turniejów kolegów i koleżanek z różnych części Polski.

Znacząca liczba nauczycieli dostrzega także wychowawcze aspekty realizowania projektu w placówce. Dotyczą one możliwości kształtowania pożądaných postaw (73; 30,9%) oraz cech i zachowań uczniów (66; 28,0%): przede wszystkim radzenie sobie w sytuacji porażki oraz sukcesu, zaangażowanie, bycie aktywnym i zmotywowanym, zwiększenie aspiracji, dążenie do celu, gotowość do działania pod presją i w stresie, pokonywanie trudności i nie zniechęcanie się, podejmowanie decyzji, ponoszenie konsekwencji, planowanie, przewidywanie a także wzmocnianie takich cech, jak: odpowiedzialność, cierpliwość, samodzielność, zdyscyplinowanie, systematyczność, dokładność, samokontrola, otwartość, wytrwałość, determinacja, inicjatywa, odwaga, uczciwość oraz rozumienie, jakie korzyści przynoszą wymienione cechy i postawy.

Nauczyciele wyodrębnili także korzyści, które dotyczą samej gry w szachy (60; 25,4%). Wartością ich zdaniem jest samo zainteresowanie się grą, poznanie jej zasad i możliwość doskonalenia się. Projekt pozwolił na przełamanie barier i obaw przed grą; sprawił, że dla wielu uczniów stała się atrakcją i źródłem radości, szansą na odnoszenie sukcesów i zdobywania nagród, a także dała możliwość uczestniczenia w turniejach i rozgrywania partii z osobami lepszymi od siebie.

Podobnie jak dyrektorzy, również nauczyciele zauważają znaczenie projektu dla edukacji matematycznej (44; 18,6%). Na uwagę tutaj zasługuje poznanie układu współrzędnych i nowych pojęć matematycznych, umiejętność analizowania zadań oraz koncentracja i wytrwałość w ich rozwiązywaniu. Jak zauważa jedna z nauczycielek:

„to umiejętności matematyczne wyprzedzające program matematyki o wiele lat!”.

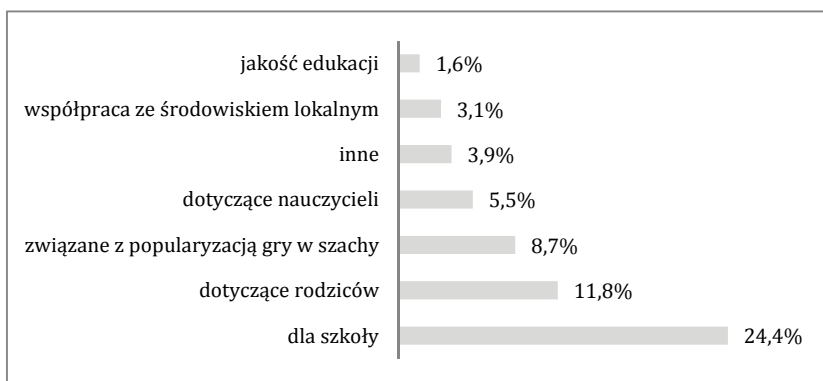
Badani nauczyciele wymieniają także korzyści dotyczące ogólnego rozwoju uczniów (42; 17,8%): nabywanie nowej wiedzy i umiejętności, zmianę sposobu spędzania wolnego czasu (24; 10,2%); rozwój emocjonalny (22; 9,3%), w szczególności wyciszenie i opanowanie uczniów; rozwój zainteresowań (21; 8,9%), kreatywności (18; 7,6%) i samooceny wychowanków (13; 5,5%), w tym: zwiększenie poczucia własnej wartości, poznanie swoich mocnych stron oraz umiejętność obiektywnej oceny osiągnięć. Nauczyciele doceniają także zacieśnienie więzi rodzinnych i międzypokoleniowych (6; 2,5%). Jak pisze o tym jeden z nauczycieli, jest to:

„pożyteczne spędzanie czasu wolnego w domu, gdy uczniowie grają w szachy z rodzicami lub rodzeństwem i uczą ich tego, czego się sami nauczyli w szkole”.

Z innych zauważanych przez pedagogów korzyści wskazywane jest także znaczenie szachów dla nauki szkolnej (5; 2,1%) oraz możliwość zwiedzenia Polski przy okazji udziału w turniejach.

Dyrektorzy i nauczyciele wskazywali także inne, niż skierowane na ucznia, korzyści związane z wdrażaniem projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Warto zauważyć, że odpowiedzi dyrektorów i nauczycieli ukazują ich odmienne spojrzenie na różne aspekty oddziaływania projektu na środowisko szkolne.

Dyrektorzy wymienili 86 (od 0 do 4; średnio 0,68) innych korzyści. Główne ich kategorie ujęto na Wykresie 12. Tylko jeden dyrektor nie podał żadnych dodatkowych korzyści związanych z wdrożeniem projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Wykres 12. Inne korzyści wynikające z realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* – opinie dyrektorów

Do najważniejszych, zdaniem badanych dyrektorów, korzyści nie dotyczących uczniów, należą te, których beneficjentem jest szkoła (31; 24,4%). Są to: kształtowanie pozytywnego wizerunku placówki i jej promocja

w środowisku lokalnym, poszerzenie oferty i zwiększenie jakości bezpłatnych zajęć pozalekcyjnych dla dzieci, rozszerzenie metod pracy na świetlicy.

W drugiej kolejności dyrektorzy wymieniają te aspekty, które wiążą się z aktywizacją rodziców (15; 11,8%), w tym: wzrost ich świadomości związanej z edukacją, zaangażowanie w pomoc dzieciom, wspólne spędzanie czasu i integrację, wsparcie organizacyjne (np. przewóz na turniej) oraz zadowolenie z pracy szkoły. Jak zauważa jeden z respondentów:

„wzrosła świadomość rodziców, dotycząca znaczenia nauki gry w szachy; rodzice widzą pozytywne efekty zwłaszcza u uczniów nieśmiałych, wolno pracujących”.

Za istotne niektórzy dyrektorzy uznali także korzyści związane z samą grą w szachy (11; 8,7%). Projekt przyczynił się do jej upowszechnienia, także wśród starszych uczniów oraz do rozwoju zaplecza szachowego w szkole (np. wyposażenia pracowni, zakupienia szachownicy do grania na dworze, gdzie uczniowie mogą spędzać wolny czas). Z pozostałych wskazań badanych dyrektorów należy wymienić aktywizację i wzrost kompetencji nauczycieli, nawiązanie współpracy z innymi szkołami, które są w projekcie oraz klubami szachowymi, wzrost jakości edukacji w placówce, wsparcie nauczania przedmiotowego i programu wychowawczego i zainteresowanie programem władz oświatowych i samorządowych.

Z kolei nauczyciele wymienili aż 453 korzyści nie skierowanych bezpośrednio na uczniów (od 0 do 6; średnio 1,92), przy tym ośmiu z nich nie potrafiło wskazać żadnych dodatkowych profitów z projektu. Główne kategorie korzyści dostrzeganych przez nauczycieli umieszczono na Wykresie 13.

Wykres 13. Inne korzyści wynikające z realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* – opinie nauczycieli

Nauczyciele jako główną korzyść w omawianym zakresie uznają zmianę jakości edukacji. Wskazuje na nią 132 (55,9%) badanych. Za najważniejszy przyczynnik wzrostu jakości edukacji uznają oni: poszerzenie oferty edukacyjnej, zwiększenie atrakcyjności zajęć, zauważalne pozytywne efekty dotyczące edukacji szkolnej i zwiększonych kompetencji uczniów w zakresie edukacji matematycznej. Znaczenie ma tutaj także możliwość doposażenia szkoły w sprzęt i pomoce dydaktyczne oraz większa gotowość do poszukiwania zewnętrznego dofinansowania projektu. Znaczenie pomocy materialnej i dydaktycznej dobrze obrazują słowa jednego z nauczycieli:

„Szkoła otrzymała tablicę demonstracyjną oraz 15 kompletów szachów, specjalistyczne szkolenia dla nauczycieli, materiały edukacyjne i informacje, gdzie szukać innych materiałów szkoleniowych oraz bardzo duże wsparcie”.

Inne wymieniane aspekty związane z jakością pracy szkoły to: sukcesy uczniów, podniesienie poziomu grupy dzieci, połączenie nauki i zabawy, nowe formy nauczania, wzrost kompetencji nauczycieli i ich większa satysfakcja z pracy, lepsze rezultaty w nauczaniu przedmiotowym i w diagnozach edukacyjnych, wyrównywanie szans edukacyjnych, możliwość realizacji ambitniejszych celów oraz pozytywny odbiór szkoły jako tej, w której realizowane są ciekawe zajęcia. W opiniach nauczycieli uwiadczenia się spostrzeżenie, że intensywniejszy rozwój nawet niewielkiej grupy dzieci jest korzystny dla pozostałych uczniów, gdyż dążą oni do wyższego poziomu i mają gotowość, by sprostać wyższym wymaganiom.

Do wyższych osiągnięć szkoły przyczyniają się zauważone zmiany w postawach uczniów (65; 27,5%). Nauczyciele wskazują na związek gry w szachy z wszechstronnym i wielostronnym rozwojem uczniów (w tym umiejętności, zainteresowań i zdolności), ich wpływ na ujawnienie i umocnienie pożądaných wychowawczo postaw, w tym: aktywizacji, samoświadomości, poczucia zadowolenia, integracji i motywacji do udziału w konkursach. Ważnym aspektem w tym zakresie jest także lepsze i wartościowsze gospodarowanie czasem wolnym (15; 6,4%), zarówno w domu, jak i na terenie szkoły. Jeden z nauczycieli opisuje to następująco:

„Dzieci podczas przerw mogą grać w szachy w bibliotece; szachy je wyciszają, powodują, że nie biegają bezmyślnie po korytarzu”.

Pomieszczenia, gdzie uczniowie grają w szachy, zastępują coraz popularniejsze w szkołach tzw. sale ciszy, gdzie dzieci mogą odpocząć od ggiełku i hałasu oraz nabrać siły przed kolejnym lekcjami.

Udział w projekcie ma zdaniem nauczycieli także znaczenie dla pozycji szkoły w środowisku lokalnym (71; 30,1%). Za najważniejsze badania uznają zwiększenie rangi/prestżu placówki oraz jej promocja, związana z większą atrakcyjnością i lepszą jakością edukacji. Ponadto respondenci wyrażają przekonanie, że ich szkoły są zauważane i doceniane (np. poprzez wyróżnienia i nagrody dla szkoły lub dla uczniów), chętne do współpracy z innymi placówkami, na ich terenie organizowane są turnieje szachowe, zaś ich uczniowie godnie reprezentują placówkę na zewnątrz:

„Szkoła jest postrzegana w środowisku jako miejsce ciekawych działań dla dzieci, rozwijających ich uzdolnienia i zainteresowania”.

37 (15,7%) wypowiedzi dotyczy korzyści bezpośrednio związanych z szachami. Odnoszą się one do popularyzacji tej „mądrej”, „szlachetnej” gry, co prowadzi do wzrostu zainteresowania nią w całym środowisku szkolnym. Projekt umożliwił skierowanie edukacji szachowej jednocześnie do licznej grupy uczniów na miejscu, bez konieczności dowożenia, ucząc ich podstawowych zasad i dając możliwość pogłębiania umiejętności, w części placówek również w wyższych klasach. Program przyczynił się także do udziału szkoły w turniejach na terenie całej Polski, a także daje szansę na wykształcenie kilku wybitnych szachistów.

Ostatni aspekt, na który zwracają uwagę nauczyciele, to zmiana nastawienia rodziców (25; 10,6%), którzy są zadowoleni i bardziej zainteresowani szachami oraz umiejętnościami dzieci. Ponadto są aktywizowani do włączenia się w kształcenie szachowe i rozgrywanie partii w domu, czują się bardziej zintegrowani ze szkołą. Edukacja szachowa przyciąga także uwagę rodziców dzieci przy nowym naborze w kolejnym roku szkolnym, co w dobie niżu demograficznego jest ważnym argumentem przemawiającym za kontynuowaniem projektu.

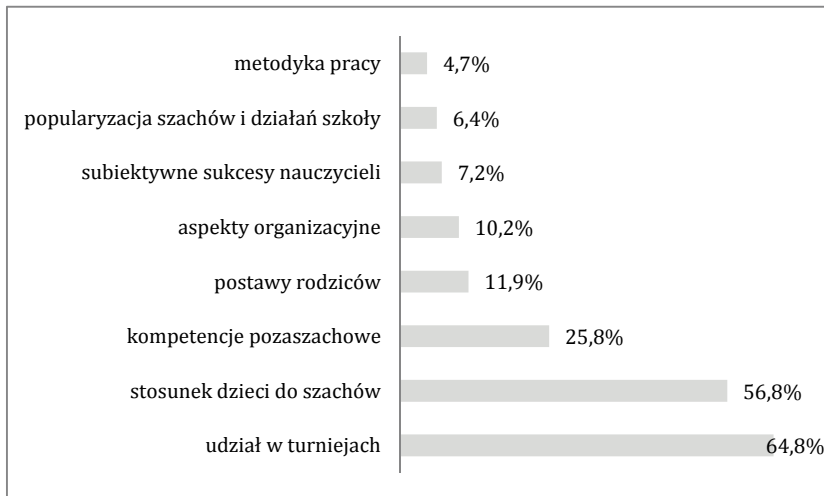
Pozytywne doświadczenia związane z realizacją projektu

Głównymi realizatorami projektu byli nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej, zarówno ci, którzy wcześniej posiadali już kompetencje związane z grą w szachy, jak i tacy, którzy dopiero przy okazji projektu uczyli się podstawowych zasad. Dzięki wypowiedziom ich wszystkich, możliwe stało się przedstawienie tych aspektów, które w opinii badanych stanowią o sukcesie przedsięwzięcia.

Respondenci wskazali w sumie 455 wskaźników, będących w ich subiektywnej ocenie wyznacznikiem ich najlepszych doświadczeń (wskazywali od 0 do 9 czynników; średnio 1,93). Jeden z badanych nie potrafił

ocenić, co dla niego jest najlepszym doświadczeniem, jeden uznał, że jest zbyt wcześnie, by o tym mówić, 13 nie wskazało żadnego.

Wyznaczniki opisane przez badanych nauczycieli skategoryzowano i przedstawiono na Wykresie 14.

Wykres 14. Najlepsze doświadczenia nauczycieli związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Najwięcej pozytywnych doświadczeń, zdaniem badanych, wiąże się bezpośrednio z szachami. W kategoriach pozytywnych doświadczeń nauczyciele opisują udział i wygrane dzieci w turniejach szachowych (153; 64,8%), zarówno tych małych, organizowanych w klasie, jak i szkolnych, międzyszkolnych, a nawet ogólnopolskich. Badani zauważają, że zarówno udział, jak i wymierne sukcesy uczniów są dla wszystkich źródłem wielkiej satysfakcji i radości. Część wypowiedzi akcentuje znaczenie chęci i entuzjazmu dzieci, które towarzyszą uczestnictwu w szachowej rywalizacji. Dzieci, odnosząc sukcesy osobiste, przyczyniają się także do poczucia sukcesu ich nauczycieli oraz całej szkoły. Respondenci chętnie, jako element ich pozytywnych doświadczeń, wymieniają wyjazdy na turnieje do odległych miejsc. Znaczącym przykładem jest wypowiedź nauczyciela, dotycząca udziału w Ogólnopolskim Turnieju na Torwarze w Warszawie:

„Dzieci jechały 6 godzin w nocy, by zagrać. Były niewyspane i przerażone wielkością sali i liczbą grających. Nie wierzyły w swoje umiejętności. Mówiły «i tak przegramy». Po pierwszej rundzie okazało się, że umieją grać, że wygrywają tak samo, jak dzieci z Warszawy, Poznania, Krakowa”.

Dla badanych i ich podopiecznych bardzo ważne są także zdobyte wyróżnienia i tytuły, np. „najlepsza szkoła w rozgrywkach powiatowych; udział i sukcesy na poziomie wojewódzkim; finaliści Mistrzostw Polski w szachach klasycznych; udział w Mistrzostwach Polski w szybkich i błyskawicznych” i in.

Także stosunek dzieci do samej gry (134; 56,8%) jest dla badanych źródłem pozytywnych przeżyć. Nauczyciele zauważają, że udział w zajęciach i gra w szachy sprawiają dzieciom wiele radości, przynoszą satysfakcję i zadowolenie. Uczniowie chętnie przychodzą na zajęcia, a te charakteryzują się wysoką frekwencją. Dzieci interesują się szachami, poznają ze skupieniem zarówno podstawy gry, jak i z dużym zaangażowaniem rozwiązują kolejne, coraz trudniejsze zadania. Przy tym:

„Niektóre dzieci cieszą się, że zapamiętały, jak poruszają się poszczególne figury; inne, że potrafią «dać szacha», jeszcze inne, że potrafią wygrać partię”.

Gra pozwala na przeżywanie sukcesów dzieciom prezentującym różny poziom. W czasie grania są skupione i przestrzegają zasad, w czasie zajęć – są aktywne. Ich zaangażowanie dobrze odzwierciedla komentarz, o tym że pojawia się „nieustanne zaskoczenie uczniów, że to już koniec lekcji”. Zajęcia cieszą się zainteresowaniem ze strony uczniów, którzy są zaktywizowani, angażują się, chętnie uczestniczą w lekcjach i lubią je. Jak opowiada jeden z badanych:

„Kiedy pokazywaliśmy ruchy poszczególnych bierok (uczniowie wykonywali te ruchy swoim ciałem) bawili się tak dobrze, że nie chcieli zakończyć zajęć”.

Nauczyciele obserwują szybkie postępy swoich wychowanków. Tu w kategorii pozytywnych doświadczeń jest zarówno:

„bardzo szybkie załapanie zasad i ruchów bierok przez dzieci 6-letnie”;

jak i fakt, że:

„cała klasa zna i stosuje zasady dobrego debiutu”.

Niewielka część badanych (9 respondentów) sygnalizuje odkrycie szachowych talentów (również wśród słabszych uczniów – jak pisze jedna z badanych „niektórzy uczniowie, których bym o to nie posądziła, mają predyspozycje do gry w szachy”). Ważne jest też zdobycie przez podopiecznych kategorii szachowych (5) oraz pogłębianie umiejętności uczniów na zajęciach pozaszkolnych (np. w klubach szachowych). Jak pisze jeden z nauczycieli:

„Liczba dzieci w klubie szachowym wzrosła z 20 do 82, właśnie w oparciu o uczniów, którzy wychodzą z projektu”.

Przynależność do „grup szachowych” jest dla dzieci źródłem dumy i prestiżu. Należy podkreślić, że szachy są dla nich wielką radością – stwierdzenie takie pada u 39 respondentów. Dzieci mówią o szachach: „moja ulubiona lekcja”, „kocham szachy”, „szachy to moja miłość”; i dopytują się, kiedy będą szachowe lekcje; nauczyciele przed zajęciami słyszą „nareszcie szachy!”. Jak swoje obserwacje opisują dwie respondentki:

„Po przerwie wakacyjnej dzieci jak najszybciej chciały, by odbyły się zajęcia szachowe. Dzień, w którym prowadzę naukę gry w szachy jest dla dzieci bardzo atrakcyjny – cieszą się, że właśnie dziś będą szachy.”

„Mam w szkole kilkoro uczniów, którzy z utęsknieniem czekają na lekcje szachów (odbywają się raz w tygodniu). Niektórzy rodzice mówią, że ich dzieci, choćby przez cały tydzień były chore, nagle zdrowieją, aby tylko być na szachach lub pojechać na zawody”.

Szachy, co było już opisywane wcześniej, są cenione przez nauczycieli także za walory nie związane bezpośrednio z grą. Rozwój pozaszachowych kompetencji jako element najlepszych doświadczeń ujawnił się w 61 (25,8%) wypowiedziach. Szczególne znaczenie ma tu możliwość obserwowania umiejętności społecznych nabywanych przez dzieci. Nauczyciele zauważają, że gra ma wielkie znaczenie integrujące uczniów:

„Uczniowie słabsi uczą się od lepszych – ci lepsi chętnie tłumaczą zasady, czy zastosowane strategie.”

„Pomagają jedni drugim, tłumaczą, poprawiają, przez co wzrasta poziom integracji grupy.”

„Dzieci zawsze pamiętają o zasadzie fair play i uczą się nawzajem. Raz na zajęciach jeden z najlepszych graczy w szkole specjalnie oddał za darmo swojego hetmana, żeby dziewczynka grająca z nim, mając przewagę, zaczęła myśleć, a nie tylko bez celu przedstawiała bierki”.

Nie mniej ważne jest radzenie sobie w sytuacji wygranej (radość, lecz także poszanowanie rywali) i przegranej (bez łez, z godnością, z nastawieniem na analizę własnych błędów). Istotne są także inne umiejętności, które przekładają się na pracę w czasie lekcji (praca w skupieniu, wyciszenie klasy, operowanie pojęciami matematycznymi, analizowanie zadań itp.) i przyczyniają do wyższych osiągnięć szkolnych:

„Dzieci potrafią przewidywać skutki własnych decyzji i posunięć. Wiedzą, że nie zawsze można cofnąć raz podjętą decyzję”.

Znaczące jest również ukierunkowanie uczniów na sposób zagospodarowania czasu wolnego w domu i w szkole oraz zmiana postaw i zachowań. W sposób znaczący opisują to słowa:

„Dla mnie najpiękniejsze jest doświadczenie, gdy uczniowie sami proszą o szachy i zaczynają grać jednocześnie przy wielu stolikach, szanując siebie wzajemnie i czerpiąc radość z tej gry, co widać po ich twarzach i wypowiedzianych głosach. Widzę satysfakcję z trafnych ruchów, z dobrej partii – nie tylko z wygranej. Miło też patrzeć, z jakim szacunkiem i dokładnością odkładają szachy do pudełek”.

Chociaż nieliczne (8), jednak wyjątkowe są przeżycia nauczycieli, którzy dostrzegają znaczenie gry w szachy dla dzieci z trudnościami, deficytami i niepełnosprawnością. Aby ukazać ich wagę, przytoczone zostaną najciekawsze wypowiedzi:

„Uczę w szkole integracyjnej. Dzieci z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego rzadko mają szansę być «na równi z innymi». Wygrana partia przez dziewczynkę o dużych trudnościach w nauce doprowadziła mnie do łez. Radość dziewczynki była bezcenna!”

„Udział naszej szkoły w projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole* to przede wszystkim budowanie pozytywnych relacji interpersonalnych między dziećmi pełnosprawnymi a niepełnosprawnymi. Przykładem są postępy jednej z uczennic mającej trudności emocjonalne. Zaobserwowano, iż szachy rozwinęły u dziewczynki takie cechy jak: opanowanie, koncentrację, determinację, cierpliwość i wytrwałość. Dzięki szachom dziewczynka nauczyła się radzić sobie ze stresem i porażką, a także poprawiła swoje umiejętności matematyczne”.

„Dziewczynka niepełnosprawna intelektualnie, wykonując niewłaściwe ruchy, zauważała swoje błędy i podpowiadała swojej przeciwniczce właściwe, prowadzące do wygranej przeciwnika”.

„Uczeń z zespołem Aspergera zaistniał w klasie jako jeden z najlepszych graczy”.

Wiele dobrych doświadczeń wiąże się w opinii badanych nauczycieli także z pozytywnym nastawieniem rodziców do projektu (28, 11,9%), a przez to – także do samej szkoły. Ponieważ zajęcia szachowe i sama gra przyczynia się do zadowolenia opiekunów, a także budzi ich zainteresowanie i aktywizuje w różnych zakresach, współpraca z nimi staje się dla pedagogów łatwiejsza. Rodzice, jak podają nauczyciele, chętnie grają z dziećmi w domu, angażują się w działania proszachowe w szkole (np. uczestniczą w zajęciach otwartych), zmienili zdanie dotyczące wartości gry (m.in. zapisują dzieci na zajęcia dodatkowe w szkole i poza nią). Należy tu jednak podkreślić, że w głównej mierze to sami nauczyciele przyczyniają się do pozytywnego nastawienia rodziców. O tym świadczą szczególnie dwie wypowiedzi:

„Rodzice widzący moje zaangażowanie, nie potrafią mi odmówić jak mam pomysły”.

„Wielką radością jest dla mnie, że w ubiegłym roku zapaliłam do gry sześciolatków, a ich rodzice zaskoczeni i bardzo zadowoleni, dziękowali mi za to”.

Pośrednim tego efektem jest także zapisywanie do szkoły uczniów spoza rejonu.

24 (10,2%) opisywanych pozytywnych doświadczeń dotyczy sukcesów organizacyjnych programu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Do najważniejszych należy tu: organizowanie na terenie szkoły turniejów oraz wydarzeń promujących kulturę gry (np. apeli, festynów, przedstawień itp.). Pojedyncze wskazania dotyczą także pozyskiwania sponsorów i źródeł finansowania, zaangażowania dyrekcji oraz pozyskania dobrej jakości sprzętu szachowego.

Opisane wcześniej aspekty wdrażania programu w szkole, są dla nauczycieli źródłem subiektywnej radości i satysfakcji. Jednak warto przywołać także fakt, że jedynie nieliczne wypowiedzi (17; 7,2%) akcentują samorealizacyjną wartość projektu. Jako jej elementy są wymieniane: własne umiejętności szachowe (nabyte lub doskonalone; odświeżone po wielu latach), rozgrywki prowadzone z uczniami, bycie obserwatorem na turniejach, wymiana doświadczeń z innymi nauczycielami, docenianie przez dzieci, rodziców lub innych nauczycieli oraz relacje z nimi:

„Trudne partie szachowe z uczniem, który już wcześniej opanował umiejętność. Wygrywałam”.

„Jeden z moich uczniów wygrał ze mną, gdy przez nieuwagę straciłem hetmana”.

„Wspaniały rozwój komunikatywności z uczniami, kultura słowa, zrozumienie na linii uczeń–nauczyciel. Gra w szachy uruchamia zupełnie nowy wymiar relacji”.

W niewielkim stopniu do pozytywnych doświadczeń przyczyniają się także metodyczne aspekty programu (11; 4,7%) oraz elementy dotyczące popularyzacji gry w społeczności szkolnej (15; 6,4%). W odniesieniu do pierwszego aspektu, nauczyciele doceniają wysoki poziom kursów i kulturę osobistą trenerów zajęć prowadzonych przez PZSzach. Jedna z wypowiedzi odzwierciedla tę ocenę:

„Zorganizowany kurs, w którym uczestniczyłam bardzo pozytywnie mnie zaskoczył; miałam możliwość poznać mądrych, wartościowych ludzi, którzy z szacunkiem podchodzą do dzieci i dorosłych. Te zajęcia będą miały dalszy wpływ na moje życie”.

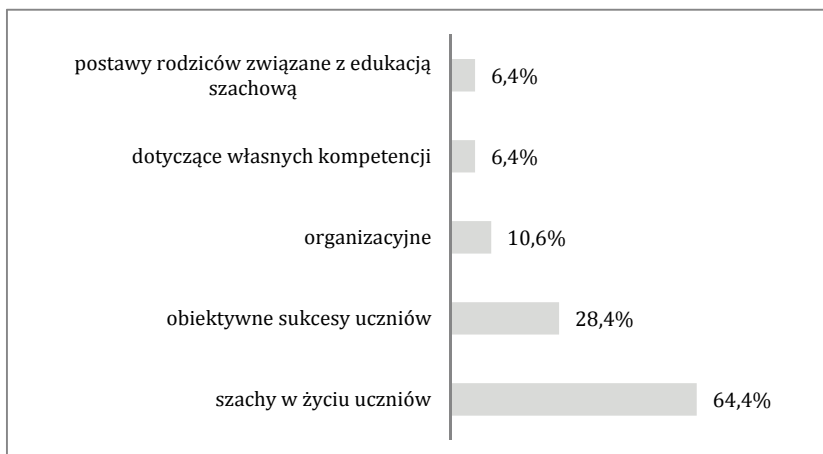
Ważna jest też jakość i przystępność materiałów metodycznych, w szczególności ćwiczeń i zadań oraz możliwych do wprowadzenia form zajęć. Z kolei przy upowszechnianiu gry, pedagodzy zauważają wielkie zaangażowanie całej społeczności szkolnej w szachy, „zarażanie się” grą, np. poprzez wspólny udział w zajęciach świetlicowych lub graniu w czasie przerw międzylekcyjnych. Jak pisze o tym jeden z respondentów: „odkąd uczniowie znają podstawowe zasady z własnej inicjatywy rozkładają szachownicę podczas przerw i GRAJĄ!”. Ponadto wymieniane są: aktywizowanie przez uczniów pozostałych członków rodziny („uczniowie, którzy w zeszłym roku mieli pierwszy rok zajęcia, uczą młodsze rodzeństwo gry w szachy”), oddolne oddziaływanie na nauczycieli, by mocniej angażowali się w zajęcia lub organizowanie turniejów. Pojedynczy respondenci piszą o szerszym upowszechnianiu osiągnięć i doświadczeń swoich oraz uczniów, np. na konferencjach międzynarodowych lub przed samorządową Grupą Wymiany Doświadczeń, a także o możliwości zaproszenia do szkoły znanych szachistów lub trenerów. Efekt projektu w niektórych placówkach można skomentować wypowiedzią:

„Kiedy zaczynaliśmy grę w szachy, grała garstka dzieci, od momentu kiedy zaczęliśmy brać udział w projekcie, gra cała szkoła”.

Największe sukcesy projektu

Nauczyciele proszeni byli w badaniach nie tylko o opisanie swoich najlepszych doświadczeń związanych z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, lecz także o wskazanie, co dla nich, subiektywnie,

stanowiło największy sukces. Respondenci wymienili w sumie 331 sukcesów (od 0 do 6; średnio 1,40) – ich główne kategorie umieszczono na Wykresie 15. Pięciu badanych uznało, że projekt trwa w szkole zbyt krótko, by mówić o sukcesach, 14 nie potrafiło wskazać żadnego znaczącego w ich opinii osiągnięcia.

Wykres 15. Subiektywne sukcesy nauczycieli związane projektem *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Największe sukcesy programu nauczyciele postrzegają w samym wprowadzeniu w życie uczniów szachów i wynikające z tego faktu konsekwencje. Na aspekt ten wskazuje 152 wypowiedzi (64,4%). Przy tym najważniejsze, zdaniem najliczniejszej grupy nauczycieli (57; 24,2%), jest wzbudzenie w dzieciach chęci do brania udziału w zajęciach szachowych i do gry w szachy oraz ich pełne zaangażowanie. Jako szczególny efekt wielu nauczycieli podaje zaangażowanie się całych klas w projekt oraz prawie 100% frekwencję na zajęciach. Ważne jest także samo zainteresowanie dużego grona uczniów szachami, rozwój ich szachowych umiejętności (w tym np. doprowadzenie, by cała klasa lub cały poziom edukacyjny opanował podstawy gry – szczególnie ruchy bierok; gdy wszyscy mogą rozegrać *szachowy pojedynek*). W kategorii sukcesu odbierana jest także radość i entuzjazm, który towarzyszy niektórym dzieciom podczas gry, ich wielka miłość do gry i pragnienie doskonalenia się. Sukcesem jest także fakt, że po przejściu do wyższych klas dzieci nadal chcą grać w szachy.

W nieco mniejszym zakresie wymieniane są także nabywane przy tej okazji pozaszachowe kompetencje (społeczne, poznawcze, emocjonalne), które w pewnych przypadkach przyczyniły się do zmiany jakości życia dziecka, co ma szczególne znaczenie dla uczniów posiadających

deficyty lub orzeczenia o niepełnosprawności. Na przykład, dotyczy to ucznia niepełnosprawnego intelektualnie w stopniu umiarkowanym, który nie tylko rozpoznaje prawidłowo bierki, lecz także zaczął nimi poprawnie poruszać się po szachownicy lub dziewczynki ze zdiagnozowanym mutyzmem, która w rozgrywkach szachowych rozmawiała z przeciwnikiem, podała mu rękę i komentowała wyniki meczów.

Inne sukcesy, które wiążą się z wprowadzeniem szachów w życie uczniów to: ukierunkowanie sposobu spędzania wolnego czasu (mniej czasu poświęcanego telewizji, telefonom, komputerom i innym sprzętom elektronicznym), zwiększenie motywacji do uczenia się szachów, wdrożenie do systematycznego ćwiczenia, integracja klasy i wzmocnienie zachowań prospołecznych, danie dzieciom możliwości przeżycia satysfakcji i zachęcenie do rywalizacji (nawet ze starszymi uczniami lub członkami rodziny) i udziału w turniejach.

Szachy spowodowały także, że wielu uczniów miało możliwość przeżycia obiektywnego sukcesu (67; 28,4%), przy tym jest on odbierany także jako osiągnięcie samych nauczycieli. Szachy stały się dziedziną, w której ujawniły się pasje i uzdolnienia, co pozwoliło dzieciom, również niepełnosprawnym, na udział w turniejach szkolnych, międzyszkolnych, gminnych, powiatowych, dzielnicowych, wojewódzkich, a nawet o zasięgu ogólnopolskim a także zdobywanie tam znaczących miejsc, wyróżnień i laurów. Uczniowie biorą udział w różnych rozgrywkach szachowych, indywidualnie i drużynowo, w szachach szybkich i klasycznych. Znaczące jest także zdobycie przez uczniów kategorii szachowych i uczęszczanie do klubu szachowego, aby kontynuować naukę gry.

W mniejszym zakresie jako sukces badani nauczyciele uznają swoje osiągnięcia organizacyjne (25; 10,6%). W tej kategorii największym przeżyciem było zorganizowanie turnieju (lub wielu turniejów) na terenie własnej szkoły oraz plany kontynuowania tego rodzaju działań. Jako ważne nauczyciele wskazują także budowanie dobrej atmosfery wokół szachów. Odnosi się to nie tylko bezpośrednio do placówki, lecz także oddziałuje na władze samorządowe. Te pozytywne doświadczenia prowadzą do snucia dalszych planów. Tak o swoim sukcesie opowiada jeden z respondentów:

„Przekonanie dyrekcji oraz władz samorządowych do projektu spowodowało objęcie zajęciami jeszcze 6 klas poza projektem (razem 9 klas ma zajęcia szachowe). Mam nadzieję że szachy będzie miała każda szkoła w naszym mieście!”.

Ważne jest więc dla nauczycieli doprowadzenie do rozszerzenia na inne klasy lub kontynuowania programu w klasach wyższych, stworzenie klas sportowych – szachowych, zadbanie o przychylność innych, w tym dyrekcji szkoły, wzbudzenie zaangażowania pozostałych nauczycieli, zakup dodatkowego sprzętu szachowego (np. zegarów), współpraca z innymi szkołami a nawet samo spełnienie warunków wyjściowych, by w projekcie wziąć udział.

Respondenci zauważają także własne zaangażowanie i wzrost kompetencji i także je traktują w kategoriach sukcesu (15; 6,4%). Tu szczególnie wartościową ma samo nauczanie się gry w szachy, które nierzadko wiąże się z pokonaniem własnych słabości oraz podjęcie się i stałe ulepszanie prowadzenia zajęć szachowych, a nawet zdobycie kategorii szachowej. Nauczyciele piszą o tym następująco:

„Sama gram i nauczyłam nawet tych najbardziej opornych w nauce i widzę ich satysfakcję”.

„Projekt stanowi znakomite dopełnienie moich różnorodnych, wieloletnich działań zmierzających do popularyzowania w środowisku szkolnym szachów, jako sportu, sztuki, nauki i rozrywki”.

Ponadto badani doceniają nabycie nowych kompetencji, przeżycie poczucia satysfakcji z własnych działań, budowanie dobrych relacji z uczniami oraz ukończenie projektu.

Ostatnią kategorią, uznaną za sukces przez badanych nauczycieli, jest zmiana nastawienia i wzbudzenie zaangażowania rodziców, a nawet całych rodzin, w stosunku do edukacji szachowej (15; 6,4%). Jak pisze jeden z respondentów, dzięki projektowi ujawnia się „pomoc w nauce i doskonaleniu gry w szachy całych rodzin (matki, ojcowie, dziadkowie, wujkowie, bracia, siostry itd.)”. Przy tym dużą satysfakcję sprawia nauczycielom sytuacja, gdy ich uczniowie ogrywają starszych członków rodziny.

Trudności i rozczarowania oraz postulaty zmian w projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole*

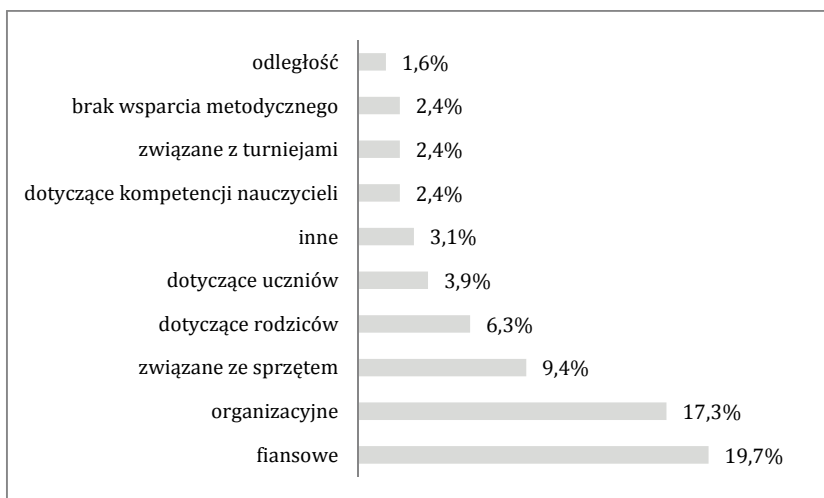
Chociaż przy realizacji każdego przedsięwzięcia wielką przyjemnością jest stwierdzenie, że przyniosło ono oczekiwane zmiany i korzyści, to jednak głównie poprzez doświadczanie ograniczeń, popełnianie błędów i doznawanie rozczarowań możliwe jest doskonalenie projektu w jego różnych wymiarach. Dlatego w dalszej części przybliżone zostaną te aspekty, które wskazują niedomogi i trudności, wiążące się z wdrożeniem projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Trudności i rozczarowania związane z realizacją projektu

W pierwszej kolejności zapytano dyrektorów z badanych szkół o trudności, które wiązały się z wprowadzeniem w placówce projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Wypowiadający się dyrektorzy wskazali od 0 do 3 trudności (średnio 0,76). 47 badanych dyrektorów uznało, że realizacja programu nie niosła ze sobą żadnych trudności, zaś siedmiu nie udzieliło żadnej odpowiedzi na postawione pytanie. Warto podkreślić, że dla części osób, które nie dostrzegają trudności w realizacji programu, stał się on ich źródłem dumy. Świadczą o tym takie słowa:

„Jako dyrektor pokazałem, że szachy są interdyscyplinarne i wnoszą do życia szkolnego nowe zainteresowanie tą dyscypliną rozwijającą intelektualnie. Uczeń po rocznym uczestnictwie w projekcie w szkole specjalnej osiągnął wyższy poziom rozwoju intelektualnego. Po przebadaniu w poradni psychologiczno-pedagogicznej został przeniesiony do szkoły masowej”.

Główne kategorie związane z trudnościami dostrzeżonymi przez dyrektorów szkół zaprezentowano na Wykresie 16.

Wykres 16. Trudności związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w opiniach dyrektorów

Za najbardziej dotkliwe dyrektorzy uznają trudności finansowe (25; 19,7%), które przede wszystkim uniemożliwiają zapłacenie nauczycielom za prowadzenie dodatkowych zajęć dla dzieci a także nie pozwalają na zwiększenie liczby zajęć dodatkowych. Jak podaje jeden z respondentów:

„Największą bolączką jest brak wynagrodzenia dla nauczycieli. W 2015 uczyli w ramach godzin karcianych. W obecnym roku robią to społecznie”.

Ponadto brak środków odnosi się również do kwestii organizacyjnych, w szczególności zorganizowania turnieju a także kontynuowania całego projektu. Pojawiają się deklaracje, że projekt, pomimo jego walorów, nie będzie kontynuowany:

„W przyszłym roku szkolnym niestety nie będzie już kontynuowany, mimo iż rodzice chcieliby, aby ich dzieci miały ten przedmiot. Przyczyna – brak finansów”.

Również kwestie organizacyjne (22; 17,3%) są dla szkół uczestniczących w projekcie problematyczne. Dyrektorzy wskazywali na takie trudności, jak ograniczona (zbyt mała) liczba godzin przeznaczona na zajęcia szachowe, zbyt liczne grupy, za dużo chętnych dzieci do udziału w projekcie, brak wolnych pracowni lekcyjnych, niemożność wdrożenia projektu we wszystkich klasach edukacji wczesnoszkolnej oraz brak możliwości stworzenia oddzielnej pracowni szachowej.

W dalszej kolejności wskazywano na braki oraz niedoskonałości sprzętu (12; 9,4%). Tu jako najważniejsze ograniczenia podawany był

fakt, że szkoła otrzymała ograniczoną liczbę sprzętu szachowego (bierek) oraz że jego jakość była niska, co przyczyniło się do ich szybkiego zużycia. Jako niedogodność wskazywano także złą jakość tablicy demonstracyjnej oraz brak na wyposażeniu szkoły potrzebnych pomocy dydaktycznych, w szczególności: podręczników, szachownic, figur, zegarów, tablic magnetycznych.

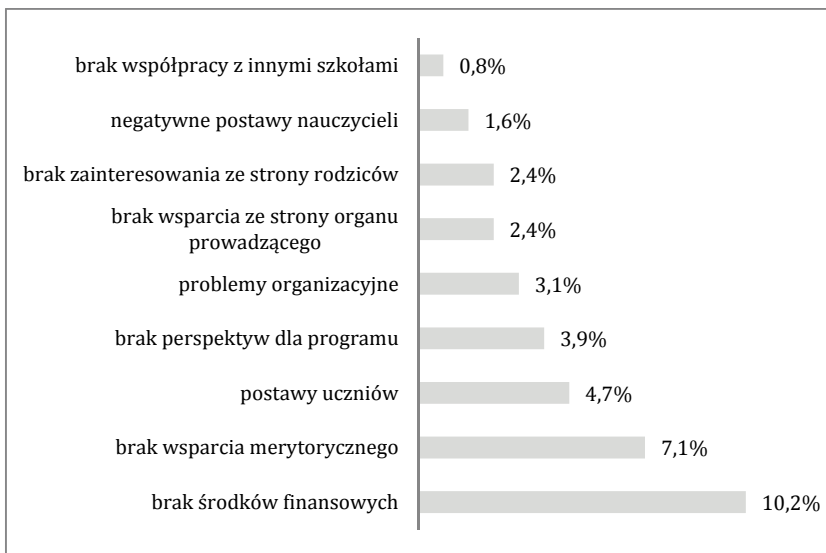
W mniejszym stopniu dyrektorzy skupiali się na niewystarczających kompetencjach kadry pedagogicznej (3; 2,4%), braku kursów i szkoleń oraz obiecanych materiałów metodycznych, które pozwoliłyby na podniesienie umiejętności nauczycieli (3; 2,4%). Dostrzegano także rozczarowania uczniów (przeżywanie porażki, niechęć do samej gry w szachy, brak chęci do pracy w domu) (5; 3,9%) oraz negatywny stosunek rodziców do szachów (niechęć, opór, brak zaangażowania) (8; 6,3%). Znaczącą trudnością dla kilku szkół stanowiło także dowiezenie uczniów na turnieje (za duża odległość, zbyt duże koszty, opór rodziców przed wypuszczeniem dziecka w podróż).

Warto także przytoczyć spostrzeżenia dyrektorów z trzech szkół, którzy wskazali na niemożność realizowania programu w klasach integracyjnych, które wymagają dodatkowej, przeszkolonej kadry, wspomagającej pracę uczniów z orzeczeniami. W jednym przypadku zwrócono uwagę na coroczną konieczność rozpisywania programu jako innowacji pedagogicznej, co było niezbędnym warunkiem pozyskania środków.

Wymienione wcześniej trudności były często źródłem największych rozczarowań projektem. Przy tym warto podkreślić, że większość badanych dyrektorów (91) uznaje, że doświadczenie to nie przyniosło ze sobą rozczarowań. Wśród badanych pojawiają się nie tylko lakoniczne wypowiedzi o braku rozczarowań, lecz także pochwały projektu, które dobrze obrazują słowa:

„Zauważam same plusy. Już kilkanaście lat wcześniej rozpoczęłam starania o zorganizowanie zajęć szachowych w szkole, ale jeden z miejskich klubów sportowych nie był zainteresowany zajęciami w naszej nie-dużej szkole – teraz pewnie tego żałują”.

Pozostali dyrektorzy wskazali w sumie 46 czynników, które uznali za rozczarowujące (najwięcej 3 różne; średnio 0,36). Kategorie wypowiedzi ujęto na Wykresie 17.

Wykres 17. Największe źródła rozczarowań projektem *Edukacja przez Szachy w Szkole* w opiniach dyrektorów

Aspekty finansowania programu są nie tylko przyczyną trudności realizacyjnych, lecz także, w opiniach badanych dyrektorów, największym rozczarowaniem związanym z projektem (13; 10,2%). Ma to związek z faktem, że dyrektorzy nie mają możliwości pokrycia kosztów prowadzenia zajęć, nie mogą zorganizować większej liczby zajęć, nie mogą zakupić potrzebnego sprzętu czy dowieźć dzieci na turnieje. Ponadto spotykają się także z negatywnymi odpowiedziami na prośby o dofinansowanie ze strony organów prowadzących, nie uzyskując z tej strony potrzebnego wsparcia.

Znaczącym rozczarowaniem jest także brak adekwatnego wsparcia metodycznego (9; 7,1%). Odnosi się to do braku: szkoleń doskonalących na miejscu i na poziomie odpowiednim do potrzeb nauczycieli oraz dla nauczycieli klas starszych, dostępu do opracowań metodycznych, współpracy z Polskim Związkiem Szachowym oraz wskazań dotyczących interpretowania poziomu gry uczniów. Dla niewielkiej części badanych rozczarowujące są także postawy uczniów (brak zainteresowania i zaangażowania ze strony wszystkich uczniów, zróżnicowany poziom umiejętności), rodziców (szczególnie brak zainteresowania) (6; 4,7%) oraz nauczycieli (niechęć do udziału w turniejach nauczycielskich, brak zrozumienia ze strony tych, którzy nie prowadzą zajęć szachowych) (2; 1,6%) a także organu prowadzącego (3; 2,4%). Niektórzy dyrektorzy dostrzegają, że program w ich placówce nie ma perspektyw, co wiąże się z brakiem możliwości kontynuowania go w klasach starszych oraz faktem, że

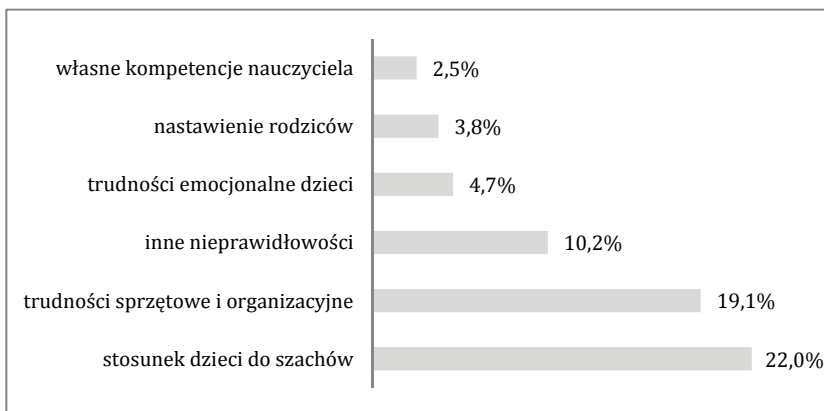
szachy nie są elementem nauczania przedmiotowego. Przy tym pojedynczy badani spostrzegają, że szachy powinny być skierowane dla wszystkich uczniów, a nie jedynie dla wybranych.

Dla kilku dyrektorów rozczarowanie jest powiązane z kwestiami organizacyjnymi (4; 3,1%), które wynikają z warunków lokalowych szkoły oraz zbyt wielkim zainteresowaniem programem i niemożnością sprostania ujawnionym potrzebom uczniów. W jednym przypadku zawód sprawił brak współpracy pomiędzy szkołami biorącymi udział w projekcie.

Badani dyrektorzy, jako osoby odpowiedzialne za organizacyjny i finansowy aspekt realizacji projektu, w tych właśnie obszarach dostrzegają największe utrudnienia i rozczarowania. Warto byłoby rozpatrzyć wsparcie dyrektorów ze strony PZSzach w zakresie sposobów pozyskiwania środków ze źródeł zewnętrznych i opracowanie wskazówek organizacyjnych, wypróbowanych i sprawdzonych w szkołach, które mogą być z powodzeniem wykorzystane w innych placówkach.

Niekorzystne strony realizacji projektu według nauczycieli

Również nauczyciele pisali o swoich najbardziej dotkliwych doświadczeniach związanych z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Należy podkreślić, że prawie połowa badanych (47,9%) nie doświadczyło negatywnych aspektów realizacji projektu, jedna osoba uznaje, że zbyt krótko realizuje program, by o tym mówić. W sumie badani wymienili 174 elementy, które przyniosły im rozczarowanie (od 0 do 3; średnio 0,74). Kategorie najbardziej przykrych dla nauczycieli doświadczeń przedstawiono na Wykresie 18.

Wykres 18. Najmniej przyjemne doświadczenia związane z projektem *Edukacja przez Szachy w Szkole* w opiniach nauczycieli

Źródłem największych rozczarowań i negatywnych przeżyć nauczycieli, jest zróżnicowany stosunek dzieci do szachów (52, 22,0%). Wielu badanych podkreśla, że o ile dla dużej części dzieci szachy stały się pasją, która nabrała znaczenia w ich życiu, o tyle w społeczności szkolnej są także tacy uczniowie lub uczennice, którzy nie przełamali bariery związanej z grą, w zajęciach uczestniczą niechętnie, nie angażują się, ostentacyjnie wyrażają sprzeciw, nie podejmują wysiłku, by cokolwiek zrozumieć, nie widać u nich żadnych postępów, co więcej przeszkadzają innym, hałasując, burząc dyscyplinę grupy i zniechęcając innych do pracy.

„Zdarzają się dzieci (bardzo niewiele, ale jednak...), które nawet po całym roku zajęć nie pamiętają, jak poruszają się figury, a już tym bardziej nie wiedzą, co to szach lub mat”.

W pewnej grupie uczniów obserwuje się także „słomiany zapal”, który prowadzi do szybkiego zniechęcenia, szczególnie w obliczu konieczności włożenia większego wysiłku. Zdarzają się dzieci, które po pierwszej partii odkładają szachownicę na bok i nie dają się zachęcić do dalszej gry. Spostrzeżenia te budzą u niektórych nauczycieli refleksję, że szachy skierowane do całej klasy nie są pomysłem trafionym, gdyż z zajęć w takiej formie korzysta jedynie część uczniów, dlatego na takie zajęcia nabór powinien mieć charakter selektywny. Również jako przykreść nauczyciele odbierają negatywne emocje, których źródłem są szachy, szczególnie wybuchy płaczu, złości a nawet agresji. Poważną przeciwnością są także przeżycia i trudności, które są udziałem dzieci niepełnosprawnych. W jednym przypadku nauczyciel wskazał jako źródło swoich negatywnych przeżyć brak podstawowych umiejętności szkolnych u dzieci (szczególnie brak znajomości liter i pojęć matematycznych), który to fakt znacząco utrudnił pracę na lekcji. Jako negatywne przeżycia kategoryzują emocjonalne trudności dzieci, związane z przegrywaniem meczy lub turniejów (11; 4,7%). Jeden z nauczycieli tak opisuje swoje rozterki, związane z doświadczaniem przez dzieci porażki:

„Przeżywam razem z dziećmi ich porażki na turniejach. Nie wiem do końca, jak się zachować przy zapisach do turnieju szkolnego: czy na siłę zachęcać dzieci do udziału, czy pozwolić, by rywalizowali tylko najodważniejsi i najlepsi”.

Dużym rozczarowaniem nauczycieli są także problemy sprzętowe i organizacyjne (45; 19,1%). Najbardziej dotkliwa jest dla pedagogów duża liczebność grup (np. 25-osobowa grupa 6-latków), która uniemożliwia indywidualne dotarcie do każdego dziecka, zwłaszcza, że również

liczba godzin oraz czas trwania lekcji nie jest tu wystarczający. Choć zdarza się także, że liczba godzin zajęć szachowych jest oceniana jako nazbyt duża. Nauczyciele skarżą się także na wady i niską jakość dostarczonego w ramach projektu sprzętu szachowego. Jako szczególnie rozczarowujące wymieniano niewystarczającą liczbę oraz niską jakość bierki, które po upadku na podłogę rozbiły się:

„Bierki są plastikowe, w szczególności czarne hetmany są bardzo słabe. Niestety podczas upadku z wysokości ławki szkolnej podczas ustawiania na szachownicy przez uczniów łamią się. Mamy już więcej niż połowę czarnych hetmanów po klejeniu. Odlewy są cienkościennie i puste w środku i widać na przełomie, że bierki nie zostały starannie wykonane”.

„Wieże mają uszkodzone korony”;

opadające magnesy przy tablicy demonstracyjnej (która jest także krytykowana jako niepraktyczna i nieatrakcyjna dla dzieci). Wskazuje się także na braki takich elementów (pomocy), które są niezbędne dla skutecznej nauki (np. tablicy multimedialnej, dostępu do Internetu) oraz brak dbałości dzieci o sprzęt. Kilka osób wskazuje też na trudność, która wiąże się z brakiem oddzielnej pracowni edukacji szachowej i konieczności noszenia ze sobą po szkole dużej liczby szachownic i innych akcesoriów oraz ich porządkowania po zajęciach.

Także nastawienie i postawy rodziców są dla nauczycieli źródłem przykrości (9; 3,8%). Sygnalizowana jest ich niechęć, lekceważenie i utrudnianie pracy, uznanie szachów za przedmiot niepotrzebny i o niskiej randze. Rodzice ci nie dostrzegają ani wartości gry, ani jej związku z kształtowaniem postaw dziecka. Jak opisują sytuacje respondenci:

„Dzieci rezygnują po pierwszym przegranym turnieju po słowach rodzica «po co będziesz grał i tak przegrasz!»”

lub

„«Po co będziesz grał? będzie trzeba jeździć na turnieje!»”.

Inni wyrażają obawy, że nie będą w stanie pomóc dzieciom, gdyż sami nie potrafią grać w szachy, a w konsekwencji dziecko będzie musiało powtarzać klasę. Zdarzają się także rodzice o postawie roszczeniowej i wysokich aspiracjach, którzy nie zgadzają się z opinią nauczycieli o poziomie gry dziecka. Swoją frustrację wyraża jeden z nauczycieli słowami:

„Mur, którzy próbują stawiać rodzice, czasem jest trudny do zburzenia. «Ja nie potrafię mu pomóc», «Nie

dam rady rozwiązać z dzieckiem tych zadań» pomimo oferty skierowanej do społeczności szkolnej – bezpłatne zajęcia, pomoc, szereg informacji, perspektywy nie robią na niektórych rodzicach wrażenia”.

Dla tych pedagogów, którzy w momencie przystąpienia do projektu mieli dość niskie kompetencje szachowe, to właśnie one wiązały się z negatywnymi przeżyciami (6; 2,5%). Nauczyciele wskazywali tu strach przed prowadzeniem zajęć szachowych, poczucie braku umiejętności szachowych i metodycznych, trudności w przekazywaniu treści i motywowaniu klasy oraz brak wiedzy, by odpowiedzieć na zaawansowane pytania uczniów. W tym kontekście wskazywano, że zrealizowane szkolenia dla nauczycieli oraz otrzymane wsparcie metodyczne były niewystarczające. Niektórzy zwracali uwagę także na duże obciążenie, które wiązało się z koniecznością systematycznego uczestniczenia w szkoleniach.

Oddzielną kategorią nauczycielskich rozczarowań są wskazywane przez nich trudności, niedopatrzona, nietrafność wynikające zarówno ze specyfiki pracy szkoły, jak i samego projektu oraz kompetencji pozaszachowych dzieci (23; 10,2%). Wymieniano tu między innymi brak finansów, by opłacić pracę nauczycieli, którzy realizowali zajęcia w ramach pensum, godzin karcianych lub społecznie. Niedogodnością było także brak zainteresowania projektem władz lokalnych, pozostawienie nauczyciela bez wsparcia (np. przy wyjazdach na turnieje), negatywne nastawienie innych nauczycieli („szachy to nie sport, szkoda czasu”), złe rozwiązania organizacyjne (nakładające się zajęcia lekcyjne i kursy szachowe nauczyciela, przymuszanie nauczyciela do prowadzenia zajęć, nadmierne obciążenie dzieci w ciągu tygodnia, realizacja zajęć szachowych w miejsce wychowania fizycznego). W kilku przypadkach podkreślano także brak wsparcia metodycznego, nie odpowiadanie na przekazywane zapytania i niedotrzymanie obietnic dostarczenia pomocy przez PZSzach oraz nastawienie na „trenowanie zawodników turniejowych”. Pojedyncze osoby krytykowały udział w konkretnych turniejach (np. Ogólnopolski Turniej na Stadionie Narodowym). Warto tu przytoczyć jedną z obrazujących problem wypowiedzi nauczyciela:

„Na turnieju szachowym z tego projektu nie brano pod uwagę, które dzieci ile czasu uczą się grać. Większość szkół w pierwszym roku prowadziła szachy zazwyczaj jedną godzinę w tygodniu. Były też dzieci ze szkół społecznych, które uczą się któryś rok z kolei i to po 2–3 godziny tygodniowo oraz takie, które chodzą popołudniami do domów kultury. Było też kilka-

ro dzieci z kategorią szachową. Wszyscy byli traktowani równo, jakby też dopiero przystąpili do projektu. Uważam, że to nie fair”.

Negatywnie oceniane są także konkretne rozwiązania ćwiczeniowe (w tym nomenklatura trików taktycznych) realizowane z dziećmi, udział w badaniach zewnętrznych dotyczących związku szachów z kreatywnością dziecka oraz brak przygotowania dzieci do czytania i pisania, co uniemożliwia realizowania wielu zadań szachowych. Pojedyncze głosy dotyczą także nadmiernej biurokracji, a także konieczności dokonywania opisowej oceny postępów uczniów w ramach zajęć szachowych („co jest zbędne i demotyujące”).

Porażki nauczycieli związane z realizacją projektu

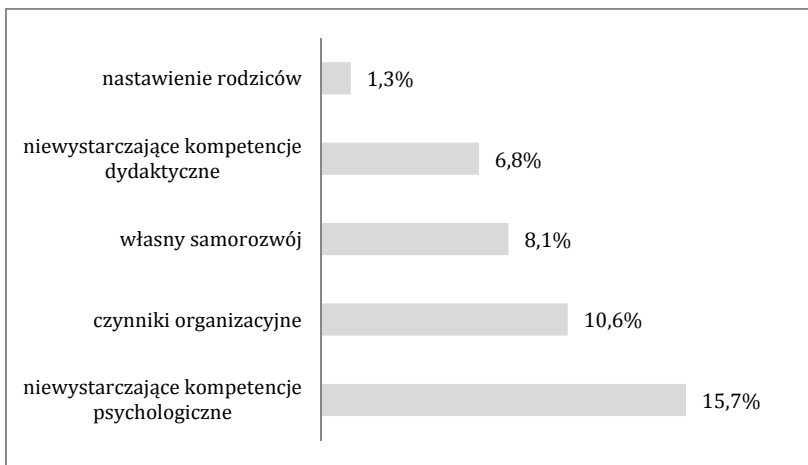
Nauczyciele oceniając realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* mogli także dookreślić, co w ich subiektywnym odczuciu stanowi największą porażkę. Siedmiu nauczycieli nie wie, co mogliby do tej kategorii zaliczyć, zaś 136 nie podało żadnej porażki, często wpisując komentarz, że niczego takiego nie było. Fakt ten może wynikać z przekonania, że

„Z założenia dzieci biorące udział w programie nie muszą zostać mistrzami, program ma je wspierać w ogólnym rozwoju”

a także z poszukiwania radości w spędzaniu czasu z wychowankami:

„Nie dostrzegam żadnej negatywnej strony realizacji projektu, gra w szachy z moimi uczniami nie przynosi porażek”.

Pozostali badani wskazali w sumie 109 (od 0 do 3; średnio 0,46) elementów, wiążących się z programem, które uznali za porażkę. Ich główne kategorie ujęto na Wykresie 19.

Wykres 19. Porażki związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w ocenie nauczycieli

Najbardziej znaczące niepowodzenia związane z realizacją programu badani wiążą ze swoimi niewystarczającymi kompetencjami psychologicznymi (37; 15,7%), które przyczyniły się do niezadowolających postaw uczniów i ich rodziców. W tej kategorii najbardziej dotkliwie odczuwają fakt, że nie potrafili zainteresować, zachęcić i zmotywować wszystkich uczniów do gry w szachy. Jedynie nieliczni podkreślają, że jest to w zasadzie normalne zjawisko. Szczególnie przykre jest dla badanych, gdy uczniowie nie przychodzą na zajęcia lub rezygnują z nich (oraz z samego grania), zwłaszcza jeżeli ten fakt dotyczy dobrze zapowiadających się szachistów. Jako porażkę nauczyciele oceniają brak umiejętności w zakresie utrzymania dyscypliny w klasie w czasie zajęć szachowych. Ponadto, nie wiedzą, jak zachęcić do grania dziewczynki (które oceniane są jako mniej zainteresowane, niechętne do podejmowania nauki i rywalizacji), jak zmotywować wychowanków do udziału w turniejach. W jednym przypadku nauczyciel wyraża rozczarowanie faktem, że czuje się zmęczony projektem i brakuje mu zapału do dalszej pracy. Cztery wypowiedzi odnoszą się do niemożności zmiany nastawienia rodziców wobec dziecięcej gry w szachy, zarówno przy ocenie jej przydatności, jak i spowodowania, by opiekunowie wspierali dziecko w treningach domowych lub przywozili je na turnieje. Nieprzyjemne są także postawy przeciwne, o wygórowanych aspiracjach, które jeden z badanych komentuje słowami:

„Zawiść, zła wola i brak zrozumienia ze strony zbyt ambitnych rodziców, a przecież nie każdy może i musi być mistrzem, czy reprezentantem szkoły”.

Także czynniki organizacyjne, na które w większości badani nie mieli wpływu, oceniane są w kategorii niepowodzeń (25; 10,7%). Za najbardziej przykre uznawane są: zbyt liczne grupy (które wpływają na ograniczenie możliwości indywidualizacji i korygowania błędów), brak sprzętu lub jego wadliwość (w tym także nieumiejętność pozyskania sprzętu z innego źródła, niż projekt), zbyt mała liczba godzin na lekcje, braki lokalowe uniemożliwiające prowadzenie zajęć w specjalnej pracowni, brak możliwości kontynuowania projektu w kolejnych (wyższych) klasach lub w ogóle brak możliwości kontynuacji projektu, brak zrozumienia dla edukacji szachowej innych osób (w szczególności władz oświatowych i innych nauczycieli), próby ingerencji osób pobocznych w program, brak możliwości wymiany doświadczeń z nauczycielami, którzy uczą szachów w klasach 1–3 i brak dostępu do materiałów metodycznych, w tym ćwiczeń i zadań. Negatywnie oceniany jest także fakt wiążący się z brakiem środków na opłacenie zajęć nauczycieli, a w szczególności przymuszanie pedagogów do wykonywania pracy bezpłatnie, jak podaje jedna z respondentek nawet trzy godziny tygodniowo. Pojedynczy badani wskazują także, że ich osobistą porażką była próba zorganizowania w szkole turnieju oraz nieudane zaproszenie znanego szachisty. Taką sytuację opisuje jedna z respondentek:

„Nie mogę zorganizować turnieju dla wszystkich dzieciaków. Ja w roli sędziego nie czuję się kompetentna, a na płatnego sędziego nie zgadza się dyrekcja. A myślę, że byłoby to atrakcyjne dla dzieci”.

Pewna grupa nauczycieli klasyfikuje jako porażkę własne niepowodzenia związane z samorozwojem w zakresie edukacji szachowej (19; 8,1%). Ich braki związane z poziomem umiejętności szachowych przekładają się zarówno na samoocenę („dzieci są lepsze ode mnie”), pewne rozżalenie, że tak późno musieli się szachów uczyć, niemożność zdobycia określonej kategorii szachowej, jak i brak skuteczności dydaktycznej (niezrozumienie lub nieumiejętność odpowiedzenia na pytania uczniów, niemożność udzielenia im indywidualnego wsparcia na ich poziomie). W jednym przypadku nauczycielka podkreśla osobistą niechęć do turniejów szachowych, która przekłada się także na proces edukacji dzieci.

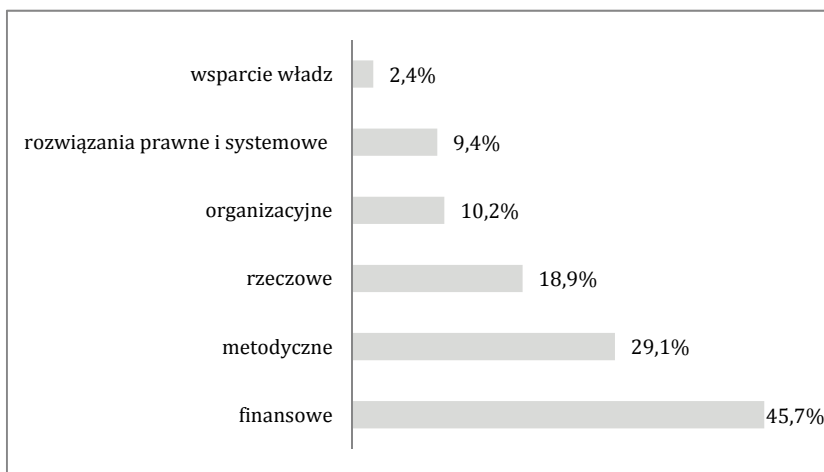
Kolejną kategorią są braki związane z niedostatecznymi kompetencjami w zakresie dydaktyki szachów z małymi dziećmi (16; 6,8%). Zdaniem badanych, ich skutkiem jest konieczność modyfikowania założonego sposobu realizacji zajęć (co przez jednych jest oceniane jako zrozumiały element procesu dydaktycznego, a przez innych – jako wynik braku doświadczenia i umiejętności takiego prowadzenia zajęć, by uczniowie opa-

nowali cały materiał). Zdarza się, że negatywnie oceniają swój sposób prowadzenia zajęć, podkreślają, że muszą bazować na cudzych pomysłach, gdyż sami nie posiadają wypracowanej metodyki pracy z małymi dziećmi. Jako niepowodzenie jest odbierany także wyraźnie zróżnicowany poziom opanowania umiejętności przez uczniów, w szczególności zupełny brak postępów lub niewielkie postępy (tu głównie u dzieci z orzeczeniami lub deficytami) oraz brak obiektywnych sukcesów (na turniejach).

W niewielkim stopniu za porażkę nauczyciele uznają niemożność zmiany negatywnego nastawienia rodziców wobec szachów i edukacji szachowej ich dzieci (3; 1,3%).

Uwagi krytyczne i wynikające z nich postulaty zmian w projekcie

Uzyskane w wypowiedziach dyrektorów i nauczycieli krytyczne spostrzeżenia, wzbogacone są o postulaty zmian, które mogą się przyczynić do jego udoskonalenia. I tak w refleksjach dyrektorów duży nacisk położony jest na zwiększenie wsparcia dotyczącego różnych aspektów realizacji projektu. Jedynie zdaniem 9 respondentów (7%) nie ma potrzeby dodatkowego wsparcia; zaś jedna osoba nie wie, co mogłoby pomóc. Pozostali wymieniali wiele aspektów, które byłyby pomocne – w sumie wymieniono 180 pomysłów (od 1 do 4 wskazań, średnio 1,41). Wypowiedzi dyrektorów skategoryzowano i zaprezentowano na Wykresie 20. Wskazania dotyczące wsparcia mają wyraźne powiązanie z omawianymi wcześniej problemami i rozczarowaniami dotyczącymi projektu.

Wykres 20. Rodzaj wsparcia potrzebny w realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w opiniach badanych dyrektorów

By skuteczniej realizować projekt, dyrektorzy oczekiwali by przede wszystkim wsparcia finansowego. Takich postulatów było 58 (45,7%) i dotyczyły nie tylko ogólnych deklaracji w zakresie dofinansowania projektu, lecz także kierunku wykorzystania środków. I tak najważniejsze jest opłacenie nauczycieli, dodatkowych godzin na realizację zajęć, zakup sprzętu oraz w mniejszym zakresie – organizowanie turniejów i opłacenie sędziów. Istotną pomocą byłoby także udzielenie pomocy w zakresie metodyki zajęć szachowych (37; 29,1%). Tu najważniejsze byłoby dostarczenie konkretnych rozwiązań i wskazówek metodycznych, takich jak scenariusze zajęć, przykłady, programy a także zapewnienie nauczycielom kontynuującym projekt dostępu do dalszych szkoleń i stałego doradztwa metodycznego.

Badani zauważają także potrzebę wsparcia rzeczowego (24; 18,9%), w szczególności doposażenia szkoły w sprzęt szachowy, również taki, który uczniowie mogą wypożyczyć do domu, a także nagrody dla uczniów, książki i programy multimedialne wspierające ich samoedukację.

Również aspekty pozamaterialne są przez dyrektorów uwidaczniane jako te, które mogą przyczynić się do ulepszenia programu. Wśród nich kluczowe są czynniki organizacyjne (13; 10,2%), takie jak: organizowanie i zwiększenie liczby turniejów szachowych, spotkań, dowóz dzieci na turnieje, większa liczba godzin przeznaczona na zajęcia, pozyskanie większej liczby nauczycieli do projektu a nawet zmniejszenie liczby dzieci, które biorą udział w projekcie. Równie istotne są także ogólnie wprowadzane rozwiązania prawne i systemowe (12; 9,4%), jednak w taki sposób, by nie generowały one konieczności tworzenia kolejnej dokumentacji. Należą do nich takie rozwiązania, jak: wprowadzenie szachów jako przedmiotu szkolnego, umieszczonego w siatce godzin, rozszerzenie programu na starsze klasy, stworzenie warunków do kontynuowania programu oraz stworzenie ligi szachowej w danym regionie. Ponadto trzech dyrektorów (2,4%) oczekiwałoby wsparcia ze strony władz i organów prowadzących.

W postulatach nauczycieli także pojawiają się podobne wątki. Pedagodzy piszą między innymi o konieczności wypracowania rozwiązań systemowych, legislacyjnych oraz finansowych, które umożliwią kontynuację projektu w szkołach a nawet o wprowadzeniu gry w szachy do podstawy programowej. Część nauczycieli uważa, że zajęcia szachowe powinny być realizowane albo jako dodatkowe, albo jako obowiązkowe lekcje dla wszystkich klas szkoły podstawowej. Byłby to jednocześnie sposób na to, by wynagradzać za pracę nauczycieli, gdy w praktyce wiele zajęć szachowych odbywa się albo w ramach tzw. godzin karcianych, albo

społecznie, co uważają za niesprawiedliwe i dotkliwie dla nich. Frustrację, która wiąże się z tą tendencją, obrazują słowa:

„Projekt powinien wejść obligatoryjnie do szkół. Nie można wiecznie prowadzić wszelkich zajęć społecznie, a do tego zmierza dzisiejsza szkoła: opieka świeclicowa społecznie, zajęcia pozalekcyjne społecznie, kompensacyjne społecznie, bo nie ma funduszy... To może w ogóle niech wszyscy nauczyciele pracują społecznie? Po co wynagrodzenia? Ciekawe, czy urzędnicy tak pracują w urzędach po swoich godzinach społecznie? Gdyby były to godziny normalnie płacone, byłoby też inne podejście nauczycieli i uczniów, a tak jest, bo jest...”

Część nauczycieli ma także poczucie pewnej daremności, gdy okazuje się, że projekt nie będzie kontynuowany w ich szkole lub że uczniowie klas starszych nie mogą nadal uczyć się w szkole gry w szachy, co prowadzi do rezygnacji z tej formy spędzania czasu. Uwidacznia się także rozczarowanie innych nauczycieli i rodziców klas starszych, że ich dzieci/uczniowie nie są objęci programem. Rozwiązania systemowe mogłyby tej tendencji zapobiec.

Znalezienie zewnętrznego źródła finansowania przyczynić się może również do wyposażenia szkoły w lepszej jakości sprzęt szachowy. W tym zakresie nauczyciele postulują konieczność posiadania przez placówkę takich pomocy, które umożliwiają organizowanie turniejów (zegary), lepszej tablicy demonstracyjnej (np. magnetycznej, metalowej, o ładnej kolorystyce), lepszej jakości sprzętu do grania (drewniane bierki, które nie będą pękały przy upadku), dostępu do

„generatora diagramów szachowych, który bardzo ułatwiłby tworzenie zadań szachowych dostosowanych do potrzeb konkretnych dzieci, czy klas”.

Uwagi krytyczne nauczycieli także dotyczą liczebności grup oraz niewielkiej liczby godzin w ramach których realizowany jest projekt. Badani zauważają, że dzieci sporo chorują, co wymusza na prowadzącym zwolnienie tempa pracy oraz powtarzanie materiału. Tym samym nie zawsze są w stanie zrealizować cały założony program. Ponadto niektóre ćwiczenia stają się zbyt trudne dla części uczniów, co je zniechęca, lecz także uniemożliwia przyspieszenie realizacji materiału z pozostałymi. Ponadto próba przyspieszenia odbija się negatywnie na dzieciach nieśmiałych i z trudnościami społecznymi. Jak opowiada o tym jedna z nauczycielek:

„Braki narastają u nich szybciej, a nie zawsze jest czas na powtórki i indywidualne nauczanie. Na zajęciach dzieci słabsze są «tłumione» przez swoich, lepiej grających, kolegów, którzy szybciej rozwiązują zadania szachowe i «błyszczą». Powstają wtedy trudne do zdefiniowania konflikty między dziećmi, co nie sprzyja współpracy grupowej”.

Stąd postulowane są zmiany w zakresie liczebności grup oraz dostosowania tempa pracy z nimi w zależności od posiadanego potencjału i zainteresowania szachami, w tym na przykład z podziałem na chłopców i dziewczynki (ze względu na widoczną, zróżnicowaną motywację do gry, ze względu na płeć) oraz tego, by projekt nie był realizowany w systemie klasowo-lekcyjnym. Innym pomysłem jest by na zajęcia uczęszczali jedynie zainteresowani (zmotywowani, zaangażowani) uczniowie. Uczniowie z niską motywacją do uczenia się szachów, w tak licznych grupach przeskadzają na zajęciach (nauczycielowi i innym dzieciom), a nawet uniemożliwiają wprowadzanie nowych treści. Propozycje dotyczą także rozwiązania, w którym w klasie 1 i 2 uczą się szachów wszystkie dzieci, zaś od trzeciej – uczęszczają na zajęcia jedynie zainteresowane lub sytuacji, gdy wprowadzenie zajęć szachowych odbywałoby się w klasie drugiej (a nie jak obecnie w pierwszej), ze względu na „umiejętności i obycie ze szkołą”. Stąd o ile uznaje się za ważne, by w każdej szkole zajęcia szachowe były prowadzone, to jednak wiele głosów podkreśla znaczenie dobrowolności udziału dzieci w takich lekcjach lub innego sposobu ich organizacji.

Zauważa się również brak rozwiązań dotyczących diagnozy poziomu gry u uczniów uczestniczących w programie a także konieczności wsparcia tych uczniów, którzy mają predyspozycje do gry w szachy poprzez ich dostęp do nauki na wyższym poziomie i w kolejnych latach (przez cały okres edukacji podstawowej).

Pojedynczy nauczyciele uważają, że w grze w szachy najważniejsza jest przyjemność z niej płynąca, co ich zdaniem wiąże się przede wszystkim ze znajomością podstaw. Znamienny jest tu głos jednej z badanych nauczycielek:

„Dzieci poznały podstawowe zasady i to im wystarczy. Proces powinien być przyjemny, wolny i długofalowy. Nie należy nakazywać dzieciom poznawania różnych taktyk i trików. Uczniom wystarczy to, że znają podstawowe zasady i mają przyjemność z gry!”

oraz to, że ważniejsza od udziału w turniejach jest radość z gry. Opinia ta jest odosobniona, lecz wskazuje na traktowanie edukacji szachowej w kategoriach przyjemności.

Większość nauczycieli akcentuje jednak znaczenie turniejów dla dzieci, uznając je za ważne przeżycie, okazję do zmierzenia się z innymi szachistami oraz sposób na kształtowanie postaw fair play i wypracowania zdrowego nastawienia wobec wygranych i przegranych. Przy tym pojawiają się w wypowiedziach badanych także apele dotyczące organizacji samych turniejów, np. godzin ich trwania (od 9:00 do 12:00), większej częstotliwości, dostępności w każdym województwie, podziału uczniów w ramach turniejów ze względu na ich zróżnicowane umiejętności (uczniowie z projektu/uczniowie trenowani przez profesjonalistów – tworzenie dla nich oddzielnych kategorii).

Mankamentem projektu, zdaniem respondentów, jest także zbyt mała liczba szkoleń i brak wsparcia merytorycznego. Zarzutem jest, że gdy szkolenia się odbywają, to nierzadko ich terminy pokrywają się ze sobą (np. termin szkolenia i konferencji metodycznej), co wymusza na nauczycielach dokonywanie wyboru wydarzenia, w którym chcą wziąć udział. Niektórzy nauczyciele zwracają też uwagę, że szkolenia kumulowane są w trudnym dla nich okresie roku szkolnego (początek roku szkolnego, koniec semestru), dlatego trudno im pogodzić swoje obowiązki zawodowe z kursami szachowymi. Część zauważa, że szkolenia powinny grupować osoby o zbliżonych kategoriach szachowych. W mieszanych grupach osoby, które kategorii nie posiadają, czują się gorsze od tych, którzy je mają. Istotna jest także lokalizacja kursów – szkolenia odbywające się w odległych miejscach są znaczącą barierą w dotarciu do nich. Potrzebny jest także lepszy system informowania o kursach i turniejach oraz większy dostęp do literatury przedmiotu. Stąd nauczyciele apelują o zwiększenie liczby materiałów dydaktycznych wspierających ich pracę z dziećmi (w tym gier i zabaw oraz scenariuszy lekcji oraz rozwiązań praktycznych dotyczących pracy z dużą grupą o zróżnicowanym poziomie), dostęp do materiałów multimedialnych czy skierowania na dydaktyczne źródła internetowe. Brak wystarczającego przygotowania nauczycieli jest dotkliwy szczególnie dla tych, którzy nie mieli wcześniejszych doświadczeń szachowych. Przy tym niewystarczające kompetencje odnoszą się zarówno do uczenia na wyższych etapach edukacyjnych (aby móc kontynuować projekt w starszych klasach), jak i do edukacji wczesnoszkolnej, w której oczekuje się nie tylko kompetencji merytorycznych, lecz także pedagogicznych i psychologicznych. Nauczyciele uznają, że kurs podstawowy, który odbyli w ramach szkoleń projektowych jest wystarczający jedynie w edukacji dzieci w kla-

się pierwszej, dlatego postulują organizowanie kolejnych jego etapów, na wyższym poziomie. Badani podkreślają, że niewystarczające kompetencje wiążą się z brakiem pewności siebie nauczyciela i niemożnością uczenia na poziomie adekwatnym do potrzeb i zainteresowań dzieci. Jak to określa jeden z nauczycieli:

„Jeśli nauczyciel, który realizuje projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* nie jest pasjonatem tej gry, nigdy nie miał styczności z szachami, brak mu doświadczenia, narzędzi ułatwiających pracę, głębszej wiedzy i umiejętności, to na pewnym etapie nauka innych staje się kłopotliwa. Często staje przed dylematem, np. czy dany motyw taktyczny przekazał uczniom poprawnie?”.

Zaleceniem, które proponują nauczyciele, oprócz systematycznego wsparcia merytorycznego, jest możliwość korzystania ze wsparcia „zawodowych szachistów”, którzy mogliby prowadzić wybrane lekcje, wspierać nauczycieli i inspirować uczniów do dalszej pracy. Przy tym zdarzają się także opinie, że „zajęcia powinny być prowadzone przez osoby kompetentne - pasjonatów gry w szachy”, a nie „ludzi z przypadku”, co stanowi poniekąd krytykę otwartego naboru nauczycieli do projektu.

W wypowiedziach nauczycieli pojawił się także postulat dotyczący większego nagłośnienia w mediach projektu i jego znaczenia dla uczniów i szkół, gdyż „jest to tak wartościowe hobby, że z ubolewaniem stwierdzam, że nasza szkoła jest jedyną w powiecie, jaka weszła do programu”. Istotne są także działania zmierzające do zmiany nastawienia nauczycieli oraz rodziców do edukacji szachowej.

Postulowane przez realizatorów projektu zmiany w wielu przypadkach są realne do wprowadzenia. Dotyczy to w szczególności pozyskiwania dodatkowych źródeł finansowania projektu, np. sponsorowania przez lokalne firmy wydarzeń szachowych, takich jak turnieje lub uzyskanie większego wsparcia ze strony Rad Rodziców. Znaczący jest także brak kompetencji metodycznych nauczycieli – w tym zakresie wydaje się istotne stworzenie ram do wymiany informacji i doświadczeń, na przykład poprzez listę mailingową lub podstronę Polskiego Związku Szachowego, a także upowszechnianie wiedzy o tych rozwiązaniach metodycznych, które są sprawdzone i funkcjonują w szachowych działaniach edukacyjnych (np. udostępnienie opracowań M. Litmanowicz czy M. Żurawlewa). Należy podkreślić, że PZSzach takie rozwiązania proponuje, np. udostępnia możliwość konsultacji mailowej, telefonicznej lub osobistej z metodykiem, lecz może nie wszyscy zainteresowani z tej możliwości korzystają.

Identyfikacja i rozwijanie szczególnych predyspozycji szachowych jako efekty realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*

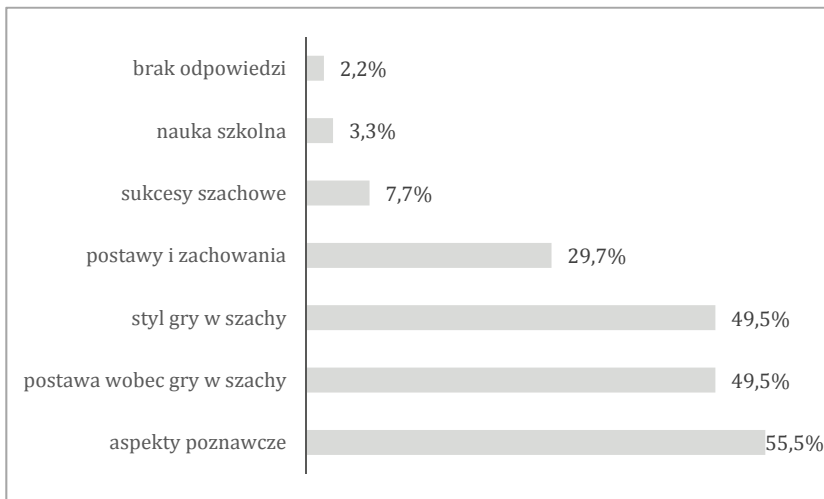
Wiesława Limont (2010), analizując modele i teorie zdolności, uzdolnień i talentów, wskazuje na fakt, że wielu badaczy podkreśla znaczenie środowiskowych uwarunkowań dla wykrycia i rozwijania predyspozycji dzieci. Jak zauważa autorka, przytaczając poglądy A.J. Tannenbauma „posiadane przez dziecko możliwości mogą rozwijać się w talent, ale pod warunkiem, że jednocześnie wystąpi zespół koniecznych czynników, takich jak: wybitna inteligencja, uzdolnienia kierunkowe, odpowiednie cechy osobowości, wsparcie środowiska oraz sprzyjający rozwojowi przypadek, określane jako specjalne zdarzenia pozwalające na skryształowanie talentu” (Limont, 2010, s. 68). Spostrzeżenia przywołanego autora mają zastosowanie także w odniesieniu do gry w szachy. Uczniowie, którzy mają szansę na wybitne osiągnięcia, muszą mieć zarówno określone statyczne właściwości, które wskazują na wyjątkowość dziecka w danej dziedzinie w porównaniu do jego rówieśników, jak i dynamiczne, związane z edukacją i oddziaływaniem środowiska na ucznia. Z kolei sam projekt staje się dla nich tym specjalnym zdarzeniem, które może sprzyjać ujawnieniu się wyjątkowych predyspozycji (por. tamże).

W prezentowanych badaniach niemal wszyscy nauczyciele (227; 96,2%) prowadzący zajęcia w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* uważają, że możliwe jest *wyławianie* podczas nich szachowych talentów. Jedynie dziewięć osób (3,8%) nie ma zdania na ten temat. Co ważne, znaczący odsetek nauczycieli (77,1%; 182) zadeklarował, że udało im się zidentyfikować u swojego ucznia, bądź uczniów szczególnie predyspozycje szachowe. Deklaracje te ukazują zajęcia szachowe jako miejsce odkrywania mocnych stron dziecka oraz wskazują nie tylko na gotowość nauczycieli do obserwowania swoich uczniów, lecz także ukazują zakres ich wrażliwości w tym obszarze.

Cechy i zachowania świadczące o szczególnych predyspozycjach szachowych uczniów

Spośród 182 nauczycieli, którzy zadeklarowali, że udało im się zidentyfikować u swojego ucznia szczególne predyspozycje szachowe 178 (97,8%) wypowiedziało się na temat cech i zachowań tych uczniów. Re-

spondenci podawali od 0 do 10 wskaźników szczególnych predyspozycji do gry w szachy (średnio 2,30). Poszczególne kategorie wskaźników zostały zaprezentowane na Wykresie 21.

Wykres 21. Wskaźniki szczególnych predyspozycji szachowych według badanych nauczycieli

Nauczyciele, określając wskaźniki świadczące o wyjątkowych predyspozycjach do gry w szachy swoich uczniów, zauważają przede wszystkim aspekty poznawcze (101; 55,5%), a wśród nich głównie koncentrację (53 wskazania) oraz w mniejszym stopniu: myślenie logiczne, strategiczne, zdolność do analizy i syntezy, dobrą pamięć, szybki i skuteczny styl pracy widoczny np. w czasie rozwiązywania problemów i zadań, brak błędów w rozwiązywanych zadaniach, a także ciekawość, spostrzegawczość, inteligencję, pomysłowość, kreatywność, pamięć wzrokową, koordynację wzrokowo-ruchową, podzielność uwagi, zdolność kojarzenia oraz wyobraźnię przestrzenną. Nauczyciele zauważają, że uczniowie uzdolnieni potrafią rozwiązywać zadania zarówno na kartce (gdy mają przed sobą jedynie diagramy), jak i na szachownicy.

Ważną zdaniem badanych jest także postawa uczniów wobec gry w szachy (90; 49,5%). Przede wszystkim zwracają oni uwagę na: zaangażowanie, chęci i pasję, które są widoczne w stosunku dzieci do szachów i zajęć szachowych; pragnienie grania w różnych miejscach i jak najczęściej; zainteresowanie grą oraz powiązane z nim pragnienie pogłębiania wiedzy i umiejętności, wykraczające poza podstawę programową. W mniejszym zakresie istotne są także pogłębianie kompetencji szachowych we własnym zakresie, poza szkołą (np. poprzez korzystanie

z witryny chess.com, poprzez „zmuszanie domowników do grania”); dopytywanie o sposoby i techniki gry; ćwiczenie w domu zadanych problemów i prośby o kolejne zadania, o wyższym poziomie trudności; prawidłowe odpowiedzi na pytania związane z szachami, świadczące o ich dużej wiedzy; radość z gry; chęć podejmowania rywalizacji, walki i wygrywania, udział w turniejach i radość z wygranej. Jak wymienia jeden z badanych:

„Częste nawiązywanie przez uczniów rozmów o tematyce szachowej, relacje uczniów z oglądanymi turniejów, znajomość nazwisk arcymistrzów szachowych – żywe zainteresowanie szachami”.

Również w samej grze przejawiają się szczególne predyspozycje szachowe dzieci. Takie wskaźniki zauważa 90 (49,5%) nauczycieli. Zaliczają tu przede wszystkim: łatwość uczenia się gry, rozumienie szachów, tu w szczególności znajomość zasad i ich przestrzeganie, dobra orientacja na szachownicy, przewidywanie ruchów przeciwnika i własnych działań, sposób rozwiązywania problemów szachowych, planowanie i przemyślenie własnych działań na szachownicy; umiejętność dostrzegania błędów i analiza gry innych szachistów. Poziom gry uczniów jest wyższy niż u rówieśników, a także przejawiają oni chęć do grania z osobami starszymi. Taki uczeń potrafi: „zmieniać sposób gry w zależności od sytuacji na szachownicy”, „zna i praktycznie obrazuje wszystkie motywy taktyczne”, „gra odważnie, nie boi się poświęcić hetmana”, „w skupieniu analizuje każdy ruch przeciwnika, stosuje różnorodne taktyki podczas partii”.

Nauczyciele zwracają także uwagę na postawy i zachowania uczniów (54; 29,7%), w szczególności wytrwałość, spokój i wyciszenie, cierpliwość, opanowanie, nie zniechęcanie się porażką, zaciętość, upór a także na odwagę, systematyczność, gotowość do obrony własnego zdania, uważne słuchanie, brak pośpiechu, gotowość do wysiłku umysłowego, samodzielność (także w podejmowaniu decyzji), pracowitość, zaradność, zdecydowanie, nieustępliwość, pewność siebie, ambicję, determinację, dyscyplinę, chęć doskonalenia się, szerokie zainteresowania, odporność na stres, sumienność, szybkość podejmowania decyzji, obowiązkowość, pilność, skromność, pokorę, czytanie, komunikatywność, refleksyjność. Dobrze oddaje to komentarz respondenta, który twierdzi, że u uczniów uzdolnionych widoczne jest:

„Traktowanie porażki jako elementu podnoszenia kwalifikacji; występuje umiejętność wnioskowania i nauki na własnych błędach oraz planowanie, liczenie wariantów, analiza sytuacji na planszy”.

Rzadziej wymieniane przez badanych nauczycieli są wskaźniki obiektywnych sukcesów szachowych (14; 7,7%), takie jak: częste wygrywanie, sukcesy na turniejach, zdobycie kategorii szachowej oraz uczestnictwo w klubie szachowym, pomaganie w organizowaniu lekcji szachowych a także pomoc i tłumaczenie innym uczniom zasad gry w szachy.

Niewielki procent badanych (6; 3,3%) identyfikuje uzdolnienia szachowe z nauką szkolną, szczególnie wysokie kompetencje w zakresie matematyki (szybkie obliczanie, stosowanie „skrótów” w rozwiązywaniu zadań, zainteresowania różnymi dziedzinami matematyki), dobre wyniki w nauce oraz słuchanie nauczyciela. Choć wypowiedź dotycząca utożsamiania szczególnych predyspozycji szachowych z dobrym uczniem pojawiała się jedynie raz, warto ją przytoczyć:

„Uczniowie, którzy dobrze grają w szachy to zazwyczaj wzorowi uczniowie klasy, którzy też dobrze się uczą. Są uważni na zajęciach, słuchają rad i wskazówek nauczyciela, są bystrzy, mają dobrą pamięć, chcą się czegoś nauczyć”.

Warto podkreślić, że spośród czterech (2,2%) nauczycieli, którzy nie podali konkretnych wskaźników omawianych predyspozycji, jeden wręcz powiedział, że:

„Nie były to żadne cechy i zachowania, które by świadczyły o szachowych predyspozycjach ucznia. Wręcz przeciwnie, znając możliwości edukacyjne ucznia było zaskoczeniem, że tak dobrze radzi sobie w tej dziedzinie”.

Przytoczone zestawienia i wypowiedzi wskazują na znaczenie dla nauczycieli w procesie identyfikacji posiadanych przez dzieci zdolności poznawczych, cech osobowości oraz umiejętności szachowych, przejawiających się w samej grze. Marginalizacja obiektywnych osiągnięć szachowych wiąże się z wiekiem dzieci oraz organizacyjnymi ograniczeniami dotyczącymi udziału uczniów w turniejach.

Działania nauczycieli na rzecz rozwoju szczególnych predyspozycji szachowych uczniów

Sześciu nauczycieli, czyli 3,3% deklarujących, że dostrzegło u swojego ucznia bądź uczniów szczególne predyspozycje szachowe przyznało (lub wywnioskowało to z ich wypowiedzi), że nie podjęło żadnych działań zmierzających do ich rozwijania. W jednym przypadku brak działań tłumaczony był brakiem czasu uczniów:

„Nic, bo dzieci mają ogrom zajęć i brak czasu na uczestnictwo w dodatkowych zajęciach”

a w innym zbyt wczesnym etapem rozpoznania:

„Jeszcze za wcześnie, jak przyjdzie czas, będę rozmawiać z rodzicami”.

Dwóch nauczycieli (1,1%) nie udzieliło żadnej odpowiedzi na pytanie o działania na rzecz rozwoju potencjału szachowego uczniów. Pozostałych 174 (95,6%) wskazywało od jednego do sześciu sposobów (najczęściej 1 lub 2) rozwijania szachowych predyspozycji uczniów.

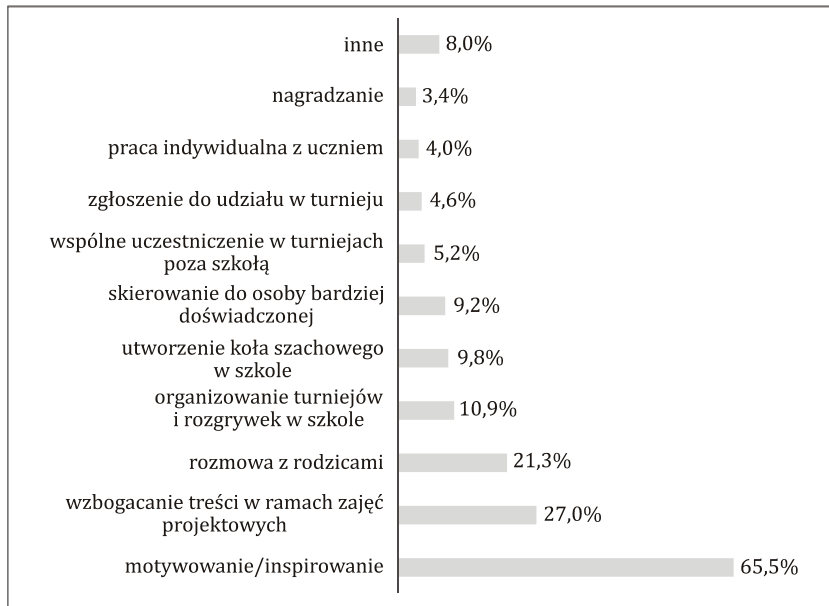
Przytoczone dwie wypowiedzi nauczycieli, którzy zaproponowali swoim uczniom najszerszy wachlarz działań na rzecz ich rozwoju:

„Zorganizowałem turnieje szachowe, zachęciłem do startu w nich, zaprosiłem na dodatkowe zajęcia i do pracy w domu – rozwiązywania ćwiczeń przez Internet. Zbudowałem stronę internetową (www.centrumszachowe.pl), na której zamieściłem swoje autorskie opracowania z dziedziny dydaktyki szachowej (w dziale *Materiały*)”.

„Indywidualizowałem pracę nie tylko na lekcjach, ale też na zajęciach dodatkowych, które prowadzę od lat w ramach grantu i na świetlicy. Skutecznie zachęciłem rodziców do wyjazdów na turnieje kwalifikacyjne i zawody. Zorganizowałem wyjazd do Łukęcina na I Mistrzostwa Polski Szkół klas I-III, organizuję turnieje szkolne, powiatowe i jeżdżę z drużyną na zawody rejonowe...”

Wszystkie wypowiedzi nauczycieli skategoryzowano a wyniki przedstawiono na Wykresie 22.

Najczęściej, bo w 65,5% przypadków działania na rzecz rozwoju predyspozycji szachowych uczniów mają charakter inspirowania, czy motywowania do podjęcia różnego rodzaju aktywności. I tak nauczyciele zachęcają do: udziału w turniejach szachowych (56 wskazań), zapisania się do klubu szachowego (30 wskazań), uczęszczania na dodatkowe zajęcia szachowe poza szkołą (23 wskazania), samodzielnego zajęcia się szachami w domu (np. gry z wykorzystaniem programów komputerowych, studiowanie literatury itp.) (21 wskazań) oraz udziału w zajęciach kółka szachowego na terenie szkoły (15 wskazań).

Wykres 22. Działania nauczycieli zmierzające do rozwoju szczególnych predyspozycji szachowych uczniów⁹³

Istotnym działaniem nauczycieli na rzecz rozwoju predyspozycji szachowych uczniów jest wzbogacanie treści nauczania w ramach zajęć projektowych. Tego rodzaju działanie podjęło 47 nauczycieli (27,0%). Nauczyciele ci deklarują, że przygotowują dla uczniów dodatkowe, trudniejsze zadania, materiały, stawiają wyższe wymagania, czy wprowadzają nowe pojęcia szachowe.

Część nauczycieli (37; 21,3%) zadeklarowała, że przeprowadziła rozmowę z rodzicami ucznia, który wykazywał szczególne predyspozycje szachowe. W rozmowach tych najczęściej nauczyciele informowali o dostrzeżonym potencjale oraz o możliwościach jego rozwoju, podpowiadając konkretne rozwiązania.

Inną inicjatywą nauczycieli, którą zadeklarowało 10,9% z nich (19 wskazań) jest organizowanie turniejów o otwartym lub wewnątrzszkolnym charakterze (np. międzyklasowe, wewnątrzklasowe) i rozgrywek szachowych na terenie szkoły. Nauczyciele umożliwiają swoim podopiecznym rozgrywanie partii z silniejszymi uczniami ze starszych klas ale także zapewniają miejsce do tego typu aktywności, co oddaje poniżej wypowiedź:

⁹³ Procent policzony dla N=174 – liczebności grupy podejmującej działania na rzecz rozwijania szczególnych predyspozycji szachowych uczniów.

„Umożliwiałam dzieciom grę w szachy w każdym wolnym czasie – świetlica, korytarz szkolny w czasie przerw”.

W 17 szkołach (9,8%) utworzono koło szachowe, na którym uczniowie mogą rozwijać swój potencjał, a koło to prowadzi albo nauczyciel projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, albo doświadczony instruktor szachowy.

Nauczyciele deklarowali również (16; 9,2%), że ucznia, u którego dostrzegli szczególne predyspozycje do gry w szachy, skierowali do osoby bardziej doświadczonej, profesjonalisty w dziedzinie szachów uznając, że ich kompetencje są zbyt niskie, aby móc prawidłowo pokierować rozwojem dziecka. Najczęściej wskazywali uczniowi lub jego rodzicom konkretne osoby, u których możliwe jest podjęcie treningu szachowego.

Wspólny udział w turnieju szachowym poza szkołą (9 wskazań; 5,2%) oraz zgłoszenie ucznia do udziału w turnieju (8 wskazań; 4,6%) to kolejne działania, jakie podejmują badani nauczyciele, aby rozwijać potencjał szachowy dostrzeżony u uczniów. Zdarza się, że nauczyciele czynnie uczestniczą wraz z uczniem w turnieju, a czasami są jedynie opiekunami na czas jego trwania.

Sporadycznie podejmowanymi przez nauczycieli działaniami są: indywidualna praca z uczniem (aktywność taką zadeklarowało siedmiu nauczycieli – 4,0%) oraz nagradzanie, które stosuje sześciu ankietowanych (3,4%). Nagradzanie to ma charakter ustnych pochwał kierowanych do uczniów bądź rodziców, ale też bardziej konkretny, co obrazują słowa jednej z nauczycielek:

„Zorganizowałam nagrody i dyplomy na koniec roku szkolnego dla dzieci szczególnie wyróżniających się wynikami szachowymi”.

Wśród innych działań na rzecz rozwoju szczególnych predyspozycji uczniów nauczyciele wymieniali: powierzenie uczniowi funkcji swojego asystenta (3 wskazania), utworzenie szkolnej drużyny szachowej (2 wskazania), przygotowanie do turnieju (2 wskazania). Pojedynczy nauczyciele podejmują próby rozwijania predyspozycji szachowych uczniów poprzez: stworzenie własnej internetowej strony poświęconej szachom, gdzie zamieszczono autorskie opracowania z zakresu dydaktyki szachowej (www.centrumszachowe.pl), proponowanie przeniesienia ucznia do grupy zaawansowanej, wyjaśnianie zaistniałych problemów związanych z szachami, podanie adresów stron internetowych poświęconych szachom, czy wykorzystanie dostrzeżonych zdolności na zajęciach edukacji wcze-

snoszkolnej, obserwowanie oraz identyfikowanie i zaspakajanie specjalnych potrzeb edukacyjnych swoich uczniów.

Należy zauważyć, iż szachowe przygotowanie nauczycieli jest bardzo zróżnicowane i ma to odzwierciedlenie również w proponowanych działaniach na rzecz rozwoju potencjału uczniów. Ważne i godne podkreślenia jest to, że nawet ci o mniejszym doświadczeniu szukają rozwiązań, o czym świadczą mogą przytoczone wypowiedzi:

„Dopiero drugi rok uczę gry w szachy. Rozdzieliłam uczniów na 2 grupy: zaawansowaną, która uczy się nowych rzeczy oraz taką, która jeszcze utrwała podstawowe pojęcia szachowe i ruchy bierek szachowych. Proponuję dodatkowe zadania, podaję adresy stron internetowych, z których mogą korzystać. Rozmawiam z rodzicami o ich osiągnięciach”.

„Zorganizowałam im spotkania z moim mężem, który uczył ich taktyki szachowej na wyższym poziomie. Podczas tych zajęć sama dużo się nauczyłam”.

„Kiedy zauważyłam, że moje umiejętności są już niewystarczające, żeby uczyć takich pasjonatów – poleciłam rodzicom zajęcia z osobą z większymi umiejętnościami – z przedstawicielką PZSzach”.

W wielu wypowiedziach uwypukla się przekonanie nauczycieli, że poprzez szachy są uwidaczniane i wzmacniane możliwości wychowanków. Dobrze obrazuje to kolejna wypowiedź:

„Uczniowie bardziej rozwijają swoje predyspozycje: ćwiczenie pamięci, zdolność koncentracji uwagi, umiejętność analizy i dedukcji złożonej sytuacji, zwiększają wyobraźnię, uczą się cierpliwości, samodzielności w podejmowaniu decyzji, sprawności w planowaniu i realizacji operacji wymagających stosowania strategii i taktyki”.

Te umiejętności sprawiają, że uczniowie lepiej funkcjonują także na lekcjach matematyki oraz podczas egzaminów zewnętrznych, korzystnie układa się ich kariera edukacyjna. Dla pewnej części nauczycieli szachy nie stanowią celu zajęć, lecz są środkiem do bardziej wszechstronnego rozwoju uczniów. Ta postawa może mieć konsekwencje w postaci zaniechania działań ukierunkowanych na rozwój umiejętności szachowych na wysokim poziomie (w tym do udziału w rywalizacji turniejowej, starania o kategorie szachowe i in.), szczególnie w środowiskach odległych od prężnie działających ośrodków szachowych.

Kariera szachowa uczniów o szczególnych predyspozycjach szachowych

Ostatnim pytaniem dotyczącym rozwijania szczególnych predyspozycji uczniów było pytanie o rozwój ich kariery szachowej. Odpowiedzi, w sposób pośredni, świadczyć mogą o sile z jaką projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* przyczynia się do rozwoju szachów jako dyscypliny sportu. Warto podkreślić, że badanym nauczycielom również wprost zadano pytanie o treści: *Czy sądzi Pan/Pani, że realizacja projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole” może przyczynić się do zwiększenia popularności szachów jako dyscypliny sportu?* Na tak sformułowane pytanie, aż 91,9% (217) odpowiedziało, że tak, jedynie trzy osoby (1,3%) były przeciwnego zdania, a 16 (6,8%) nie miało poglądu.

Wśród najważniejszych wyznaczników toczących się karier szachowych uczniów o szczególnym potencjale nauczyciele wskazywali: udział w turniejach i zdobywanie kolejnych kategorii szachowych (67; 36,8%) oraz uczestniczenie w profesjonalnych zajęciach szachowych poza szkołą (42; 23,1%). Obie wymieniane przez nauczycieli aktywności świadczą o tym, że uczniowie podjęli działania zmierzające do rozwoju swoich umiejętności, a szachów nie traktują wyłącznie jako narzędzia wspierającego szkolną edukację. Można wręcz stwierdzić, że niektórzy uczniowie podjęli kariery zawodnicze, o czym świadczą przytoczone wypowiedzi nauczycieli:

„Chłopiec obecnie jest członkiem Klubu Sportowego Polonia, bierze udział w turniejach o zasięgu ogólnopolskim. Został też po raz drugi zaproszony na tygodniowe warsztaty szkoleniowe organizowane przez PZSzach dla najzdolniejszych młodych szachistów”.

„Dzisiaj wygraliśmy drużynowe zawody powiatowe, za tydzień jedziemy na rejon. Chciałbym i w tym roku zabrać drużynę do Łukęcina”.

„Pod okiem instruktora w klubie i na turniejach rozwija zainteresowania, wypełnia normy na kolejne kategorie szachowe. Reprezentuje klub na zawodach gminnych, powiatowych, wojewódzkich, ogólnopolskich. Zajął wysokie miejsce na zawodach MMM w Gnieźnie, zdobył punkty współzawodnictwa dzieci i młodzieży”.

Część uczniów, jak zadeklarowało 18 nauczycieli (9,9%) nie zrezygnowała z gry w szachy, jednak też nie podjęła profesjonalnych zajęć, ani nie uczestniczy w turniejach szachowych. Uczniowie ci rozwijają swoje

umiejętności szachowe w oparciu o zajęcia szkolne i samodzielną pracę w domu. Świadczą o tym przykładowe wypowiedzi nauczycieli:

„Rozwija swoje kompetencje, dodatkowo korzystając z Internetu”.

„Na razie grają w klasie i z rodzicami, ale z chęcią będę im rekomendowała kluby szachowe, w których mogłyby podnosić swoje kompetencje”.

„Grają w domu i szkole, rodzice nie zdecydowali się dowozić dzieci na dodatkowe zajęcia”.

12 nauczycieli (6,6%) zadeklarowało, że kariera uczniów toczy się dalej, nie podając jednak w jaki sposób, ośmiu (4,4%) nie ma wiedzy na ten temat, a aż 30 (16,5%) uznaje, że za wcześnie jest mówić o karierze szachowej. Jeden z respondentów natomiast opisał kariery szachowe swoich poza projektowych uczniów. Jednak jego wypowiedź:

„Zdobywają medale w Mistrzostwach Polski Juniorów. Jeden uzyskał tytuł arcymistrza, inny mistrza międzynarodowego. Wielu ukończyło studia – dobrze radzą sobie w życiu”.

przeczy tezie, że w ramach projektu zajęcia prowadzą wyłącznie nauczyciele o małym doświadczeniu szachowym oraz unaocznia, że szachy sprzyjają również życiowej zaradności.

Jedynie 14 nauczycieli (7,7%) przyznało, że uczeń u którego dostrzegli predyspozycje do gry w szachy nie podjął wysiłku, aby je rozwijać. Jako główne przyczyny takiego stanu rzeczy nauczyciele podawali:

- barierę finansową;

„Uczeń zaangażował się bardziej w innego typu działalność. Obecnie nauka gry w szachy na wyższym poziomie przerasta możliwości finansowe wielu rodzin”.
- brak czasu ze strony rodziców;

„Niestety, rodzice nie mają czasu wozić dziecka na zajęcia do klubu, a szkoda, gdyż ja, 28 letni człowiek czasami mam problemy z wygraniem”.

„Rodzice nie zdecydowali na dodatkowe rozwijanie predyspozycji ucznia ze względów czasowych i dojazdów”.
- brak chęci ze strony ucznia, mimo namowy nauczyciela;

„Niestety uczeń nie chciał podejmować dalszych wyzwań i mimo moich starań nie chciał dalej rozwijać swego talentu”.

- rodzicielski nakaz podjęcia innych aktywności
„Przestał grać w szachy. Rodzice kazali mu się uczyć angielskiego”.
- zakończenie projektu;
„Ze względu na koniec projektu, dziecko nie ma możliwości kontynuowania nauki gry w szachy.”
„Uczniowie grają tylko w domach i na zajęciach w szkole. Ich przygoda kończy się na klasie trzeciej szkoły podstawowej”.

W kontekście nie podejmowania przez uczniów dalszych działań, jeden z badanych pedagogów postuluje konieczność finansowego wspierania uczniów uzdolnionych szachowo; przyjmując założenie, że być może brak czasu na rozwijanie predyspozycji wiąże się z tego typu ograniczeniami rodziny dziecka.

Warto podkreślić, że nauczyciele dostrzegają konieczność zaangażowania rodziców, aby kariera szachowa ucznia mogła się rozwijać. Świadczą o tym następujące wypowiedzi:

„Gdy jest wola ze strony ucznia oraz rodzica taka osoba trafia do klubu, tam rozwija swoje zdolności, gdy brak takiego zaangażowania pasja gry realizowana jest tylko na lekcjach szachów lub na zajęciach świetlicowych”.

„Jeśli rodzice nie podejmują kolejnych kroków poza szkołą, to kariera stoi i nie wychodzi poza turnieje międzyszkolne”.

Część dzieci, jak zauważają nauczyciele, mogłyby wziąć udział w turnieju, gdzie zdobywa się kategorie szachowe. Niestety, często rodzice nie przywiązują do tego wagi i nie otwierają dalszej drogi w świecie szachowym. Nauczyciele zauważają przy tym, że dalszy rozwój młodych szachistów musi być wspierany odgórnie:

„Potrzebne jest wsparcie dla uczniów, którzy skończyli trzyletni cykl nauki, aby mogli dalej rozwijać szachową pasję. Potrzeba bezpłatnych zajęć na terenie szkoły i podręczników oraz dobrze wyszkolonej kadry nauczycielskiej”.

Bez takiej opieki, większość uczniów zidentyfikowanych pod kątem szczególnych predyspozycji do gry w szachy, zaniecha uprawiania tego sportu.

Dobre praktyki projektu

Edukacja przez Szachy w Szkole

Działania dotyczące różnych praktyk edukacyjnych służą wypracowaniu rozwiązań, które mogą być pomocne w pracy innych osób. We wszelkich programach i projektach zakłada się możliwość wymiany doświadczeń w różnych formach, a nawet w wielu z nich upowszechnianie wiedzy stanowi jeden z celów. Przykładem jest tu Warszawski System Wspierania Uzdolnionych, w ramach którego skłania się twórców i realizatorów Szkolnych Programów Wspierania Uzdolnionych do działań na rzecz wymiany doświadczeń (por. Łukasiewicz-Wieleba, Baum, 2015).

Również wdrażanie projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* przyczyniło się do wypracowania unikalnych, lecz przy tym wartych upowszechnienia działań oraz stało się pretekstem do wymiany doświadczeń, na spotkaniach, szkoleniach, konferencjach oraz także poprzez prezentowane tu badania.

Przybliżone wcześniej wyniki badania wskazują na fakt, że nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej, którzy pracują z dziećmi, także w ramach edukacji szachowej, potrzebują dobrych praktyk, również w zakresie pracy z uczniami o szczególnych predyspozycjach. A organizatorzy projektów i innowacji pedagogicznych powinni ich wspierać poprzez dostarczanie pomysłów, wzorców i sprawdzonych rozwiązań (por. Bilewicz-Kuźnia, 2011). Dlatego także i w tej publikacji zebrano na podstawie wypowiedzi dyrektorów i nauczycieli te działania, które mogą być pomocne szerszemu gronu pedagogów.

Przede wszystkim za przykład dobrej praktyki uznawany jest przez wielu respondentów sam projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*. Dyrektorzy chwalą go jako bardzo dobry, ciekawy, przynoszący wiele pożytku uczniom i szkole, warty kontynuowania. Jest uznawany także za taki, który spełnia oczekiwania społeczności szkolnej i cieszy się jej dużym zainteresowaniem oraz poparciem wielu podmiotów edukacji szkolnej. Wśród wypowiedzi pojawiają się wyrazy uznania („Brawo dla pomysłodawców!”) i pozytywne komentarze („Bardzo pozytywny oddźwięk w środowisku lokalnym: wśród uczniów, nauczycieli, rodziców i władz”). Co istotne, pojawiają się także deklaracje, że dla wielu placówek projekt ten był długo oczekiwany a jego realizacja stanowi pewne zwieńczenie wcze-

śniejszych działań części dyrektorów i nauczycieli. Pojawiają się komentarze dotyczące późnego wprowadzenia programu („szkoda, że dopiero teraz”; „szkoda, że nie wcześniej”). Szachy nazywane są „mądrą grą towarzyską”, „grą królewską”, lecz także grą rodzinną, zaś granie w nią jest nobilitujące i przyczyniające się do obiektywnych i subiektywnych sukcesów uczniów. Badani zauważają korzyści związane z samą grą, która jest odbierana nie tylko jako ta, która służy wszechstronnemu rozwojowi, lecz także jako przynosząca radość i pozwalająca na pożyteczne spędzanie wolnego czasu. Jak humorystycznie pisze o tym jeden z respondentów:

„Szachy mają dziwną przypadłość – dzieci je lubią, pomimo, że są dla nich dobre”.

Projekt przyczynia się do propagowania samej gry, kreowania „mody na grę w szachy”. Dzięki działaniom projektowym wzrosło zainteresowanie grą, dlatego aktywności te należy kontynuować i doskonalić. Sedno pochwał oddaje zdanie sformułowane przez jednego z badanych:

„Program jest świetny, szkolenia wspaniałe, ludzie którzy tam wykładają i organizatorzy bardzo kompetentni!”

Szerzej opisuje swoje przeżycia związane z edukacją szachową w placówce nauczycielka ze Szkoły Podstawowej nr 37 im. Kazimierza Górskiego w Białymstoku:

„Były to zajęcia, na których w mojej bardzo żywej klasie, panowała cisza i skupienie. Projekt stworzył uczniom nieograniczone możliwości wykazywania się inicjatywą. Rodzice akcentowali, że szachy kształcą u ich dzieci cechy charakteru, które są nieodzowne zarówno do zwycięstwa w grze, jak i w codziennym życiu. Gra w szachy wyrabiała umiejętność panowania nad sobą, wytrwałość, umiejętność planowania, odwagę, poczucie odpowiedzialności za własne decyzje. Moi uczniowie uczyli się rozpoznawania i przeżywania różnorodnych uczuć – poznawali siebie, jacy są w danej sytuacji, jak reagują, co powinni zmienić w swoim postępowaniu, by nie niszczyć relacji koleżeńskich, jak się cieszyć i smucić, aby być w zgodzie ze sobą i innymi. Zauważyli, że własne zdanie i ocena nie zawsze są słuszne i prawdziwe. Uczyli się oceniać obiektywnie swoje umiejętności i nie lekceważyć żadnego przeciwnika. Nauka gry w szachy wpłynęła na zwiększenie aktywności umysłowej. Zajęcia dały okazję nauczania

się gry w szachy dzieciom pochodzącym z różnych środowisk. Niektóre dzieci nigdy nie poznałyby tajemnic tej wspaniałej gry «królewskiej», gdyby nie uczestnictwo w innowacji pedagogicznej «Wszyscy gramy w szachy». Szachy okazały się grą nie tylko rozwojową, ale i niezwykle egalitarną. Frekwencja na zajęciach była prawie 100%. Moi uczniowie chętnie uczą się też matematyki, nie mieli trudności z opanowaniem pojęć geometrycznych, dobrze liczą, samodzielnie rozwiązują nawet złożone zadania tekstowe kilkoma możliwymi sposobami. W roku szkolnym 2014/2015 czterech moich uczniów uzyskało wyróżnienie w międzynarodowym konkursie Kangur Matematyczny”.

Wypowiedź ta akcentuje wielowymiarowość oddziaływań gry w szachy na rozwój intelektualny uczniów oraz jej znaczenie dla ich wymiernych osiągnięć edukacyjnych. Przyczynia się także pośrednio do wyrównywania szans edukacyjnych dzieci z różnych środowisk i uczniów z deficytami.

Ponieważ ważnym zadaniem projektu stało się rozwijanie pozaszachowych kompetencji dzieci, w szczególności kompetencji kluczowych (społecznych, matematycznych), poznawczych (koncentracja, logiczne myślenie, strategia i planowanie; kojarzenie, wyobraźnia), emocjonalnych (na przykład przyczynia się do wyciszenia uczniów) oraz osobowościowych (cierpliwość, systematyczność, przyjmowanie porażki, odwaga, dyscyplina). Elementy te pośrednio wpływają na osiągnięcia i na jakość edukacji w szkole. Dobrze obrazuje to przekonanie obszerna wypowiedź jednego z dyrektorów:

„Nauka gry w szachy w ramach projektu ma na celu nie tylko rozwijanie logicznego i abstrakcyjnego myślenia, umiejętności podejmowania decyzji, przewidywania i cierpliwości, ale i kształtowanie motywacji i determinacji do realizacji celów. Gra rozwija intuicję, pamięć, wyrabia umiejętność koncentracji i opanowania, uczy zarówno wygrywania, jak i wyciągania wniosków z porażek. Celem nadrzędnym udziału dzieci w projekcie jest wsparcie edukacji matematycznej oraz rozwój intelektualny, społeczny i emocjonalny. Szachy mają pozytywny wpływ na psychikę dziecka, dzięki czemu uczą się one radzić sobie ze stresem i porażką. Gra w szachy uczy kultury rywalizacji i szacunku dla drugiego człowieka”.

Z kolei jedna z nauczycielek mówi, o jej zdaniem najważniejszych wariorach projektu, następująco:

„Szachy motywują, uczniowie nieśmiali stają się odważniejsi, sukcesy dodają im skrzydeł”.

W ramach rozwoju kompetencji społecznych uczniów dużą wagę badani przywiązują do kreowania sytuacji, w których rówieśnicy mogą ze sobą rywalizować zgodnie z zasadami fair play, a także poznawać innych szachistów na turniejach, nabywają umiejętność komunikowania się z poszanowaniem drugiej osoby, współdziałania w ramach grupy/klas oraz wdrażają się do koleżeńskiego tutoringów i uczą przestrzegania zasad gry i reguł społecznych. Wymienione aspekty funkcjonowania intelektualnego, społecznego i emocjonalnego są nieodzowne w świadomym kształtowaniu kariery edukacyjnej oraz w życiu zawodowym oraz przyczyniają się do refleksyjnego budowania pozycji wśród rówieśników.

Ponadto respondenci doceniają fakt, że zajęcia są dostępne bezpłatnie i w miejscu, gdzie dzieci się uczą. Zwracają uwagę na to, że w wielu rodzinach nie ma osób, które posiadają umiejętność gry w szachy, dlatego tym bardziej wartościowy jest dostęp uczniów (a nierzadko i ich rodziców lub innych członków rodziny) do kompetentnych nauczycieli w szkole. Istotne są także deklaracje dotyczące kontynuowania projektu w dalszym ciągu, przy czym pragnienie to jest zauważane także u uczniów i ich rodziców, gdyż szachy stają się stylem życia, dominującym w życiu szkolnym i rodzinnym.

W ramach samego projektu wskazywane są poszczególne rozwiązania Polskiego Związku Szachowego jako te, które zasługują na docenienie. Należą do nich: prowadzenie szkoleń dla nauczycieli (oraz wysokie kompetencje osób prowadzących), wyposażenie szkół w sprzęt i materiały dydaktyczne, czy możliwość wnioskowania o nagrodę dla prowadzących zajęcia. Elementy te stały się w wielu placówkach impulsem do poszukiwania środków na dalsze doposażenie w sprzęt szachowy, adekwatnie do pojawiających się potrzeb, w tym wyposażenie w szachy świetlicy, tworzenie stolików szachowych w salach, biblioteki lub na korytarzach szkolnych, przy których dzieci mogą spędzać przerwy, zakup dużej szachownicy umieszczonej na dworze (szachy plenerowe). Te ostatnie:

„Nauczyciele chętnie wykorzystują, ponieważ uczą one gry zespołowej, a poruszanie tak dużymi figurami sprawia dzieciom ogromną frajdę”.

Pojawiają się także plany dalszych zakupów sprzętu, który uczniowie mogliby wypożyczać do domu.

Dyrektorzy zauważają, że program bardzo wyraźnie zaktywizował rodziców. Ci ostatni nie tylko wyrażają zadowolenie z programu, lecz także chętnie włączają się w działania organizacyjne szkoły (w organizowanie rozgrywek i turniejów, sprawowanie opieki nad uczniami, przygotowywanie poczęstunku, przewożenie dzieci na turnieje), grają ze swoimi dziećmi w domu, rozwiązując zalecone zadania lub będąc ich towarzyszem w rozgrywce, a nawet zgłaszają zapotrzebowanie na dodatkowe doszkalanie siebie, by mogli być dla swych podopiecznych partnerami na odpowiednim poziomie. Jak opowiada o tym jeden z dyrektorów:

„Rodzice są bardzo zadowoleni z projektu, niektórzy pytają się, czy mogą przyjść na przeszkolenie, bo własne dzieci ich ogrywają”.

Projekt przyczynia się więc także do samorozwoju i doskonalenia opiekunów. Ponadto rodzice włączają się w prośbaczowe działania szkoły, związane z upowszechnianiem gry w formach atrakcyjnych dla dzieci, np. przygotowują specjalne stroje, organizują szkolne imprezy szachowe. Przy tym dużą rolę w aktywizowaniu rodziców odgrywają nauczyciele, którzy rozmawiają, wskazują korzyści z gry w szachy, zachęcają, doszkalają, podają pomysły i zarażają entuzjazmem a także informują o wyjątkowym potencjale niektórych uczniów i ukierunkowują ich dalszy rozwój. Aktywizującą rolę nauczycieli dobrze oddaje następująca wypowiedź nauczycielki:

„W pierwszym roku realizacji projektu przeprowadziłam zajęcia otwarte dla rodziców, w czasie których rodzice aktywnie uczestniczyli. Był bardzo pozytywny odzew i rodzice również zaczęli grać w szachy”.

Jedna z badanych podkreśla, że pod wpływem jej działań rodzice rozumieją, że dzieci powinny samodzielnie odnosić sukcesy i w tym procesie dorośli nie zawsze mogą im poprzez swoją wiedzę i umiejętności pomóc. Stąd ważne w wychowaniu jest doprowadzenie do sytuacji, w której dzieci mogą być lepsze od rodziców w grze w szachy i chcą same rozwiązywać problemy szachowe. Projekt przyczynia się więc do integrowania całej społeczności szkolnej i wpływa na jakość relacji poszczególnych jej podmiotów.

Badani podkreślają także, że w wielu przypadkach przy okazji realizacji projektu została nawiązana lub wzmocniona współpraca ze środowiskiem lokalnym: klubami szachowymi, domami kultury a także z organem prowadzącym. Uczniowie po zakończeniu kursu w ramach szkoły, kierowani są przez nauczycieli na zajęcia pozaszkolne, do domów kultury i klubów szachowych, reprezentują przy tym swoją szkołę i świadczą swą postawą o jej wysokim poziomie.

W odniesieniu do nauczycieli, którzy w ramach projektu dopiero nabierają kompetencje szachowe, pojawiają się uwagi o konieczności kontynuowania szkoleń i zwiększenia wsparcia dydaktycznego i metodycznego (w tym zapewnienia dobrych materiałów metodycznych). Podkreśla się także potrzebę doceniania i promowania nauczycielskich działań, ich zaangażowania nie tylko na rzecz edukacji szachowej w swojej rodzimej placówce, lecz także całej społeczności lokalnej. Pedagodzy zauważają, że po roku prowadzenia zajęć, sami dopracowują metodykę pracy z dziećmi, nabierają wyobrażenia, jakie działania są atrakcyjne i skuteczne, zaś nowe doświadczenia pozwalają im na wprowadzanie bardziej świadomych zmian w prowadzeniu lekcji i tworzenie nowych rozwiązań dotyczących zajęć pozalekcyjnych (np. świetlicowych). Nieliczni z nauczycieli upowszechniają swoje pomysły i rozwiązania, np. za pośrednictwem stron internetowych, wielu wymienia swoje doświadczenia podczas spotkań, szkoleń, konferencji oraz turniejów.

Wśród wypracowanych przez nauczycieli rozwiązań metodycznych, które przyczyniają się do ich skuteczniejszej pracy, znajdują się następujące:

1. Wprowadzenie szachów w młodszych grupach wiekowych w zespole szkół z oddziałem przedszkolnym.
2. „W pierwszym etapie nauki realizuję zabawową formę zajęć. Dzieci chętnie naśladują figury szachowe, poznają świat baśni i legend szachowych, są autorami ciekawych prac plastycznych. Uczniowie zachęteni tematem szybko uczą się podstaw i cieszą się każdym dokonaniem na szachownicy. W dalszych etapach posługuję się tablicą interaktywną. Układam zadania szachowe, dobieram je w odpowiedni sposób, aby każde dziecko miało poczucie sukcesu na miarę swoich możliwości”.
3. Spowalnianie pracy uczniów: duża liczba dzieci w jednej grupie sprawia, że nauczyciel nie jest w stanie opanować tego, co się dzieje na każdej szachownicy. Tym samym nie może korygować błędów lub dostrzegać prawidłowej pracy wszystkich uczniów. Dzieci w trakcie zajęć czekają z każdym ruchem i wykonują go dopiero po sprawdzeniu przez nauczycielkę. Jak o tym pisze respondentka „krążę wtedy po klasie i cała gra się przedłuża, ale za to mam pewność, że uczniowie nie wykonują nieprawidłowych ruchów”.
4. Tworzenie scenek dramatycznych dotyczących szachów.
5. Wykorzystanie baśni i opowieści o tematyce szachowej.
6. Stosowanie gier i zabaw o tematyce szachowej jako przerywników w nauce szachów lub w czasie innych lekcji.

7. Tworzenie prac plastycznych o tematyce szachowej, w tym także własnej szachownicy i figur szachowych.

Również pomysły o charakterze organizacyjnym ulepszają projektowe działania nauczycieli. Należą do nich:

1. Umożliwienie wielu dzieciom udziału w turniejach szachowych, poprzez organizowanie ich przy różnych okazjach w szkole, np. turniej mikołajkowy, o Puchar Dyrektora, rodzinny, gminny, Grand Prix szkoły, międzyklasowy, miniturniej klasowy, turniej o lizaka i inne oraz turniejów dla rodziców i dziadków.
2. Organizowanie w ramach innego programu (Bezpieczna+) dodatkowych zajęć szachowych.
3. Organizowanie aktywności dzieci dotyczących gry, np. wystawienie przedstawienia lub bajki o tematyce szachowej.
4. Organizowanie konkursów plastycznych o tematyce szachowej;
5. Zorganizowanie pokazu mody szachowej.
6. Zorganizowanie gry terenowej *Szukanie pionka*⁹⁴.
7. Organizowanie plenerowej gry w szachy.
8. Wydanie książki z bajkami szachowymi (będącej prezentem dla przyszłych pierwszoklasistów).
9. Układanie własnych utworów o tematyce szachowej (piosenek, wierszy, części przedstawienia).
10. Wprowadzenie gry w szachy w czasie zajęć świetlicowych.
11. Organizowanie pikników i festynów z szachami w roli wątku przewodniego.
12. Zorganizowanie pokazu Orszaku Białych i Czarnych Bierek w środowisku szkolnym⁹⁵.
13. Opowiadanie o pasjach szachowych uczniów w ramach apeli szkolnych.
14. Zapraszanie do szkoły wybitnych szachistów, trenerów, sędziów.
15. Zakup dodatkowego sprzętu (tablic demonstracyjnych, szachów plenerowych).
16. Inspirowanie i zachęcanie innych szkół do udziału w projekcie.

Wymienione rozwiązania akcentują nie tylko same umiejętności dzieci dotyczące gry w szachy, lecz skupiają się na propagowaniu kultury związanej z grą, przybliżając ją jako wartościową i atrakcyjną dla osób w różnym wieku. Wielość dobrych praktyk skłania do tego, by podjąć działania, które pozwolą na szerszą ich analizę i upowszechnienie wśród nau-

⁹⁴ Szkoła Podstawowa nr 143 im. St. Starzyńskiego w Warszawie.

⁹⁵ Szkoła Podstawowa nr 37 im. Kazimierza Górskiego w Białymstoku.

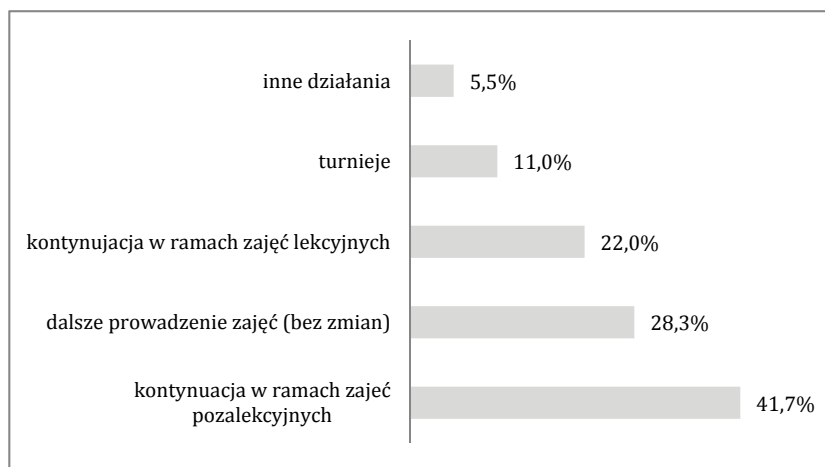
czyteli, np. w formie poradników metodycznych. Na pewno z dużym zainteresowaniem przyjęte byłyby opisy konkretnych zabaw z szachownicą lub stworzenie zbioru baśni i opowiadań o tematyce szachowej.

Plany kontynuowania projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*

Zdecydowana większość dyrektorów 118 (94%) deklaruje, że w szkole program będzie kontynuowany, wskazując od 1 do 5 form takiej kontynuacji (średnio 1,19). W pojedynczych przypadkach pojawiają się stwierdzenia, że kółka szachowe funkcjonowały w szkole zanim wdrożono projekt, dlatego będą także kontynuowane po jego zakończeniu. Jedynie dwie osoby (1,6%) stwierdziły, że program nie będzie kontynuowany. W jednym przypadku powodem jest odejście nauczyciela, który posiadał kompetencje w tym zakresie.

Sześciu (4,7%) dyrektorów nie potrafi określić, czy działania w zakresie edukacji szachowej będą nadal wdrażane. W tym ostatnim przypadku decyzje są uwarunkowane: otrzymaniem środków finansowych od organu prowadzącego; zwłaszcza że zmiana w przepisach prawa uniemożliwia wykorzystania na te zajęcia tzw. godzin karcianych; zainteresowaniem dzieci i ich rodziców szachami; nauczycielską gotowością do prowadzenia zajęć; organizacją roku szkolnego w kolejnych okresach oraz ogólną sytuacją w oświacie.

Zestawienie deklaracji dotyczących form kontynuowania programu w badanych szkołach przedstawiono na Wykresie 23.

Wykres 23. Plany kontynuowania projektu w opiniach dyrektorów

Wśród respondentów, którzy będą kontynuowali projekt w swoich szkołach, jedynie 36 (28,3%) deklaruje prowadzenie zajęć w dotychczasowej formie. 53 respondentów (41,7%) wskazuje, że edukacja szachowa będzie dotyczyła zajęć pozalekcyjnych. Organizowane będą kółka, kluby szachowe oraz zajęcia na świetlicy. Przy tym prawie połowa z tej grupy badanych zaznacza, że będą to zajęcia dla chętnych i zainteresowanych szachami uczniów.

W części szkół (28; 22,0%) planuje się kontynuowanie projektu w ramach zajęć lekcyjnych. Przede wszystkim pojawia się pomysł rozszerzenia zajęć szachowych na kolejne klasy (zarówno w ramach kontynuacji na poziomach wyższych, jak i na te grupy, które nie miały dotychczas takich lekcji). Inicjatorami takich działań są tu także rodzice zainteresowani, by ich dzieci mogły korzystać z tego typu zajęć. Ponadto dyrektorzy wskazują, że program będzie nadal realizowany w klasach pierwszych lub na pierwszym etapie edukacyjnym (choć z ograniczeniem np. do dwóch klas w ciągu roku szkolnego), w ramach innowacji pedagogicznych. Pojawiają się bardzo konkretne, wypracowane w szkole rozwiązania, czego przykładem jest następująca wypowiedź:

„Klasa I – jedna godzina tygodniowo jako przedmiot dodatkowy obowiązkowy, kl. II–III – jedna godzina tygodniowo międzyoddziałowo jako przedmiot dodatkowy obowiązkowy dla osób najzdolniejszych i chętnych do kontynuacji nauki gry w szachy”.

Dla niewielkiej grupy (14; 11,0%) znaczącym elementem podtrzymania programu jest także organizowanie i wysyłanie uczniów na turnieje. W jednym przypadku przytoczono szereg nazw konkretnych rozgrywek, które realizowane są w placówce. Należą do nich: Mikołajkowy Turniej Szachowy, Zajączkowy Turniej Szachowy, Turniej Szachowy o Puchar Dyrektora Szkoły, Rodzinny Turniej Szachowy oraz Szkolna Liga Szachowa jako forma przygotowania uczniów do rozgrywek.

W ramach innych działań (7; 5,5%), wymienia się: aktywizowanie innych nauczycieli do prowadzenia zajęć, tutoring koleżeński, wprowadzanie elementów szachowych w ramach nauczania matematyki, kierowanie zdolniejszych uczniów na zajęcia poza szkołą, opisywanie efektów pracy na stronie internetowej szkoły a także pozyskanie grantu na działania szachowe.

W swoich wypowiedziach dyrektorzy przybliżają także uwagi rodziców dzieci nieobjętych programem, o konieczności rozszerzenia go również na inne klasy. Pojawiają się zarówno stwierdzenia dotyczące pragnienia kontynuacji programu w klasach projektowych, jak i rozsze-

rzenie go na dalsze etapy edukacyjne, by wszystkie klasy w szkole podstawowej mogły z edukacji szachowej korzystać.

Warto przytoczyć przykładową wypowiedź nauczyciela, ukazującą konkretną wizję tego, jak powinna wyglądać edukacja szachowa po zakończeniu jej w placówce:

„Po jakimś czasie do danej klasy powinien przyjść trener z jakiegoś klubu, porozmawiać z nauczycielem o dzieciach, porozmawiać z dziećmi i rodzicami i zaprosić ich na zajęcia klubowe w celu rozwijania swoich zainteresowań i zobaczenia jak to wygląda poza szkołą”.

Pojawiają się także deklaracje, dotyczące pragnienia dalszego kontynuowania doskonalenia się nauczycieli. Szkolenia i kursy pozwalają na wzmocnienie pewności siebie u pedagogów i sprawiają, że wzrasta ich poczucie kompetencji i sprawczości w odniesieniu do ich działań proszachowych. Pojedyncze szkoły ewaluują program (nawet z dużą częstotliwością) i uznają, że wyniki ewaluacji potwierdzają zasadność kontynuowania projektu.

Przytoczone w poprzednim rozdziale przykłady wypracowanych przez nauczycieli rozwiązań autorskich w zakresie metodyki i organizowania różnych proszachowych aktywności, a także ujawnione przez dyrektorów placówek plany dotyczące kontynuowania projektu, w dużej mierze potwierdzają trafność pomysłu na szerokie wprowadzanie edukacji szachowej w szkołach i jego adekwatność do potrzeb wielu pedagogów i ich podopiecznych. Uzyskana w badaniach wiedza może także ukierunkować przyszłe decyzje w tych placówkach, w których wiele osób do tego typu edukacji nie ma przekonania.

Zakończenie

Przeprowadzone badania pokazały wielostronne oddziaływanie projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* na wiele podmiotów społeczności szkolnej. Przy tym, należy doceniać znaczenie zarówno samej gry w szachy, jak i pomysłu na to, by wykorzystać ją jako pretekst do wzbogacania procesu edukacyjnego i aktywizowania nauczycieli, uczniów i ich rodziców.

Głównym inicjatorem stworzenia ogólnopolskiego projektu, służącego upowszechnieniu gry w szachy, był Polski Związek Szachowy, którego poziom wsparcia jest oceniany wysoko przez prawie 80% badanych dyrektorów zaś przekazane nauczycielom materiały pozytywnie oceniane przez ponad 85% badanych nauczycieli. I chociaż instytucja ta dąży do propagowania tej dyscypliny sportu (niemal 92% badanych nauczycieli sądzi, że realizacja projektu może przyczynić się do zwiększenia popularności szachów jako dyscypliny sportowej), okazało się, że w odniesieniu do egalitarnego kształcenia szachowego najważniejsze są pozaszachowe korzyści, które niesie ze sobą włączanie do kształcenia tej szczególnej gry.

Interesującym wątkiem prezentowanych badań jest skala projektu. W szkołach, które przystąpiły do badań, liczba uczniów objętych projektem waha się od 10 a 500 oraz pomiędzy 1 do 29 oddziałów klasowych, liczba godzin dla jednego oddziału klasowego – od 1 do 5, zaś liczba nauczycieli uczestniczących w szkoleniach w ramach projektu od 1 do 24. Liczby te odzwierciedlają konieczność wypracowywania indywidualnych rozwiązań organizacyjnych w każdej placówce, lecz przy tym wskazują na pewną uniwersalność ram projektu, proponowanych przez Polski Związek Szachowy. Być może łączy się to z faktem, że instytucja ta wzięła na siebie odpowiedzialność za wsparcie merytoryczne oraz wyposażenie placówek, pozostawiając pozostałe kwestie dyrekcji i nauczycielom.

Doświadczenia szkół związane z realizacją projektu, kładą nacisk na znaczenie kadry, w szczególności dyrektora jako osoby inicjującej i wspierającej działania nauczycieli, jak i samych pedagogów, których otwartość oraz gotowość do poszukiwań alternatywnych metod, form i treści kształcenia, prowadzi do włączania się w innowacyjne działania edukacyjne. Badania pokazały, że w przypadku pomysłu *Edukacja przez Szachy w Szkole*, głównym inicjatorem przystąpienia do projektu był najczęściej dyrektor – jednoosobowo, bądź wspierany przez inną osobę (najczęściej nau-

czyciela prowadzącego zajęcia szachowe w placówce). Taka sytuacja miała miejsce w 75% badanych szkół. Sporadycznie pomysłodawcą przystąpienia do projektu był jednoosobowo nauczyciel szachów, organ prowadzący placówkę albo inne osoby (np. nauczyciel innego przedmiotu, założyciel klubu szachowego). Przy tym ponad 60% dyrektorów wysoko ocenia swoje zaangażowanie w realizację projektu w szkole, jednak wśród działań wymieniają najczęściej te, które nie wymagają od nich nakładu sił i środków: udostępnianie wyposażenia i przestrzeni szkoły oraz akceptację pomysłów nauczycieli, rzadziej wysyłanie na szkolenia i upowszechnianie wiedzy o działaniach w ramach projektu wśród uczniów i rodziców.

Nie mniej ważne od podjęcia inicjatywy, jest znalezienie sensu w konkretnym projekcie, który pomysłodawca jego wdrożenia dostrzega. Celowość działań projektowych wiąże się z przekonaniem realizatorów o wartości treści, metod lub form, które mają upowszechniać w swojej placówce a także odnoszą się do doceniania ich znaczenia we własnym życiu i rozwoju. Wyniki badań wskazują, że zarówno dyrektorzy (91,3%), jak i nauczyciele (76,3%) jako główną przesłankę przystąpienia do projektu wskazywali przekonanie o korzystnym wpływie szachów na rozwój uczniów. Należy zatem sądzić, że główny inicjator i realizatorzy dostrzegają w szachach potencjał edukacyjny. W części przekonanie to jest budowane poprzez literaturę i badania naukowe, w części – poprzez własne, pozytywne doświadczenia związane z grą w szachy. Dla dyrektorów ważnymi przesłankami były również: chęć aktywizowania uczniów, zwiększenie atrakcyjności szkoły na rynku edukacyjnym oraz przekonanie o atrakcyjności projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* (wszystkie aspekty wskazywane były przez przynajmniej 65% badanych), zaś dla nauczycieli chęć rozwoju własnego. Czynniki te pokazują z jednej strony dbałość osób zarządzających placówką o jej wizerunek, z drugiej – dążenie pedagogów do tego, by budować swój warsztat pracy nie tylko w oparciu o standardowe nauczanie szkolne (zintegrowane lub przedmiotowe), lecz także alternatywne a przy tym dostępne dla nich rozwiązania. Ważna w tym kontekście jest deklaracja dyrektorów, że dobór nauczycieli do zadań projektu odbywał się w głównej mierze na zasadach dobrowolności (jedynie co dziesiąty nauczyciel był do udziału w projekcie wyznaczany przez dyrektora). Do projektu przystępowali najczęściej nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej, mający doświadczenie w grze w szachy lub chcący je dopiero zdobyć. Praktyka ta, widoczna w większości szkół, stanowi dobrą podstawę sprzyjającą powodzeniu projektu. Osoby zmotywowane, zainteresowane, dążą do tego, by założone cele realizować, kierując się pragnieniem dobrego wykonania swojej pracy. Co wię-

cej dostrzegają w tym wiele korzyści dla siebie. Jednak nieco inny obraz doboru osób do realizacji projektu rysuje się z wypowiedzi samych nauczycieli. Prawie 35% z nich przyznało, że zostali wytypowani przez dyrektora. Te deklaracje mogą sugerować sprzeczność dążeń dyrektora placówki w stosunku do celów, które stawiają przed sobą nauczyciele. Dyrektor, dostrzegając potencjał projektu, dysponuje nauczycielami, niejako przymuszając ich do aktywnego wzięcia udziału w realizacji interesującego w jego opinii zadania. Być może sami nauczyciele w tej sytuacji przeżywają frustrację, nie zawsze czując się na siłach je realizować i nie koniecznie mając przekonanie o wartości lub możliwości skutecznego jego wykonania.

W tym miejscu warto podkreślić dwie odmienne tendencje we włączaniu się do projektu, które dotyczyły różnych placówek. Większość badanych, którzy przystąpili do realizacji projektu, posiada pozytywne doświadczenia szachowe i jest przekonana o wielkiej wartości edukacji szachowej. Chętniej i skuteczniej nabywają nowe umiejętności, mają większą gotowość do wykraczania poza podstawę proponowaną przez Polski Związek Szachowy, poszukują własnych metodycznych rozwiązań, doceniają otrzymane wsparcie i mają mniej krytyczne nastawienie do całego projektu. Dostrzegają także pozafinansowe korzyści z realizacji zadań i częściej są w stanie zaakceptować konieczność wykonywania pracy społecznie (bez wynagrodzenia), poszukując poza projektem dodatkowych źródeł finansowania, wsparcia organizacyjnego i sprzętowego. Na drugim biegunie znajdują się nauczyciele (choć w badanej grupie jest ich znacząco mniej), którzy w większym stopniu wyrażają rozczarowanie projektem, szczególnie brakiem finansowania ich pracy. To rozwiązanie doprowadziło do zwiększenia ich frustracji, a nawet wypaczenia idei edukacji szachowej. Nauczyciele ci także bardziej krytycznie odnoszą się do mankamentów programu i oczekują większego wsparcia ze strony organizatorów. Można przypuszczać, że w tej grupie jest większa liczba pedagogów przymuszonych do włączenia się do projektu.

Jednak dla większości badanych projekt jest źródłem pozytywnych doświadczeń, jego realizacja ujmowana jest w kategoriach sukcesu. Niemal 90% nauczycieli wysoko lub bardzo wysoko ocenia realizację projektu w swojej szkole. Przy tym, zarówno dyrektorzy, jak i nauczyciele uważają, że najwięcej korzyści wynikających z realizacji projektu skierowanych jest na uczniów. Wymieniają przede wszystkim: wpływ na rozwój różnego typu myślenia oraz inne aspekty poznawcze (pamięć, uwagę i koncentrację), a także kształtowanie pozytywnych cech i zachowań, takich jak: zdyscyplinowanie, kreatywność, wyobraźnię i cierpliwość oraz

wzmacnianie pożądanych postaw (np. aktywizowanie, zaangażowanie, zwiększenie motywacji, poczucie satysfakcji i zadowolenie oraz radzenie sobie z porażką i sukcesami). Znaczący, zdaniem badanych dyrektorów i nauczycieli, jest również wpływ projektu na: budowanie kompetencji społecznych, ogólny rozwój uczniów i rozwój ich zainteresowań, zmianę stosunku do nauki, rozwój kompetencji matematycznych, sposób spędzania wolnego czasu oraz co oczywiste – zwiększenie umiejętności szachowych. Obserwacje nauczycieli, oparte na ich własnej intuicji i analizie zachowania i sposobów rozwiązywania problemów, są zbieżne z ustaleniami naukowymi, które wskazują na pozytywny związek gry w szachy z inteligencją, zdolnościami poznawczymi a także umiejętnościami metapoznawczymi oraz matematycznymi uczniów (Aciego, Garcia, Betancourt, 2012; Kazemi, Yektayar, Abad, 2012; Trincherro, 2013). Ponadto wyraźne jest uczenie postępowania według zasad etycznych i gry fair play, lecz także wdrażanie do wytrwałości, cierpliwości i samokontroli oraz kształtowanie cech przywódczych, niezbędnych do budowania własnych osiągnięć (Graber, 2009; Hunt, Cangemi, 2014). Szachy to gra pozwalająca na uczenie się planowania, przewidywania konsekwencji i ponoszenia odpowiedzialności, ucząca oceny ryzyka i tworzenia planów awaryjnych – które to kompetencje są niezastąpione na przykład w biznesie (Graber, 2009). W tym ujęciu szachy jawią się jako gra o długofalowym oddziaływaniu na młodego człowieka, ucząca go samodzielności i odwagi w podejmowaniu decyzji, co może przekładać się na jego dalszą karierę edukacyjną i zawodową.

Szczególnie duży nacisk położony jest w opiniach badanych nauczycieli na kompetencje społeczne dzieci. Nauczyciele dostrzegają u swoich uczniów zachowania prospołeczne, a ich obserwacje są zbieżne ze spostrzeżeniami, w których uznaje się szachy za doskonały pretekst do budowania komunikacji, porozumiewania się, konstruowania więzi w grupie, która stawia przed sobą wspólne cele. Szachy w tym ujęciu nie są grą dla samotników – to gra o wielkim potencjale uczenia budowania relacji międzyludzkich – zachęca zarówno do rywalizacji, jak i do współpracy (tamże).

Dyrektorzy i nauczyciele różnią się w swoich opiniach na temat korzyści wynikających z realizacji projektu nie skierowanych bezpośrednio na uczniów. Dyrektorzy podkreślają jego wpływ m. in. na kształtowanie pozytywnego wizerunku szkoły np. poprzez promocję w środowisku lokalnym, czy rozszerzenie oferty edukacyjnej oraz aktywizację rodziców i upowszechnienie gry w szachy, zaś nauczyciele: poprawę jakości edukacji, poprawę pozycji szkoły w środowisku lokalnym oraz zmianę

postaw i umiejętności uczniów. Warto podkreślić, że prawie 90% nauczycieli bardzo wysoko bądź wysoko ocenia zaangażowanie uczniów w realizację projektu. Można sądzić, że takie pożądane postawy uczniów przenoszą się w pewnym stopniu także na inne zajęcia szkolne, co sprzyja budowaniu atmosfery sprzyjającej nauce.

Badania nauczycieli prowadzone przez Izabelę Lebudę wskazują, że wyróżniają oni dwa główne typy sukcesu: dążenie do samorealizacji, wiążące do satysfakcji niezależnie od oceny społecznej oraz sukcesy własnych uczniów, przy tym atrybutami tak pojmowanego sukcesu są nauka i zaangażowanie. Jak zauważa autorka „rzeczywistość stawia przed nauczycielami trudne i odpowiedzialne zadanie kształtowania adekwatnej wizji sukcesu, uwzględniającej wielopłaszczyznowość celów życiowych, rozwijanie dystansu do narastającego «wyścigu szczurów» a jednocześnie zachęcanie do wykorzystywania swojego potencjału i realizowania planów życiowych w zgodzie z własną hierarchią wartości” (Lebuda, 2010, s. 74). Opisany w tej publikacji projekt umożliwił wielu badanym dokonanie wartościowania tego, co uznają za sukces swój i swoich uczniów. Badania pokazały, że najlepsze doświadczenia nauczycieli związane z realizacją projektu dotyczą w szczególności aspektów związanych z samymi szachami, w tym: udziału w turniejach oraz pozytywnego stosunku dzieci do szachów. Inne dobre doświadczenia wiążą się z: nabyciem przez uczniów pozaszachowych kompetencji (np. społeczne, radzenie sobie w sytuacji wygranej i przegranej czy gospodarowanie czasem wolnym), pozytywnym nastawieniem rodziców do działań w ramach projektu oraz działaniami organizacyjnymi z projektem związanymi (np. turnieje szachowe, apele, festyny). Nauczyciele podkreślają również rolę projektu w zacieśnianiu więzi rodzinnych i międzypokoleniowych, a także możliwość zwiedzania różnych zakątków Polski przy okazji turniejów. Za swój największy sukces związany z realizacją projektu nauczyciele uznają przede wszystkim wprowadzenie szachów do życia swoich podopiecznych oraz w mniejszym stopniu obiektywne sukcesy uczniów, działania organizacyjne, wzrost własnych kompetencji szachowych.

Do poczucia sukcesu nauczycieli i samego projektu przyczyniają się także uczniowie, którzy poprzez szachy ujawnili swoje szczególne predyspozycje. W tym kontekście, nauczyciele to nie tylko osoby, od których wrażliwości zależy rozpoznanie dziecięcych zainteresowań i predyspozycji, lecz także którzy dzięki swoim kompetencjom pedagogicznym i merytorycznym, mogą przy wsparciu rodziców, je rozwinąć. Projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole* umożliwił rozbudzenie w dużej rzeszy uczniów zainteresowanie grą w szachy, co nabiera szczególnego znaczenia w kon-

tekście badań Małgorzaty Jabłonowskiej (2001), które ukazują znikomość zainteresowań dzieci tą dyscypliną sportu (badania przywołanej autorki pokazują, że szachami interesują się pojedynczy licealiści – na wcześniejszych etapach edukacyjnych szachy, jako zainteresowanie, są nieobecne).

W prezentowanych badaniach niemal wszyscy nauczyciele wyrazili przekonanie, że podczas zajęć projektowych możliwe jest wyławianie szachowych talentów, a 77% przyznało, że udało im się zidentyfikować u swojego ucznia, bądź uczniów, szczególne predyspozycje szachowe. Świadczyły o nich głównie: aspekty poznawcze (szczególnie koncentracja), pożądane postawy uczniów wobec szachów (np. zaangażowanie, chęci i pasja), styl gry w szachy (np.: łatwość uczenia się samej gry, rozumienie szachów, dobra orientacja na szachownicy) oraz w mniejszym stopniu zachowania i cechy ucznia (m. in. wytrwałość, spokój i wyciszenie, cierpliwość, opanowanie), a także rzadziej sukcesy w dziedzinie szachów i wyniki w nauce szkolnej.

W celu rozwijania szczególnych predyspozycji szachowych nauczyciele najczęściej zachęcają i inspirują uczniów do dalszego doskonalenia szachowych umiejętności oraz rzadziej: wzbogacają treści kształcenia w ramach zajęć projektowych, rozmawiają z rodzicami uczniów o dostrzeżonym potencjale wychowanka, organizują w szkole turnieje i rozgrywki szachowe, a także dodatkowe zajęcia oraz kierują do osoby bardziej doświadczonej. Jako wyznaczniki toczących się karier szachowych uczniów biorących udział w projekcie nauczyciele wymieniają najczęściej uczestniczenie w turniejach szachowych i zdobywanie kolejnych szachowych kategorii oraz profesjonalnych zajęciach poza szkołą, jednak można tu dokonać spostrzeżenia, że „do sukcesu ucznia i sukcesu nauczyciela wiedzy dodatkowa praca i wiele godzin szczególnego zaangażowania”, w czym dużym utrudnieniem mogą być inne obowiązki nakładane na pedagogów (Giza, 2016, s. 199) oraz inne bariery, wymieniane przez badanych, takie jak: finanse, brak czasu rodziców, nakaz rodziców dotyczący podjęcia innych aktywności oraz zakończenie projektu. Pomimo ograniczeń, które towarzyszą pracy z uczniami o szczególnych predyspozycjach w zakresie gry w szachy, warto położyć nacisk na to, by w realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* jakość prowadzonych działań była wysoka i dostosowana do potrzeb uczniów, bo jak wynika z innych badań⁹⁶ nie-

⁹⁶ Badania *Korelaty nietypowych uzdolnień. Środowiskowe badania nad młodymi szachistami* realizowane były w ramach projektu badawczego BSTP 8/16-I w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Kierownikiem projektu była dr Alicja Baum.

mał 50% uzdolnionych szachistów (finalistów Mistrzostw Polski) rozpoczęła swoją karierę szachową dzięki zajęciom organizowanym w przedszkolu, bądź szkole. Stąd jest duże prawdopodobieństwo, że także w gronie dzieci, które są odbiorcami projektu znajdą się te, które będą odnosiły znaczące sukcesy w tej dziedzinie. Dlatego też warto, poprzez aktywności szachowe, kształtować zamiłowanie do gry, a także wzmacniać samoświadomość dzieci na temat swoich mocnych i słabych stron, rozwijać ich zdolności akademickie i twórcze oraz kształtować ich kompetencje komunikacyjne, interpersonalne, w zakresie planowania i podejmowania decyzji oraz realizowania stawianych celów – gdyż są to aspekty, które w sposób znaczący wpływają na ich karierę edukacyjną i szachową (Baum, Łukasiewicz-Wieleba, 2016).

Chociaż badani nie mówią o tym bezpośrednio lub marginalizują ten aspekt oddziaływania projektu, należy wskazać, że jego wielką wartością jest wzrost pożądanych postaw oraz kompetencji w zakresie edukacji szachowej a także zaktywizowanie nauczycieli do samokształcenia. Oczekuje się, że we współczesnej, nastawionej na innowacje szkole, nauczyciel będzie osobą twórczą i refleksyjną, gotową na wytyczanie celów i zadań oraz otwartą na współpracę z innymi (Kupisiewicz, 2006), gdyż to głównie jego zaangażowanie pozwala, by w szkole realizować projekty i autorskie programy, wykraczające poza standardowe nauczanie, aktywizujące uczniów i całą społeczność. Taki nauczyciel ma postawę eksploracyjną, twórczą, jest oryginalny, samodzielny i elastyczny (Michalski, 2001), ma gotowość, by stale się uczyć i aktywnie wykorzystywać nabyte umiejętności i wiedzę w swojej pracy zawodowej. Większość nauczycieli biorących udział w projekcie prezentuje takie właśnie postawy. Znacząca grupa nauczycieli, którzy zostali przeszkoleni w ramach projektu, prowadzi zajęcia szachowe w swojej szkole (82%). Wielu z nich pozytywnie ocenia swoje kompetencje, posiadane i nabyte, do prowadzenia zajęć w ramach projektu. Nauczyciele prowadzą zajęcia najczęściej w oparciu o *Autorski program nauczania gry w szachy (w klasach 1–4 szkoły podstawowej)* Magdaleny Zielińskiej, jednak niemal co piąty nauczyciel stworzył autorski program zajęć szachowych dla swoich uczniów. Ponadto spis dobrych praktyk, ujawnionych w ramach badań pozwala na stwierdzenie, że wielu nauczycieli w sposób twórczy zaadaptowało nabyte umiejętności, dostosowując je i wykorzystując w pracy z dziećmi w konkretnych warunkach, które oferuje ich placówka. Ich dobre praktyki jako przykłady skutecznej działalności, mogą być upowszechniane i służyć jako wzór dla innych. Zebrane, mogą też sprzyjać rozpoznaniu liderów edukacji, działań nowatorskich i ujawniać warunki, które sprzyjają sku-

tecznej realizacji realizowanych projektów (*Dobre praktyki. Katalog...*). Sami respondenci wskazują swoje rozwiązania metodyczne jako element ciekawych działań, jednak najczęściej za przykład dobrej praktyki uznają sam projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*, wskazując liczne zalety oraz korzyści płynące z jego realizacji dla uczniów i całej społeczności szkolnej. Dostrzegają jego wkład w popularyzację szachów w ogóle. Jako przykład dobrej praktyki wskazywane są także działania Polskiego Związku Szachowego w ramach projektu – profesjonalne szkolenia, wyposażanie szkół w sprzęt i materiały dydaktyczne, które nierzadko stały się impulsem do poszukiwania środków i możliwości we własnym zakresie. Spośród dodatkowych aktywności proponowanych przez Polski Związek Szachowy szkoły najczęściej korzystają z możliwości: uczestniczenia dzieci w Igrzyskach Szkolnych i Turnieju Finałowym oraz nauczycieli w Konferencjach Metodycznych i kursach doszkalających. Warto podkreślić, że tylko jedna placówka skorzystała z całego wachlarza aktywności dodatkowych zaproponowanych przez PZSzach, zaś 10 z żadnymi. Dodatkowo działania własne podejmuje 93,7% badanych szkół, a są to najczęściej turnieje szachowe, znacznie rzadziej współpraca z klubami szachowymi, szkolne pikniki o tematyce szachowej i inne. Projekt przyczynił się do aktywizacji zarówno rodziców, jak i samych nauczycieli oraz nawiązania współpracy ze środowiskiem lokalnym.

Nauczyciele ponoszą odpowiedzialność za swoje działania i ich skutki, zarówno pozytywne, jak i negatywne; są odpowiedzialni za siebie, za podejmowane aktywności, a także za doskonalenie siebie, szczególnie w sensie zawodowym (Michalak, 2003). W naszych badaniach ujawnia się fakt, że zdecydowana większość nauczycieli, bo aż 86% podejmuje działania samokształceniowe, zmierzające do doskonalenia umiejętności szachowych, a ich źródłem najczęściej są strony internetowe i aplikacje (w tym strona projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*) oraz książki i podręczniki szachowe, zaś formą – rozgrywanie partii szachowych. W mniejszym stopniu posiłkują się udziałem w szkoleniach i zajęciach szachowych, rozwiązywaniem zadań szachowych oraz konsultacjami z innymi nauczycielami zaangażowanymi w realizację projektu, bądź prowadzącymi pozaprojektowe zajęcia szachowe. Warto podkreślić, że działania samokształceniowe podejmuje zarówno nauczyciele najmniej doświadczeni, jak i ci, którzy posiadają wysokie kategorie szachowe. Tym samym można uznać, że projekt pośrednio przyczynia się do doskonalenia nauczycielskiego warsztatu i sprzyja zapobieganiu rutynie zawodowej.

Duże znaczenie nauczyciele przywiązują do pogłębienia dobrych relacji i współpracy z rodzicami w ramach realizacji projektu *Edukacja*

przez Szachy w Szkole. Aspekt ten pośrednio przyczynia się do wzmocnienia dobrej opinii placówki w środowisku lokalnym, gdyż rodzice, widząc zadowolenie dzieci i sami doświadczając pozytywnych relacji, upowszechniają swoje odczucia i opinie wśród innych. Z kolei dobry wizerunek placówki przyczynia się też do wzbudzenia w nauczycielach poczucia celowości i skuteczności ich działań, odczuwają oni wsparcie uczniów i rodziców, funkcjonują w klimacie „akceptacji i zrozumienia działań wychowawczych szkoły” (Malinowski, 2009, s. 129). Stąd też pozytywne nastawienie opiekunów wobec edukacji szachowej dzieci jest uznawane za sukces, chociaż współpracę z rodzicami wyżej oceniają dyrektorzy (84,3% bardzo wysoko lub wysoko) niż nauczyciele (57,6% ocen bardzo wysokich bądź wysokich).

O dużym powodzeniu, lecz także wartości, projektu świadczą wypowiedzi dyrektorów, wskazujące na fakt, że niemal 40% z nich nie dostrzegło żadnych trudności związanych z jego realizacją. Ci, którzy na takie trudności natrafili, wskazywali przede wszystkim: problemy finansowe (głównie związane z brakiem środków na opłacenie pracy nauczycieli), organizacyjne (np. zbyt mała liczba godzin przeznaczonych na zajęcia szachowe, zbyt liczne grupy itp.), związane z niską jakością sprzętu przekazanego przez PZSzach. Jeszcze większy odsetek badanych dyrektorów, bo aż 73% stwierdził, że doświadczenie w postaci realizacji projektu w szkole nie przyniosło ze sobą rozczarowań. Aspekty wymieniane jako rozczarowujące były w dużej mierze zbieżne z opisywanymi wcześniej trudnościami i dotyczyły głównie: niewystarczających środków finansowych, braku wsparcia merytorycznego, niepożądanych postaw uczniów czy braku perspektyw na kontynuowanie programu. Co więcej, także niemal połowa badanych nauczycieli nie dostrzega żadnych rozczarowań i negatywnych przeżyć związanych z realizacją projektu. Jeżeli już takie sygnalizują to są one tożsame z wymienianymi przez dyrektorów, a związane głównie z: niepożądanymi postawami uczniów wobec szachów, trudnościami sprzętowymi i organizacyjnymi, problemami emocjonalnymi dzieci i nieprzychylnym nastawieniem rodziców.

Nieco niższy odsetek nauczycieli, bo 46% wskazał te czynniki, które uznaje za swoją porażkę związaną z realizacją projektu, w tym: niewystarczające kompetencje psychologiczne, braki w przygotowaniu metodycznym czy niepowodzenia związane z samorozwojem w zakresie edukacji szachowej, a także organizacyjne oraz negatywne nastawienie rodziców, które nie są bezpośrednio związane z nauczycielem. W szczególności brak kompetencji psychologicznych i merytorycznych może mieć negatywne konsekwencje dla tych uczniów, którzy mają wysokie predyspozycje do

gry w szachy. Brak adekwatnego wsparcia na wczesnym etapie uczenia się gry, może wychowanków zniechęcić i pozbawić szansy na dalszy rozwój w tej dziedzinie. Z kolei spostrzeżenia dotyczące krytycznego nastawienia nauczycieli wobec siebie, mogą zaprocentować doskonaleniem siebie, by niwelować zauważone trudności. Takie postępowanie wpisująłoby się w wizerunek nauczyciela samokrytycznego, który dostrzega wieloaspektowość swojej pracy i działań, oraz odpowiedzialność własną za postępy i osiągnięcia uczniów, co wiąże się z umiejętnością dokonywania refleksyjnej ewaluacji swojej pracy (Michalski, 2001). Mogą jednak mieć także skutki polegające na wycofywaniu się z aktywności projektowych i zaprzestaniu opieki nad uczniami w tym obszarze.

Niemal wszyscy dyrektorzy uznali, że chętnie skorzystaliby z dodatkowego wsparcia, w szczególności: finansowego, metodycznego, rzeczowego, organizacyjnego, rozwiązań prawnych i systemowych. Nauczyciele również postulują zmiany, w tym: wypracowanie rozwiązań systemowych, legislacyjnych oraz finansowych, które umożliwią kontynuację projektu w szkołach; wprowadzenie gry w szachy do podstawy programowej; realizację zajęć szachowych jako zajęcia dodatkowe bądź obowiązkowe dla wszystkich uczniów w szkole; zapewnienie odpowiedniego sprzętu szachowego; zwiększenie liczby godzin na realizację projektu oraz zmniejszenie liczebności uczniów w grupach szachowych, a także zapewnienie wsparcia merytorycznego i szkoleń. Bolączką, która budzi emocjonalne reakcje pojedynczych nauczycieli jest konieczność wykonywania swojej pracy w ramach pracy społecznej. Jest to nastawienie sprzeczne z postulatem Jarosława Michalskiego (2013, s. 170), który uważa, że „nauczyciel musi być również wolontariuszem” w aspekcie działań, gotowości do podejmowania i rozwiązywania trudnych sytuacji oraz wspierania tych, którzy tego potrzebują. Być może w wielu polskich szkołach nie ma gotowości do takich działań, lub może przeciwnie – jest ich już tak wiele, że nauczyciele mają poczucie, że właściwie wszystko muszą robić bez otrzymywania wynagrodzenia.

O trafności projektu, w odniesieniu do badanych placówek, świadczy fakt, że 94% dyrektorów zadeklarowało, że w ich szkole projekt będzie kontynuowany, chociaż jedynie w niespełna 30% funkcjonował będzie w niezmienionej formie. Najwięcej dyrektorów widzi przyszłość zajęć szachowych w formie działań pozalekcyjnych (np. kółka, kluby szachowe i zajęcia w ramach świetlicy szkolnej), a znacznie mniejsza ich liczba w ramach godzin lekcyjnych (poszerzając zakres oddziaływań na kolejne klasy). Wśród innych form dyrektorzy wymieniali: organizowanie i wysyłanie uczniów na turnieje, a także sporadycznie: aktywizowa-

nie innych nauczycieli do prowadzenia zajęć; tutoring koleżeński; wprowadzanie elementów szachowych w ramach nauczania matematyki; kierowanie zdolniejszych uczniów na zajęcia poza szkołą; opisywanie efektów pracy na stronie internetowej szkoły oraz pozyskanie grantu na działania szachowe. Plany kontynuacji świadczą o tym, że w wielu placówkach projekt spełnił nie tylko oczekiwania społeczności szkolnej, lecz także stanowi dla nauczycieli środek do samorealizacji, budowania sukcesu własnego i swoich uczniów, stał się wyjściem poza „działania automatyczne” (Michalski, 2010, s. 190). Plany kontynuacji zajęć ukierunkowują także uwagę na dalsze zgłębianie wartości edukacji szachowej, tym razem z perspektywy samych uczniów. Poznanie ich odczuć, doświadczeń i potrzeb, jest w dalszej perspektywie bardzo interesujące.

Podsumowując, warto przytoczyć spostrzeżenie twórcy Akademii Khana, który pisze tak: „Rozważania o edukacji są zdrowym objawem, dlatego że potwierdzają centralną rolę nauki w dzisiejszym świecie nastawionym na współzawodnictwo i koordynację działań. Problem jednak w tym, że nie przekładają się na postęp. Zmiany często wynikają z odgórznej polityki, która w równym stopniu może pomagać, jak czynić szkody. Istnieją fantastyczni nauczyciele i szkoły, świadczące o tym, że najwyższy poziom jest możliwy, ale ich sukces trudno powielić lub zastosować na szerszą skalę” (Khan, 2012, s. 10–11). Zaprezentowane w książce badania dotyczące projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* udowadniają, że możliwe są skuteczne i aktywizujące działania, które dają się powielić i są doceniane przez większość realizatorów. Jednak, jakkolwiek by doceniać sam projekt, badania pokazały kluczową rolę nauczycieli w budowaniu jego efektów; nauczycieli którzy dostrzegają potrzeby swoich uczniów i placówek w których pracują i poprzez swoje zaangażowanie w niestandardowe działania wychodzą im naprzeciw, niezależnie od krytycznych i zniechęcających opinii innych osób.

Bibliografia

- Aciego, R., Garcia L., Betancourt M. (2012). The benefits of chess for the intellectual and social-emotional enrichment in schoolchildren. *The Spanish Journal of Psychology*. 15. S. 551–559.
- Adams, T.C.P. (2012). Chess From Square al. Incorporating Chess Into the Gifted Class. *Gifted Child Today*. Vol. 35. Issue (4). S. 243–251.
- Adamska-Staroń, A., Piasecka, M., Łukasik, B. (2007). *Inny sposób myślenia o edukacji. Metaforyczne narracje*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Alejziak, W. (1999). *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*, Kraków: ALBIS.
- Bart, W.M. (2014). On the effect of chess training on scholastic achievement. *Frontiers in Psychology*. Vol. 5. S. 201–203.
- Barrett, D.C., Fish W.W. (2011). Our Move: Using Chess to Improve Math Achievement for Students Who Receive Special Education Services. *International Journal of Special Education*. Vol. 26 No (3). S. 181–193.
- Baum, A., Łukasiewicz-Wieleba, J. (2016). Koncepcja Wielorakich Talentów Twórczych C.W. Taylora w kontekście edukacji szachowej. W: (red.) B. Góra. *Poradnik metodyczny dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”. Zbiór artykułów*. Warszawa: Polski Związek Szachowy. S. 13–26.
- Beltz, M., Niesch, H. (1995). *Schach im Kindergarten – Methodik für Erzieher*. Jugendschachbuchverlag. Klipphausen. S. 1–63.
- Blasco-Fontecilla, H., Gonzalez-Perez, M., Garcia-Lopez, R., Poza-Cano, B., Perez-Moreno, M.R., de Leon-Martinez, V., Otero-Perez, J. (2016). Efficacy of chess training for the treatment of ADHD: A prospective, open label study. *Revista De Psiquiatría Y Salud Mental*. Vol. 9 No (1). S. 13–21.
- Bogdanowicz, Z. (1967). *Zabawy dydaktyczne dla przedszkoli*. Warszawa: PZWS.
- Bukojeński, A. (2015). „Szachy w szkole” w Wielkiej Brytanii. *MAT 4* (52). S. 18–19.
- Cash, A. (2007). *Psychologia dla bystrzaków*. Gliwice: Septem.
- Charness, N. (1992). The impact of chess research on cognitive science. *Psychological Research*. Vol. 54. Issue (1). S. 4–9.
- Chess in Schools the UK experience* (2016). Na: <http://www.europechess.org/commissions/educational-commission/cis-presentations/> [data dostępu 24.02.2017].

- Choraży, E., Konieczka-Śliwińska, D., Roszak, S. (2008). *Edukacja historyczna w szkole: teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Corsica, land of Chess* (2016). Na: <http://www.europechess.org/com-mis-sions/educational-commission/cis-presentations/> [data dostępu 24.02.2017].
- Delft, K. (2010). Chess and autism. W: K. van Delft, IM M. van Delft. *Schaakta-lent ontwikkelen*. Apeldoorn, The Netherlands: KVDC 2010. Na: <http://www.schaken-en-autisme.nl/documenten/KVDC%20Chess%20and%20autism%20article%20by%20Karel%20van%20Delft.pdf> [data dostępu 15.01.2017].
- Delors, J. (1998). *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb. Raport UNESCO*. Warszawa: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.
- De Nowina Konopka, J. (2015). „Szachy w szkole” we Francji. *MAT* 8 (56). S. 22–23.
- Dobre praktyki. Katalog dobrych praktyk w łódzkich szkołach i placówkach oświatowych*. Zeszyt 3. Łódź 2013/14. Łódź: Łódzkie Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Kształcenia Praktycznego.
- Dobrosz-Teperek, K., Dasiewicz, B. (2009). Edukacja poprzez zmysły i doświadczenia. *Meritum* nr 2 (13). S. 48–52.
- Dowd, S.B., Davidhizar, R. (2003). Can mental and physical activities such as chess and gardening help in the prevention and treatment of Alzheimer's? Healthy aging through stimulation of the mind. *The Journal Of Practical Nursing*. Vol. 53. No (3). S. 11–13.
- Drozdowski, K. (2015). „Szachy w szkole” w USA. *MAT* 7 (55). S. 21.
- Drzewiecki, P. (2010). *Media Aktywni. Dlaczego i jak uczyć edukacji medialnej? Program nauczania edukacji medialnej dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych z opracowaniem metodycznym*. Otwock-Warszawa. Na: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/295/MediaAkt-ywni.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [data dostępu 20.02.2017].
- Dudzińska, I. (red.). (1983). *Wychowanie i nauczanie w przedszkolu*. Warszawa: WSiP.
- Dworecki, M., Jasupow, A. (2008). *Rozwój twórczego myślenia*. Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Dziamka D. (2005a). *Edukacja przez ruch. Kropki, kreski, owale, wiązki*. Warszawa: WSiP.
- Dziamka, D. (2005b). *Edukacja przez ruch. Fale, spirale, jodełki, zygzaki*. Warszawa: WSiP.
- Ferenz, K. (2010). Edukacja całościowa człowieka w świetle zadań rozwojowych. W: (red.) M. Kowalski, A. Olczak. *Edukacja w przebiegu ży-*

- cia. *Od dzieciństwa do starości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls. S. 29–39.
- Filipowicz, A. (2007). *Dzieje Polskiego Związku Szachowego do 1956 roku*. Warszawa: Wydawnictwo „O-K”.
- Filmoteka Szkolna. *Nowe horyzonty edukacji filmowej*. Broszura. Warszawa: Stowarzyszenie Nowe Horyzonty.
- Foley, J., Hall, J. (2016). *Survey on Chess in Schools 2015/16. Initial findings*. Na: <http://www.europechess.org/wp-content/uploads/2016/04/Intitial-Findings-from-the-ECU-Survey-on-Chess-in-Schools-Final.pdf> [data dostępu 14.04.2017].
- Fried, S. (1992). A psychoanalytic tool in the treatment of children. *International Journal of Play Therapy*. Vol. 1No (1). S. 43–51.
- Gaprindashvili, V. (2016). *Chess in School in Georgia*. Na: <http://www.europechess.org/commissions/educational-commission/cis-presentations/> [data dostępu 18.02.2017].
- Gardner, H. (2009). *Inteligencje wielorakie*. Warszawa: Laurum.
- Gass, M. (1990). Transfer of learning in Adventure Education. W: (red.) J. Miles, S. Priest. *Adventure Education*. PA: Venture Publishing Inc. S. 199–208.
- Giza, T. (2016). Sukces ucznia zdolnego jest też sukcesem jego nauczyciela. W: (red.) M. J. Szymański, B. Walasek-Jarosz, Z. Zbróg, *Zrozumieć szkołę*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej. S. 188–202.
- Gobet, F., de Voogt, A., Retschitzki, J. (2004). *Moves in Mind: The Psychology of Board Games*. New York: Psychology Press. Vol. 4. No (3). S. 92–94.
- Goldenberg, M. (2001). *Outdoor and Risk Educational Practices*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gordon, A. (2000). Wychowanie przez krajoznawstwo. W: *Ziemia. V Kongres Krajoznawstwa Polskiego*. Warszawa: PTTK. S. 309–326.
- Goźlińska, E. (2004). *Jak skonstruować grę dydaktyczną*. Warszawa: WSiP.
- Góralski, A. (2003). *Teoria twórczości*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Górniewicz, J. (1990). *Edukacja teatralna dzieci w placówkach kulturalno-oświatowych*. Warszawa: Wydawnictwo COMUK.
- Graber, R.S. (2009). Business Lessons From Chess: A Discussion Of Parallels Between Chess Strategy And Business Strategy, And How Chess Can Have Applications For Business Education. *Academy of Entrepreneurship Journal*. Vol. 15. Issue (1). S. 79–85.
- Gruszczyk-Kolczyńska, E. (2013). *Dzieci ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się matematyki*. Warszawa: WSiP.
- Gruszczyk-Kolczyńska, E., Zielińska, E. (1999). *Dziecięca matematyka – Program dla przedszkoli, klas zerowych i placówek integracyjnych*. Warszawa: WSiP.

- Harazińska, A., Dudziński, P. (2015). O szkolnych szachach.... *MAT* 2(50). S. 23.
- Hirsh, J. (1999). Developmental adventure programs. W: (red.) J.C. Miles, S. Priest. *Adventure Programming, State College*. PA: Venture Publishing Inc. S. 13–27.
- Hong, S., Bart, W.M. (2007). Cognitive effects of chess instruction on students at risk for academic failure. *International Journal of Special Education*. 22, P. 89–96.
- Hongwei, A.T. (2014). *Chess in School in China*. Na: http://cis.fide.com/images/stories/Reports/2014_cn_cis-in-china.pdf [data dostępu 25.02.2017].
- Hunt, S.J. Cangemi, J. (2014). Want to Improve Your Leadership Skills? Play Chess! *Education*. Vol. 134. No. (3). S. 359–368.
- Jabłonowska, M. (2011). Zainteresowania dzieci i młodzieży w świetle teorii i badań empirycznych. W: (red.) M. Jabłonowska, J. Łukasiewicz-Wieleba. *Drogi rozwoju zainteresowań i zdolności*. Warszawa: Wydawnictwo Universitas Redivia. S. 18–58.
- Jaromin, E. (2017). *PODSUMOWANIE wyników ANKIETY SZACHOWEJ – 2017*. Materiał udostępniony przez Biuro Edukacji m. st. Warszawy.
- Kataryńczuk-Mania, L. (2010). Edukacja muzyczna w przebiegu życia. W: (red.) M. Kowalski, A. Olczak. *Edukacja w przebiegu życia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, S. 51–66.
- Kazemi, F., Yektayar, M., Abad, A.M.B. (2012). Investigation of the impact of chess play on developing meta-cognitive ability and math problem-solving power of students at different levels of education. In 4th International Conference of Cognitive Science (ICCS 2011). *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. Vol 32. S. 372–379.
- Khosrorad, R., Mirmousavi, S. J., Koohbanani, S. S. (2015). The efficacy of play therapy through chess exercises for executive functions of brains of students with mathematical learning disorders. *Avicenna Journal of Phytomedicine*. Vol. 5. S. 143–143.
- Kozak, K. (2013). „Wars i Sawa grają w szachy”. Pilotaż projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”. Na: http://edukacja.warszawa.pl/sites/edukacja/files/Program%20WARS%20i%20SAWA/4458/attachments/zalozenia_pilotazu.pdf [data dostępu 25.01.2017].
- Kozak, K., Jaromin, E. (2016). „WARS i SAWA grają w szachy” – warszawski program nauki gry w szachy dla uczniów szkół podstawowych. Materiał udostępniony przez Biuro Edukacji m. st. Warszawy.
- Kubinowski, D. (1997). Edukacja taneczna dzieci i młodzieży. *Wychowanie na co Dzień*. Nr 4–5. S. 27–29.
- Kupisiewicz, Cz. (2006). *Szkoła w XX wieku. Kierunki i próby przebudowy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kwiatkowska, M. (1988). *Podstawy pedagogiki przedszkolnej*. Warszawa: WSiP.
- Lach-Rosocha, J. (2011). Przeżycia estetyczne w wychowaniu człowieka jako osoby. W: (red.) B. Żurakowski. *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Kraków: Wydawnictwo UJ. S. 11–21.
- Lebuda, I. (2010). Styl twórczego zachowania nauczycieli a ich definicje i atrybucje sukcesu. W: (red.) M. Karwowski, A. Gajda. *Kreatywność (nie tylko) w klasie szkolnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej. S. 74–86.
- Limont, W. (2010). *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*. Gdańsk: GWP.
- Litmanowicz, W., Giżycki, J. (1987). *Szachy od A do Z. 2*. Warszawa: Wydawnictwo „Sport i Turystyka”.
- Luch, M. (2014). Edukacja przez Szachy w Szkole: wielki finał w Wesołej. *MAT* 4(44). S. 20–21.
- Luckner, J.L., Nadler, R.S. (1997). *Processing the experience: Strategies to enhance and generalize learning*. Dubuque 1A: Kendall/Hunt.
- Łobocki, M. (1999). *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Łukasiewicz-Wieleba, J., Baum, A. (2015). *Kompleksowe wspieranie uczniów uzdolnionych. Program Wars i Sawa*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Macieja, B. (2016). Szachy w Brownsville. *MAT* 2 (58). S. 18–19.
- Malinowski, J.A. (2009). Środowiskowe konteksty funkcjonowania szkoły w sytuacji zmiany społecznej. W: (red.) R. Borowicz, Z. Kwieciński. *Wychowanie w społeczeństwie permanentnego kryzysu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. S. 103–134.
- Maslow, A.H. (1990). *Motywacja i osobowość*. Warszawa: PAX.
- Mehler, D. (2014). *USA – Washington*. DC. Na: http://cis.fide.com/images/stories/Reports/2014_usa_washington_mehler.pdf [data dostępu 25.02.2017].
- Michalak, J. M. (2003). *Poczucie odpowiedzialności zawodowej nauczycieli. Studium teoretyczno-empiryczne*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Michalski, J. (2010). *Takt pedagogiczny w sztuce nauczycielskiego działania*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Michalski, J. (2013). *Rzecz o takcie pedagogicznym nauczyciela*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Modzelan, A., Tazbir, M., Jarosz, W. (2015). Pierwszy krok do mistrzostwa. *MAT* 8(56). S. 20–21.

- O'Connell, K. (2014). *CHESS IN CURRICULUM – A Short History*. Na: http://cis.fide.com/images/stories/curriculum/chess_in_curriculum_2014_1014.pdf [data dostępu 10.02.2017].
- Okoń, W. (1987). *Zabawa a rzeczywistość*. Warszawa: WSiP.
- Okoń, W. (1992). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Okoń, W. (2003). *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Okoń, W. (2007). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Olszewska-Gniadek, J. (2011). Teatr młodzieży a wychowanie. W: (red.) B. Żurakowski. *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Kraków: Wydawnictwo UJ. S. 111–125.
- Pater, R. (2011). Miejsce muzeum w edukacji kulturalnej dzieci i młodzieży. W: (red.) B. Żurakowski. *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Kraków: Wydawnictwo UJ. S. 155–178.
- Pereira Anavitarte, J. (1956). The meaning of chess in a case of autism. *Revista De Psicoanálisis*. Vol. 13 No (4). S. 473–478.
- Płoskonka, P., Dzioban, K. (2012). Las miejscem edukacji przygodowej na przykładzie surwiwalu. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie* R. 14. Zeszyt 32/3. S. 36–44.
- Poradnik metodyczny dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu „Edukacja przez szachy w szkole”. Zbiór artykułów.* (2016). Warszawa: Polski Związek Szachowy.
- Przewoźnik, J. (2011). *Sprawdź swoją fantazję szachową*. Gorzów Wielkopolski: Integracja: Szkolenia – Treningi – Poradnictwo Psychologiczne.
- Przewoźnik, J. (2014). Gra w szachy i osobowość młodego człowieka – szanse i zagrożenia. *Kwartalnik Edukacyjny*. Nr 1 (76). S. 3–6.
- Przeździecka, E. (2015). *Grajmy w szachy. Scenariusze lekcji dla nauczycieli prowadzących zajęcia szachowe w ramach projektu „Edukacja przez szachy w szkole” I i II rok nauczania*. Warszawa: Polski Związek Szachowy.
- Raszke, B. (2011). Aksjologiczne podstawy edukacji artystycznej (a przykładzie edukacji muzycznej). W: (red.) B. Żurakowski. *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Kraków: Wydawnictwo UJ. S. 57–72.
- Rifner, P.J., Feldhusen J.F. (1997). Checkmate: Capturing Gifted Students' Logical Thinking Using Chess. *Gifted Child Today Magazine*. Vol. 20 No (1) 1997. S. 36–39.
- Rose, C., Dryden, G. (2006). *Zabawa jest nauką*. Gdańsk: Transfer Learning.

- Rożek, L. (2011). *Edukacja przyrodnicza w przedszkolu z elementami ekologii*. Szczecin: Szczecińska Szkoła Wyższa Collegium Balticum.
- Rudowski, T. (2013). *Edukacja i terapia przez sztukę. Arteterapia w świetle teorii doznań transakcyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Eneteia.
- Russo, A. (1997). Chess versus drugs: When chess is more than a game. *Chess Life*. Vol. 52 No (7).
- Scholz, M., Niesch H., Steffen, O., Ernst B., Loeffler, M., Witruk E., Schwarz, H. (2008). Impact of chess training on mathematics performance and concentration ability of children with learning disabilities. *International Journal of Special Education*. Vol. 23 No (3). S. 138–148.
- Sielicki, T. (2011). Pełzająca rewolucja. *MAT* 2(18). S. 6.
- Sigirtmac, A.D. (2016). Effects of Chess Training Method, Comprehensive Training Versus Tactical Training, in Cognitive and Socio-Emotional Competences of Schoolchildren. *Educational Research and Reviews*. Vol. 11 No (11). S. 1056–1063.
- Słownik Języka Polskiego* (2008). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sokołowski, M. (2015). Nowe horyzonty edukacji filmowej, czyli jak nowocześnie uczyć filmu. W: (red.) D. Siemieniecka. *Edukacja a nowe technologie w kulturze, informacji i komunikacji*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK. S. 437–460.
- Sołtysiak, M. (2014). Archeologia szachów. Przyczynek do badania zmian kulturowych dotyczących pozycji kobiet w średniowieczu, na przykładzie transformacji figury wezyra w królową. *Homo Ludens* 1(6). S. 153–170.
- Storey, K. (2000). Teaching beginning chess skills to students with disabilities. *Preventing School Failure*. Vol 44 No (2). S. 45–49.
- Storms, G. (1998). *Sto nowych gier muzycznych. Poradnik dla wychowawców pracujących z dziećmi i młodzieżą*. Lublin: Wydawnictwo KLANZA.
- Szuman, S. (1958). Zabawy tematyczne dzieci. *Wychowanie w Przedszkolu*. Nr 2. S. 2.
- Szuścik, U., Linkiewicz, E. (red.). (2014). *SZTUKA – EDUKACJA – KULTURA. Z teorii i praktyki edukacji artystycznej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tough, P. (2014). *Jak dzieci osiągają sukces*. Warszawa: Wydawnictwo Nasza Księgarnia.
- Trincherro, R. (2013). *Can Chess Training Improve Pisa Scores in Mathematics? An Experiment in Italian Primary School*. Paris: Kasparov Chess Foundation Europe. Na: http://chessedu.org/wp-content/uploads/chess_improve_pisa.pdf [data dostępu: 24.02.2017].

- Trincherro, R. (b.r.). *Chess as a cognitive training ground. Six years of trials in primary schools*. Na: <http://cis.fide.com/en/reports/92-resource-and-information-centre> [data dostępu 10.04.2017].
- Tulay, G., Yekeler, K. (2016). *Chess in Schools (CIS): the turkish case*. Na: <http://www.europechess.org/commissions/educational-commission/cis-presentations/> [data dostępu 24.02.2017].
- Turos, L. (1984). *Turystyka a samokształcenie*. Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo – Pedagogiczna w Siedlcach.
- Turos, L. (2003). *Turystyka edukacyjna i transgresja*. Warszawa: Wszechnica Polska.
- Tytko, M.M. (2011). Problemy kultury plastycznej w edukacji. W: (red.) B. Żurakowski. *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Kraków: Wydawnictwo UJ. S. 23–45.
- Vasiliev, V. (2009). *TigranPetrosian: His Life and Games*. Published by Ishi Press.
- Waloszek, D. (2010). Ontologia dzieciństwa. W: (red.) M. Kowalski, A. Olczak. *Edukacja w przebiegu życia. Od dzieciństwa do starości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls. S. 13–27.
- Warszawska Nagroda Edukacji Kulturalnej* (2016). Warszawski Program Edukacji Kulturalnej. Broszura.
- Wiechowski, S. (2015). *Jak założyć klub gier planszowych*. Na: <http://wiechowski.znadplanszy.pl/2015/06/03/jak-zalozyc-klub-gier-planszowych/>
- Woynarowska, T., Gorazińska, E. (2010). *Moje dochody wydatki oszczędności. Edukacja ekonomiczna w scenariuszach lekcji*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Zielińska, M. (2014). Szachy w szkole nabierają rozpędu. *MAT* 2(42). S. 16–17.
- Zieliński, P. (2012). Unia wspiera szachy! *MAT* 2(26). S. 6.

Dokumenty dostępne w zasobach internetowych

- FIDE Title Regulations effective from 1 July 2014. Na: <http://www.fide.com/fide/handbook.html?id=174&view=article> [data dostępu 04.01.2017].
- FIDE, Chess in Schools. Our global future, 2014. Na: http://cis.fide.com/images/stories/GlobalFuture2_2014/globalfuture_150dpi_small_6.5mb.pdf [data dostępu 10.02.2017].
- Oświadczenie Pisemne Parlamentu Europejskiego w sprawie wprowadzenia do systemów oświaty w Unii Europejskiej programu „Szachy w szkole” (0050/2011). Na: http://www.szachywszkole.com.pl/attachments/article/8/DEKLARACJA_PE_Szachy_w_Szkole.pdf [data dostępu 15.01.2017].

- Protokół z zebrania Zarządu PZSzach z 27.10.2012 roku. Na: <http://pzszech.org.pl/index.php?idm=4&idm2=94&idm3=260&id=1312> [data dostępu 30.01.2017].
- Regulamin klasyfikacyjny Polskiego Związku Szachowego. Na: <http://pzszech.pl/komisje-pzszech/komisja-ewidencji-klasyfikacji-i-rankingu/> [data dostępu 04.01.2017].
- Statut Polskiego Związku Szachowego. Na: <http://pzszech.pl/wp-content/uploads/2016/01/Statut-PZSzach-tekst-jednolity.pdf> [data dostępu 09.02.2017].
- Strategia Polskiego Związku Szachowego. Na: http://pzszech.org.pl/pub/4/171/strategia_polskiego_zwiazku_szachowego_10_2009.pdf [data dostępu 15.02.2017].

Strony internetowe

- <http://chessarbiter.com/>
- <http://edukacja.warszawa.pl/projekty-i-inicjatywy/warszawskie-inicjatywy-edukacyjne>
- <http://elo.corse-echeecs.com/>
- <http://jonathanwstokes.com/2011/02/14/chess-music/>
- http://kastor.org.pl/edukacjaprzezmedia/?page_id=2
- <http://klubpzszech.pl/>
- <http://matpat.ac-rennes.fr/news/>
- <http://portalemedyczne.pl/3698/5729/gra-w-szachy-moze-byc-doskonala-rehabilitacja>
- <http://radaprzyjaciolszachow.pl/>
- <http://sm.fide.com/>
- <http://szachiscigrajadlapolonii.pl/>
- <http://teatrcapitol.pl/spektakl/szach-mat/>
- <http://wakacjezszechami.com.pl/>
- <http://www.1944.pl/>
- <http://www.banzaj.pl/Ekologiczne-szachy-z-kartonu-26569.html>
- <http://www.chessintheschools.org/s/index.cfm>
- <http://www.encyklopediateatru.pl/sztuki/wyszukaj?search=szachy>
- http://www.kopernik.org.pl/fileadmin/user_upload/GRUPY_DOCELOWE/dla_nauczycieli/broszura_nauczycielska_2016_2017.pdf
- <https://www.nhef.pl/>
- <http://www.powszechny.com/>
- <http://www.szachowe-nuty.pl/index.php/pl/page/show/331/strona-glowna>
- <http://zkartonu.com/2012/04/16/szachy/>

<https://zbp.pl/dla-konsumentow/edukacja-ekonomiczna>

www.chessctr.org

www.cis.fide.com

www.fide.com

www.granna.pl

www.nbp.pl

www.pszczach.org.pl

www.pszczach.pl

www.rehabilitacjaprzyszachy.pl

Informacje o autorkach

Alicja Baum, dr – adiunkt w Pracowni Heurystyki w Zakładzie Metodologii i Pedagogiki Twórczości Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie; autorka licznych publikacji oraz realizatorka projektów badawczych głównie z zakresu pedagogiki zdolności (<http://www.wnp.aps.edu.pl/instytut-pedagogiki/sylwetki-naukowe/baum-alicja.aspx>).

Iwona Konieczna, dr – pedagog specjalny, logopeda, adiunkt w Zakładzie Pedagogiki Terapeutycznej Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Jej główne obszary zainteresowań naukowych koncentrują się wokół edukacji i terapii dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, sytuacji osób z chorobą przewlekłą i z niepełnosprawnością ruchową oraz ich rodzin w różnych obszarach życia. Autorka wielu prac z zakresu pedagogiki specjalnej w szczególności z zakresu pedagogiki terapeutyczno-leczniczej.

Joanna Łukasiewicz-Wieleba, dr – adiunkt, kierownik Pracowni Heurystyki w Zakładzie Metodologii i Pedagogiki Twórczości w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Autorka publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu pedagogiki zdolności i pedagogiki twórczości, zainicjowała i zrealizowała wiele projektów z tego zakresu (<http://www.wnp.aps.edu.pl/instytut-pedagogiki/sylwetki-naukowe/%C5%82ukasiewicz-wieleba-joanna.aspx>).

Justyna Wiśniewska, dr – adiunkt w Pracowni Informatyzacji Kształcenia w Zakładzie Metodologii i Pedagogiki Twórczości Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie; autorka i współautorka artykułów i publikacji książkowych z zakresu pedagogiki zdolności, edukacji medialnej, grafiki komputerowej, technologii informacyjnej (<http://wnp.aps.edu.pl/instytut-pedagogiki/sylwetki-naukowe/wi%C5%9Bniewska-justyna.aspx>)

Aneks

Tabela 3. Lista szkół, które przystąpiły do projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* w latach 2013–2015 i zostały objęte badaniami

Lp.	Nazwa szkoły
1.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 82 im. Jana Pawła II w Warszawie
2.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 301 im. gen. Zygmunta Berlinga w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 2 w Warszawie
3.	Szkoła Podstawowa nr 154 z Oddziałami Integracyjnymi im. Pawła Edmunda Strzeleckiego w Warszawie
4.	Szkoła Podstawowa nr 31 im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
5.	Szkoła Podstawowa nr 112 z Oddziałami Integracyjnymi im. M. Kownackiej w Warszawie
6.	Szkoła Podstawowa nr 79 Szkoła Filialna w Warszawie 273 w Warszawie
7.	Szkoła Podstawowa nr 273 im. dr. Aleksandra Landy w Warszawie
8.	Szkoła Podstawowa nr 209 im. Hanki Ordonówny w Warszawie
9.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 214 im. Stanisława w Zespole Szkół nr 56 w Warszawie
10.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 247 im. Kazimierza Lisieckiego „Dziadka” w Warszawie
11.	Szkoła Podstawowa nr 352, Zespół Szkół nr 124 w Warszawie
12.	Szkoła Podstawowa nr 115 im. Wandy Turowskiej w Warszawie
13.	Szkoła Podstawowa nr 271 im. 11 Listopada w Warszawie
14.	Szkoła Podstawowa nr 103 im. Bohaterów Warszawy 1939-1945 w Warszawie
15.	Szkoła Podstawowa nr 157 im. Adama Mickiewicza w Warszawie
16.	Szkoła Podstawowa nr 70 z Oddziałami Integracyjnymi im. Bohaterów Monte Cassino w Warszawie
17.	Szkoła Podstawowa nr 212 im. Krystyny Kraheńskiej w Warszawie
18.	Szkoła Podstawowa nr 163 im. Batalionu „Zośka” w Warszawie
19.	Szkoła Podstawowa nr 120 z Oddziałami Integracyjnymi im. Pułków Piechoty „Dzieci Warszawy”
20.	Szkoła Podstawowa nr 143 im. Stefana Starzyńskiego w Warszawie
21.	Szkoła Podstawowa nr 215 im. Piotra Wysockiego w Warszawie
22.	Szkoła Podstawowa nr 80 im. Marii Kownackiej w Warszawie
23.	Szkoła Podstawowa nr 133 im. Stefana Czarnieckiego w Warszawie
24.	Szkoła Podstawowa nr 185 im. UNICEF w Warszawie

Lp.	Nazwa szkoły
25.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 73 im. Króla Stefana Batorego w Warszawie
26.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 30 im. Powstańców 1863 r. w Warszawie
27.	Szkoła Podstawowa nr 127 im. Henryka Sienkiewicza w Warszawie
28.	Szkoła Podstawowa nr 254 im. Franciszka Żymirskiego w Zespole Szkół nr 74 w Warszawie
29.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 189 im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Zespole Szkół nr 76 w Warszawie
30.	Szkoła Podstawowa nr 217 z Oddziałami Integracyjnymi im. Obrońców Radiostacji Armii Krajowej w Rembertowie
31.	Szkoła Podstawowa nr 29 im. Giuseppe Garibaldi w Warszawie
32.	Szkoła Podstawowa nr 40 im. Andrzeja Grubby w Zespole Szkół nr 68 w Warszawie
33.	Szkoła Podstawowa nr 210 im. Bohaterów Pawiaka w Warszawie
34.	Szkoła Podstawowa nr 52 im. Macieja Aleksego Dawidowskiego „Alka” w Warszawie
35.	Szkoła Podstawowa nr 277 im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie
36.	Szkoła Podstawowa nr 58 im. Tadeusza Gajcego w Warszawie
37.	Szkoła Podstawowa nr 298 im. Jana Kasprowicza w Warszawie
38.	Szkoła Podstawowa nr 42 z Oddziałami Integracyjnymi im. K.I. Gałczyńskiego w Warszawie
39.	Szkoła Podstawowa nr 285 im. Jana Marcina Szancera w Warszawie
40.	Szkoła Podstawowa nr 114 z Oddziałami Integracyjnymi im. Jędrzeja Cierniaka w Warszawie
41.	Szkoła Podstawowa nr 84 im. Waleriana Łukasińskiego w Warszawie
42.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 275 im. Artura Oppmana w Warszawie
43.	Szkoła Podstawowa nr 28 im. Stefana Żeromskiego w Warszawie
44.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 2 im. Jana Pawła II w Zespole Szkół nr 80 w Warszawie
45.	Szkoła Podstawowa nr 336 im. Janka Bytnara „Rudego” w Warszawie
46.	Szkoła Podstawowa nr 16 im. Tony Halika w Warszawie
47.	Szkoła Podstawowa nr 343 z Oddziałami Integracyjnymi im. Matki Teresy z Kalkuty w Warszawie
48.	Szkoła Podstawowa nr 323 im. Polskich Olimpijczyków w Warszawie
49.	Szkoła Podstawowa nr 303 im. Fryderyka Chopina w Warszawie
50.	Szkoła Podstawowa nr 340 im. Profesora Bogusława Molskiego w Warszawie
51.	Szkoła Podstawowa nr 109 im. Batalionów Chłopskich w Warszawie
52.	Szkoła Podstawowa nr 128 im. J. Niecki w Warszawie

Lp.	Nazwa szkoły
53.	Szkoła Podstawowa nr 204 im. 19 Pułku Ułanów Wołyńskich w Zespole Szkół nr 70 w Warszawie
54.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 216 „Klonowego Liścia” w Warszawie
55.	Szkoła Podstawowa nr 140 im. Kazimierza Jeżewskiego w Zespole Szkół nr 120 w Warszawie
56.	Szkoła Podstawowa nr 86 im. Bronisława Czecha w Zespole Szkół nr 116 w Warszawie
57.	Szkoła Podstawowa nr 124 im. Stanisława Jachowicza w Warszawie
58.	Szkoła Podstawowa nr 173 im. Górników Polskich w Warszawie
59.	Szkoła Podstawowa nr 353 im. Wielkich Odkrywców w Warszawie
60.	Szkoła Podstawowa nr 174 z Oddziałami Integracyjnymi im. Tadeusza Kościuszki w Warszawie
61.	Szkoła Podstawowa nr 169 im. Orła Białego w Warszawie
62.	Szkoła Podstawowa nr 104 im. Macieja Rataja w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 3 w Warszawie
63.	Szkoła Podstawowa nr 227 im. Kapitana Lucyny Hertz w Warszawie
64.	Szkoła Podstawowa nr 94 im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Warszawie
65.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 87 im. 7 PP AK Garłuch w Warszawie
66.	Szkoła Podstawowa nr 66 im. ks. Juliana Chrościckiego w Warszawie
67.	Szkoła Podstawowa nr 166 im. Żwirki i Wigury w Warszawie
68.	Szkoła Podstawowa nr 222 im. Jana Brzechwy w Warszawie
69.	Szkoła Podstawowa nr 63 im. Zawiszy Czarnego w Warszawie
70.	Szkoła Podstawowa nr 26 im. Mirosława Biernackiego w Warszawie
71.	Szkoła Podstawowa nr 65 im. Władysława Orkana w Warszawie
72.	Szkoła Podstawowa nr 92 im. Jana Brzechwy w Warszawie
73.	Szkoła Podstawowa nr 319 im. Marii Kann w Warszawie
74.	Szkoła Podstawowa nr 314 im. Przyjaciół Ziemi w Warszawie
75.	Szkoła Podstawowa nr 69 w Warszawie
76.	Prywatna Szkoła Podstawowa nr 6 Sióstr Niepokalanek w Warszawie
77.	Społeczna Szkoła Podstawowa nr 2 STO w Warszawie
78.	Szkoła Podstawowa nr 33 im. Wojsk Obrony Powietrznej Kraju w Warszawie
79.	Szkoła Podstawowa nr 322 im. Jana Brzechwy w Warszawie
80.	Szkoła Podstawowa nr 261 im. St. Kostki Potockiego w Zespole Szkół nr 79 im. St. Kostki Potockiego w Warszawie
81.	Szkoła Podstawowa nr 356 w Warszawie
82.	Szkoła Podstawowa nr 321 w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 7 w Warszawie

Lp.	Nazwa szkoły
83.	Szkoła Podstawowa nr 350 w Zespole Szkół nr 48 im. Armii Krajowej w Warszawie
84.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 354 w Zespole Szkół nr 112 w Warszawie
85.	Szkoła Podstawowa nr 203 w Warszawie
86.	Szkoła Podstawowa nr 41 z Oddziałami Integracyjnymi im. Stanisława Staszica w Zespole Szkół nr 69 w Warszawie
87.	Szkoła Podstawowa nr 172 im. Polskiej Organizacji Wojskowej w Zespole Szkół nr 94 w Warszawie
88.	Szkoła Podstawowa nr 50 im. Królowej Jadwigi w Zespole Szkół nr 45 w Warszawie
89.	Szkoła Podstawowa nr 289 im. Henryka Sienkiewicza w Warszawie
90.	Szkoła Podstawowa nr 191 im. Józefa Ignacego Kraszewskiego w Warszawie
91.	Zespół Szkół nr 1 w Legionowie
92.	Zespół Szkolno-Przedszkolny nr 2 w Legionowie
93.	Zespół Szkół nr 3 w Legionowie
94.	Zespół Szkół Szkoła Podstawowa nr 8 w Legionowie
95.	Publiczna Salezjańska Szkoła Podstawowa im. Św. Dominika Savio (salezianie) w Mińsku Mazowieckim
96.	Szkoła Podstawowa w Dropiu
97.	Szkoła Podstawowa w Jakubowie
98.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Małkini Górnej
99.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Łosicach
100.	Szkoła Podstawowa im. A. Mickiewicza w Białaczowie
101.	Zespół Szkół nr 1, Szkoła Podstawowa nr 9 w Siedlcach
102.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 6 im. B. Broniewskiego w Siedlcach
103.	Szkoła Podstawowa im. 11 Listopada w Żółwinie
104.	Szkoła Podstawowa nr 10 im. Jana Pawła II w Ostrołęce
105.	Szkoła Podstawowa im. Szarych Szeregów w Górkach
106.	Szkoła Podstawowa im. F. Chopina w Brochowie
107.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Sulejówku
108.	Zespół Szkół, Szkoła Podstawowa im. W. Reymonta w Maszewie Dużym
109.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Bonawentury Stachury w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 1 w Zbijowie Małym
110.	Szkoła Podstawowa nr 10 im. M. Konopnickiej w Pruszkowie
111.	Szkoła Podstawowa nr 2 z Oddziałami Integracyjnymi im. Żołnierzy AK II Rejonu Celków w Markach
112.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. K. Makuszyńskiego w Pruszkowie
113.	Szkoła Podstawowa im. Bohaterów Akcji V2 w Sarnakach

Lp.	Nazwa szkoły
114.	Szkoła Podstawowa w Chobocie
115.	Szkoła Podstawowa w Michałowie
116.	Szkoła Podstawowa im. Henryka Sienkiewicza w Stanisławowie
117.	Szkoła Podstawowa im. Bohaterskich Lotników Polskich w Wiązownej
118.	Szkoła Podstawowa im. Wspólnej Europy w Zalesiu Górnym
119.	Zespół Szkolno-Przedszkolny w Cisiu
120.	Szkoła Podstawowa im. B. Malinowskiego w Działdowie
121.	Szkoła Podstawowa w Bakalarzewie
122.	Szkoła Podstawowa nr 5 w Białymstoku
123.	Szkoła Podstawowa nr 11 w Białymstoku
124.	Szkoła Podstawowa nr 26 w Białymstoku
125.	Szkoła Podstawowa nr 37 w Białymstoku
126.	Szkoła Podstawowa w Długołęce
127.	Szkoła Podstawowa w Jeleniewie
128.	Szkoła Podstawowa w Raczkach
129.	Szkoła Podstawowa w Słobódce
130.	Szkoła Podstawowa nr 5 w Suwałkach
131.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Suwałkach
132.	Szkoła Podstawowa nr 10 w Suwałkach
133.	Szkoła Podstawowa nr 11 w Suwałkach
134.	Zespół Szkół, Szkoła Podstawowa nr 1 im. Jana Pawła II w Mońkach
135.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Ustroniu
136.	Klimatyczna Szkoła Podstawowa nr 2 w Ustroniu
137.	Szkoła Podstawowa nr 3 z Oddziałami Przedszkolnymi w Ustroniu
138.	Szkoła Podstawowa nr 5 w Ustroniu
139.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. J. Kreta w Ustroniu
140.	Szkoła Podstawowa nr 21 w Jastrzębiu-Zdroju
141.	Szkoła Podstawowa nr 19 w Jastrzębiu-Zdroju
142.	Szkoła Podstawowa nr 3 w Żorach
143.	Szkoła Podstawowa nr 17 w Jastrzębiu-Zdroju
144.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Jastrzębiu-Zdroju
145.	Zespół Szkolno-Przedszkolny nr 5 w Żorach
146.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Jastrzębiu-Zdroju
147.	Szkoła Podstawowa nr 2 z Oddziałami Integracyjnymi im. Jana Pawła II w Woli
148.	Niepubliczna Szkoła Mistrzostwa Sportowego w Żorach
149.	Szkoła Podstawowa nr 17 im. Jana Pawła II w Chorzowie
150.	Społeczna Szkoła Podstawowa w Rybniku
151.	Prywatna Szkoła Podstawowa ŻOREK w Żorach
152.	Zespół Szkół Mistrzostwa Sportowego w Jastrzębiu-Zdroju
153.	Szkoła Podstawowa nr 10 im. M. Skłodowskiej-Curie w Jastrzębiu-Zdroju

Lp.	Nazwa szkoły
154.	Zespół Szkół nr 11 w Jastrzębiu-Zdroju, Szkoła Podstawowa nr 20
155.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. Ludwika Jerzego Kerna w Jastrzębiu-Zdroju
156.	Zespół Szkół nr 8 im. Ziemi Śląskiej w Jastrzębiu-Zdroju
157.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 5 im. Władysława Broniewskiego w Jastrzębiu-Zdroju
158.	Zespół Szkół nr 12 w Jastrzębiu-Zdroju, Szkoła Podstawowa nr 18
159.	Szkoła Podstawowa nr 28 im. A. Szewczyka w Rybniku
160.	Zespół Szkół Specjalnych przy Wojewódzkim Szpitalu Rehabilitacyjnym dla Dzieci w Jastrzębiu-Zdroju
161.	Szkoła Podstawowa im. J. Lompy w Woźnikach
162.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkolno-Przedszkolnym w Sączowie
163.	Zespół Szkolno-Przedszkolny im. Gen. A. Zawadzkiego w Dobieszowicach
164.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. A. Mickiewicza w Markłowicach
165.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Janusza Korczaka w Chorzowie
166.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Pietrzykowicach
167.	Szkoła Podstawowa nr 12 z Oddziałami Integracyjnymi w Chorzowie
168.	Szkoła Podstawowa nr 15 w Chorzowie
169.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Św. Franciszka z Asyżu w Ciężynie
170.	Szkoła Podstawowa nr 21 w Zespole Szkół Sportowych nr 2 w Chorzowie
171.	Szkoła Podstawowa nr 3 z Oddziałami Integracyjnymi im. Polskich Olimpijczyków w Mikołowie
172.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Arki Bożka w Rydułtowych
173.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. Gustawa Morcinka w Radlinie
174.	Szkoła Podstawowa nr 46 im. Leona Kruczkowskiego w Bytomiu
175.	Szkoła Podstawowa im. T. Kościuszki w Bobrownikach
176.	Szkoła Podstawowa nr 15 im. Jana Brzechwy w Jaworznie
177.	Zespół Szkolno-Przedszkolny w Mesznej
178.	Zespół Szkół im. Powstańców Śląskich w Miedźnej
179.	Szkoła Podstawowa im. Juliusza Słowackiego w Rogoźniku
180.	Szkoła Podstawowa im. Władysława Jagiełły w Wilkowicach
181.	Szkoła Podstawowa nr 16 z Oddziałami Integracyjnymi im. Marii Kopernickiej w Żorach
182.	Szkoła Podstawowa w Tworkowie
183.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Gustawa Morcinka w Skoczowie
184.	Zespół Szkolno-Przedszkolny w Wojkowicach Kościelnych
185.	I Społeczna Szkoła Podstawowa w Kielcach
186.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 1 w Ostrowcu Świętokrzyskim
187.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 4 w Ostrowcu Świętokrzyskim
188.	Zespół Szkół w Bęczkowie Szkoła Podstawowa
189.	Zespół Szkół im. Jana Pawła II w Masłowie
190.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Rudkach

Lp.	Nazwa szkoły
191.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 7 w Ostrowcu Świętokrzyskim
192.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. Obrońców Westerplatte w Starachowicach
193.	Szkoła Podstawowa w Radkowicach
194.	Szkoła Podstawowa w Starej Słupi
195.	Szkoła Podstawowa im. K. Makuszyńskiego w Pacanowie
196.	Zespół Szkół Publicznych w Bałtowie, PSP w Bałtowie
197.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Jeziorku
198.	Zespół Szkół Ogólnokształcących w Chęcinach
199.	Szkoła Podstawowa w Starochęcinach
200.	Szkoła Podstawowa w Łukowej
201.	Zespół Szkół Ogólnokształcących w Wolicy
202.	Szkoła Podstawowa w Tokarni
203.	Samorządowa Szkoła Podstawowa w Wodzisławiu
204.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Lubieni
205.	Szkoła Podstawowa w Porzeczcu
206.	Szkoła Podstawowa nr 28 w Kielcach
207.	Szkoła Podstawowa w Kowali
208.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Stefana Żeromskiego w Oleśnicy
209.	Szkoła Podstawowa im. S. Żeromskiego w Chmielniku
210.	Szkoła Podstawowa w Zreczu Dużym
211.	Szkoła Podstawowa w Lubani
212.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w ZPO w Piotrkowicach
213.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Kunowie
214.	Szkoła Podstawowa im. Ludowego Wojska Polskiego w Parszowie
215.	Szkoła Podstawowa nr 25 w Kielcach
216.	Szkoła Podstawowa im. Janusza Korczaka w Tumlinie
217.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. S. Staszica w Kielcach
218.	Szkoła Podstawowa nr 8 im. Wojska Polskiego w Kielcach
219.	Szkoła Podstawowa nr 31 z Oddziałami Integracyjnymi w ZSO nr 15 w Kielcach
220.	Zespół Szkół Katolickich im. S. Kostki w Kielcach
221.	Szkoła Podstawowa nr 34 im. A. Mickiewicza w Kielcach
222.	Szkoła Podstawowa nr 28 w Kielcach
223.	Szkoła Podstawowa w Zaborowicach
224.	Zespół Placówek Oświatowych w Oblęgorku
225.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Bohaterów Powstania Styczniowego w Zespole Szkół w Nowej Słupi
226.	Zespół Szkół i Placówek Publicznych nr 3 w Ostrowcu Świętokrzyskim
227.	Szkoła Podstawowa w Zbludowicach
228.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Busku Zdroju
229.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Busku Zdroju
230.	Szkoła Podstawowa w Dobrowodzie

Lp.	Nazwa szkoły
231.	Szkoła Podstawowa w Siesławicach
232.	Szkoła Podstawowa w Kołaczkowicach
233.	Szkoła Podstawowa w Szańcu
234.	Szkoła Podstawowa nr 3 w Busku Zdroju
235.	Zespół Szkół w Kostomłotach
236.	Szkoła Podstawowa nr 37 w Kielcach
237.	Szkoła Podstawowa nr 32 im. J. Kusocińskiego w Kielcach (ZS16)
238.	Szkoła Podstawowa w Bolminie
239.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Elblągu
240.	Szkoła Podstawowa nr 4 w Elblągu
241.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Elblągu
242.	Szkoła Podstawowa nr 8 w Elblągu
243.	Szkoła Podstawowa nr 9 w Elblągu
244.	Szkoła Podstawowa nr 12 w Elblągu
245.	Szkoła Podstawowa nr 14 w Elblągu
246.	Szkoła Podstawowa nr 15 w Elblągu
247.	Szkoła Podstawowa nr 16 w Elblągu
248.	Szkoła Podstawowa nr 19 w Elblągu
249.	Szkoła Podstawowa nr 21 w Elblągu
250.	Szkoła Podstawowa nr 23 w Elblągu
251.	Zespół Szkół nr 1 (Szkoła Podstawowa nr 11) w Elblągu
252.	Zespół Szkół nr 2 (Szkoła Podstawowa nr 25) w Elblągu
253.	Samorządowa Szkoła Podstawowa nr 18 w Elblągu
254.	Szkoła Podstawowa nr 3 w Działdowie
255.	Zespół Szkół w Dywitach
256.	Szkoła Podstawowa w Łęczu
257.	Szkoła Podstawowa w Klonie
258.	Szkoła Podstawowa nr 19 w Legnicy
259.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Legnicy
260.	Szkoła Podstawowa nr 7 w Legnicy
261.	Szkoła Podstawowa nr 16 w Legnicy
262.	Szkoła Podstawowa nr 10 w Legnicy
263.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Legnicy
264.	Zespół Szkół Integracyjnych im. Piastów Śląskich w Legnicy
265.	Szkoła Podstawowa nr 18 w Legnicy
266.	Szkoła Podstawowa nr 4 i. Włodzimierza Puchalskiego
267.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Legnicy
268.	Szkoła Podstawowa nr 9 w Legnicy
269.	Zespół Szkół Muzycznych w Legnicy
270.	Prywatna Szkoła Podstawowa w Legnicy
271.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Radkowie

Lp.	Nazwa szkoły
272.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa Zgromadzenia Sióstr św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Ścinawce Dolnej
273.	Szkoła Podstawowa w Ścinawce Dolnej
274.	Szkoła Podstawowa w Wambierzycach
275.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi w Ścinawce Średniej
276.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 3 im. K. Makuszyńskiego w Bogatyni
277.	Szkoła Podstawowa nr 3 przy Zespole Szkół nr 3 w Lubinie
278.	Miejska Szkoła Podstawowa im. J. Korczaka w Jedlinie-Zdroju
279.	Szkoła Podstawowa nr 15 w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 9 we Wrocławiu
280.	Zespół Szkół w Gromadce
281.	Szkoła Podstawowa nr 8 im. Noblistów Polskich w Oleśnicy
282.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. J. Kilińskiego w Oleśnicy
283.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa „Eureka - szkoła z klasą” w Wałbrzychu
284.	Katolicka Szkoła Podstawowa w Oleśnicy
285.	Szkoła Podstawowa w Kuźniczysku
286.	Zespół Szkół im. Jana Pawła II w Rudnej, Szkoła Podstawowa w Rudnej
287.	Publiczna Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi im. Jana III Sobieskiego w Porajowie
288.	Szkoła Podstawowa nr 108 im. Juliana Tuwima we Wrocławiu
289.	Szkoła Podstawowa im. J. Korczaka w Niemstowie
290.	Szkoła Podstawowa im. Orła Białego w Raszówce
291.	Szkoła Podstawowa w Szklarach Górnych
292.	Szkoła Podstawowa im. J. Sienkiewicza w Siedlcach
293.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Krzeczynie Wielkim
294.	Szkoła Filialna w Osieku
295.	Szkoła Podstawowa nr 99 we Wrocławiu
296.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Głuszycy
297.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. Kornela Makuszyńskiego w Białej Podlaskiej
298.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Ks. Stanisława Brzóska przy ZSO nr 3 w Białej Podlaskiej
299.	Zespół Oświatowy w Brzozowicy Dużej
300.	Szkoła Podstawowa w Grabowcu k. Kąkolewnicy
301.	Zespół Szkół w Grzędzówce
302.	Zespół Oświatowy Szkoła Podstawowa w Kąkolewnicy
303.	Zespół Szkół im. Polskich Noblistów w Kłoczewie
304.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Grzegorza Piramowicza w Kurowie
305.	Szkoła Podstawowa w Matczynie
306.	Zespół Placówek Oświatowych nr 2 Szkoła Podstawowa nr 2 im. B. Prusa w Międzyrzeczu Podlaskim
307.	Zespół Placówek Oświatowych nr 3 Szkoła Podstawowa nr 3 im. Jana Pawła II z Oddziałami Integracyjnymi w Międzyrzeczu Podlaskim

Lp.	Nazwa szkoły
308.	Zespół Placówek Oświatowych nr 1 Szkoła Podstawowa nr 1 w Międzyrzecu Podlaskim
309.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Misiach
310.	Szkoła Podstawowa im. Ks. J. Twardowskiego w Osinach
311.	Zespół Oświatowy Szkoła Podstawowa im. Ks. Lucjana Niedzielaka w Polskowie
312.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. Polskich Lotników w Puławach
313.	Szkoła Podstawowa nr 10 im. A. Mickiewicza w Puławach
314.	Szkoła Podstawowa nr 11 im. H. Sienkiewicza w Puławach
315.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. T. Kościuszki w Puławach
316.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. K.K. Baczyńskiego w Puławach
317.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. K. Makuszyńskiego w Rzeczy
318.	Szkoła Podstawowa im. H. Sienkiewicza w Skrudkach
319.	Zespół Szkół Publicznych nr 1 Szkoła Podstawowa nr 1 im. Św. Królowej Jadwigi w Terespolu
320.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Tulińowie
321.	Szkoła Podstawowa w Żakowoli Poprzecznej
322.	Zespół Szkół Szkolno-Przedszkolny w Rogoźnicy
323.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Tomaszowie Lubelskim
324.	Szkoła Podstawowa nr 7 w Świdniku
325.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. Szymona Szymonowicza w Zamościu
326.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. H. Sienkiewicza w Zamościu
327.	Szkoła Podstawowa w Białowoli
328.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w ZS w Majdanie Sopockim Pierwszym
329.	Szkoła Podstawowa im. Mieczysława Romanowskiego w Józefowie
330.	Szkoła Podstawowa w Pniówku
331.	Szkoła Podstawowa w Lipsku
332.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Bohaterów Powstania Styczniowego w Radzynie Podlaskim
333.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Powstańców Wielkopolskich w Międzyrzeczu
334.	Szkoła Podstawowa im. H. Sienkiewicza w Terespolu Kukiełkach
335.	Szkoła Podstawowa im. J. Kochanowskiego w Poniatowej Kolonii
336.	Zespół Szkół w Zabelu
337.	Szkoła Podstawowa w Brzostówcu
338.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jana Pawła II w Białce
339.	Szkoła Podstawowa w Branicy Radzyńskiej
340.	Szkoła Podstawowa im. R. Traugutta w Białej
341.	Szkoła Podstawowa w Żabikowie
342.	Szkoła Podstawowa w Paszkach Dużych
343.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Radzynie Podlaskim
344.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Jana Brzechwy w Puławach

Lp.	Nazwa szkoły
345.	Szkoła Podstawowa im. T. Kościuszki w Czemiernikach
346.	Zespół Szkół, Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Woli Skromowskiej
347.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Rokitni Nowej
348.	Zespół Placówek Oświatowych w Pawłowicach
349.	Szkoła Podstawowa w Lusowie
350.	Szkoła Podstawowa we Włoszakowicach
351.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Lesznie
352.	Zespół Szkół w Marzeninie
353.	Szkoła Podstawowa nr 11 im. Mirosława Ferica w Ostrowie Wielkopolskim
354.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. M. Konopnickiej w Ostrowie Wielkopolskim
355.	Szkoła Podstawowa im. F. Chopina w Skórzewie
356.	Szkoła Podstawowa im. Powstańców Wielkopolskich w Bogdaju
357.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Lamkach
358.	Szkoła Podstawowa im. Onufrego Kopczyńskiego w Czarniejewie
359.	Zespół Szkół w Nowym Folwarku
360.	Społeczna Szkoła Podstawowa w Jarocinie
361.	Szkoła Podstawowa nr 4 w Koninie
362.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa ZOO Zaradni Odważni Oryginalni w Środzie Wielkopolskiej
363.	Szkoła Podstawowa w Ligocie
364.	Szkoła Podstawowa w Jankowie Zaleśnym
365.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Gnieźnie
366.	Szkoła Podstawowa Specjalna nr 107 im. A. Fiedlera w Poznaniu
367.	Szkoła Podstawowa w Smolicach
368.	Szkoła Podstawowa im. Powstańców Wielkopolskich w Jankowie Przygodzkim
369.	Szkoła Podstawowa nr 13 w Gorzowie Wielkopolskim
370.	Szkoła Podstawowa im. Prof. Władysława Szafera w Lipinkach Łużyckich
371.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Wojska Polskiego w Szprotawie
372.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Jana Pawła II w Żaganii
373.	Szkoła Podstawowa nr 6 w Nowej Soli
374.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 2 im. M. Konopnickiej z Oddziałami Integracyjnymi w Nowej Soli
375.	Samorządowy Zespół Szkół im. M. Konopnickiej w Gorzowie, Szkoła Podstawowa
376.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. H. Sienkiewicza
377.	Zespół Edukacyjny w Bytnicy
378.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. J. Kilińskiego w Krośnie Odrzańskim
379.	Szkoła Podstawowa im. K. Makuszyńskiego w Wiechlicach

Lp.	Nazwa szkoły
380.	Szkoła Podstawowa Specjalna przy Centrum Leczenia Dzieci i Młodzieży w Zaborze
381.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Powstańców Wlkp. w Międzyrzeczu
382.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół w Grabiku
383.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Niwiskach
384.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 5 w Nowej Soli
385.	Szkoła Podstawowa w Starym Kisielinie
386.	Szkoła Podstawowa im. H. Sienkiewicza w Jasieniu
387.	Szkoła Podstawowa w Zaborze
388.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Różankach
389.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Krzepielowie
390.	Społeczna Szkoła Podstawowa nr 1 STO w Zielonej Górze
391.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Starym Strączu
392.	Zespół Szkół w Mirostowicach Dolnych
393.	Chrześcijańska Szkoła Podstawowa „Salomon” w Zielonej Górze
394.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół w Babimoście
395.	Zespół Szkolno-Przedszkolny w Stypułowie
396.	Szkoła Podstawowa im. Przyjaźni Narodów w Słońsku
397.	Zespół Szkół w Chlebowie
398.	Szkoła Podstawowa w Osiecznicy
399.	Zespół Szkół, Szkoła Podstawowa i Gimnazjum im. Św. Jadwigi Śląskiej w Wężyskach
400.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. I. Łukasiewicza w Krośnie Odrzańskim
401.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Jerzego Popiełuszki w Radnicy
402.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 3 im. J. Tuwima w Nowej Soli
403.	Zespół Edukacyjny w Podmoklach Małych
404.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Strzegowie
405.	Szkoła Podstawowa w Wiechlicach, Filia w Siecieborzycach
406.	Szkoła Podstawowa w Wiechlicach, Filia w Lesznie Górnym
407.	Szkoła Podstawowa w Wiechlicach, Filia w Długiem
408.	Szkoła Podstawowa nr 12 w Gorzowie Wielkopolskim
409.	Ośrodek dla Dzieci z Wadami Słuchu i Mowy w Żarach
410.	Szkoła Podstawowa nr 8 im. B. Chrobrego w Żarach
411.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. B. Krzywoustego w Koźuchowie
412.	Ekologiczna Szkoła Podstawowa nr 22 z Oddziałami Integracyjnymi w Zielonej Górze
413.	Szkoła Podstawowa nr 5 im. Polskich Noblistów w Żarach
414.	Szkoła Podstawowa im. K. Makuszyńskiego w Leśniowie Wielkim
415.	Zespół Szkół w Bieniowie
416.	Szkoła Podstawowa nr 2 w Koźuchowie
417.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Szarych Szeregów w Międzyrzeczu
418.	Zespół Szkół w Grabicach

Lp.	Nazwa szkoły
419.	Szkoła Podstawowa w Mirocinie Dolnym
420.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa o Uprawnieniach Szkoły Publicznej w Sosnach
421.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. M. Skłodowskiej Curie w Krośnie Odrzańskim
422.	Szkoła Podstawowa nr 8 im. J. Brzechwy w Zielonej Górze
423.	Szkoła Podstawowa w Olbrachtowie
424.	Zespół Szkół nr 1 Szkoła Podstawowa nr 1 im. Janusza Korczaka w Szprotawie
425.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Zawadzie
426.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 1 im. T. Kościuszki w Nowej Soli
427.	Szkoła Podstawowa nr 3 z Oddziałami Integracyjnymi w Gubinie
428.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. 73 Pułku Zmechanizowanego Ułanów Karpackich w Gubinie
429.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Białej
430.	Szkoła Podstawowa im. 72 Pułku Piechoty „Radom” w Konopnicy
431.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Masłowicach
432.	Szkoła Podstawowa nr 5 z Oddziałami Integracyjnymi im. Powstańców Śląskich w Wieluniu
433.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. M. Kopernika w Działoszynie
434.	Szkoła Podstawowa im. Powstańców 1863r. W Zespole Szkół Ogólnokształcących Nr 1 w Sędziejowicach
435.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. Królowej Jadwigi w Wieluniu
436.	Szkoła Podstawowa nr 2 z Oddziałami Sportowymi im. H. Sienkiewicza w Wieluniu
437.	Szkoła Podstawowa im. Wł. Bełzy w Bieniądzcach
438.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. M. Skłodowskiej-Curie w Kutnie
439.	Szkoła Podstawowa nr 7 im. Orłąt Lwowskich w Łodzi
440.	Szkoła Podstawowa nr 169 im. M. Dąbrowskiej w Łodzi
441.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 3 im. Mieszka I w Radomsku
442.	Szkoła Podstawowa im. Ryszarda Wyrzykowskiego w Bełdowie
443.	Publiczna Szkoła Podstawowa „Mileszki” w Łodzi
444.	Szkoła Podstawowa nr 7 przy Zespole Szkół z Oddziałami Integracyjnymi im. Jana Pawła II w Łowiczu
445.	Szkoła Podstawowa im. Bohaterów Września 1939r. w Jeżowie
446.	Szkoła Podstawowa w Pukininie
447.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół Samorządowych im. Króla Władysława Jagiełły w Dzierżnikach
448.	Szkoła Podstawowa im. H. Sienkiewicza w Wierchlesie
449.	Szkoła Podstawowa im. A. Mickiewicza w Białaczowie
450.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Zespole Szkół Samorządowych w Załęczu Małym

Lp.	Nazwa szkoły
451.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół Samorządowych im. S. Reymonta w Pątnowie
452.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Kan. Baltazara Pstrokońskiego w Burzeninie
453.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Kpt.ż.w. Mamerta Stankiewicza w Gryfinie
454.	Prywatna Szkoła Językowa, Szkoła Podstawowa „Promyczek” im. Księcia Barnima I w Goleniowie
455.	Szkoła Podstawowa im. Mjra H. Sucharskiego w Drawsku Pomorskim
456.	Prywatna Szkoła Językowa Top Link w Gryficach
457.	Szkoła Podstawowa w Zieleniewie
458.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Trzygłowie
459.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Turzy
460.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Franciszka Myśliwca w Izbicku
461.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 1 w Opolu
462.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Josepha von Eichendorffa w Krośnicy
463.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Otmicach
464.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 5 im. Jana Matejki w Bochni
465.	Szkoła Podstawowa nr 32 w Krakowie
466.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa im. 16 P.P. Ziemi Tarnowskiej w Zdrochcu
467.	Szkoła Podstawowa im. A. Mickiewicza w ZSO im M. Kopernika w Zatorze
468.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. H. Sienkiewicza w Szczawnicy
469.	Szkoła Podstawowa nr 26 im. A. Struga w Krakowie
470.	Szkoła Podstawowa im. W. Broniewskiego w Graboszycach
471.	Zespół Szkół, Szkoła Podstawowa im. Króla Jana Sobieskiego w Dłużcu
472.	Publiczna Szkoła Podstawowa nr 2 w Bochni
473.	Szkoła Podstawowa im. Walerego Goetla w Zelczynie
474.	Szkoła Podstawowa im. Królowej Jadwigi w Sierczy
475.	Szkoła Podstawowa nr 36 im. H. Sienkiewicza w Krakowie
476.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. St. Konarskiego w Starej Wsi
477.	Szkoła Podstawowa im. Mieszka I w Roczynach
478.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jana Kantego w Wojniczu
479.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Powstańców Śląskich w Chełмку
480.	Szkoła Podstawowa im. Bohaterów Warszawy w Grywałdzie
481.	Szkoła Podstawowa w Minodze
482.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. M. Kopernika w Andrychowie
483.	Szkoła Podstawowa im. T. Kościuszki w Zawadce
484.	Szkoła Podstawowa im. Janusza Korczaka w Węgrzcach Wielkich
485.	Szkoła Podstawowa im. Józefa Marka w Tymbarku
486.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Sadku-Kostrzy
487.	Szkoła Podstawowa w Sieprawiu
488.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. J. Brzechwy w Gosprzydowej
489.	Szkoła Podstawowa nr 3 w Wieliczce

Lp.	Nazwa szkoły
490.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jadwigi Królowej Polski w Lisiej Górze
491.	Szkoła Podstawowa nr 4 im. Dr. E. Kowalczyka w Lipnicy Wielkiej
492.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Targanicach
493.	Szkoła Podstawowa nr 16 im. Konstytucji 3 Maja w Jaworznie
494.	Szkoła Podstawowa nr 7 im. Wojska Polskiego w Krakowie
495.	Szkoła Podstawowa im. Króla Jana III Sobieskiego w Przegini
496.	Szkoła Podstawowa w Regulicach
497.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. Jana Pawła II w Wadowicach
498.	Szkoła Podstawowa im. Stanisława i Jana Potocków w Rdziostowie
499.	Szkoła Podstawowa w Łowczowie
500.	Szkoła Podstawowa im. A. Mickiewicza w Podłopieniu
501.	Szkoła Podstawowa im. K. Makuszyńskiego w Centrum Oświatowym w Koszycach
502.	Szkoła Podstawowa im. Kard. S. Wyszyńskiego w Kryspinowie
503.	Szkoła Podstawowa w Szczepanowicach
504.	Szkoła Podstawowa im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Owczarach
505.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Zespole Szkół im. Jana Pawła II w Suchej Beskidzkiej
506.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi w Grodkowicach
507.	Szkoła Podstawowa w Sułkowicach-Bolęcinie
508.	Szkoła Podstawowa nr 5 im. T. Kościuszki w Tarnowie
509.	Szkoła Podstawowa przy Zespole Szkół w Zadrożu
510.	Zespół Szkół Samorządowych w Sułkowicach-Łęgu
511.	Szkoła Podstawowa nr 18 im. J. Kochanowskiego w Tarnowie
512.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. Władysława Orkana w Rabce-Zdroju
513.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jadwigi Królowej w Lusinie
514.	Szkoła Podstawowa im. Batalionu AK „Barbara” w Lubaszowej
515.	Szkoła Podstawowa nr 86 im. Powstańców Śląskich w Krakowie
516.	Szkoła Podstawowa w Jangrocie
517.	Szkoła Podstawowa w Starych Żukowicach
518.	Szkoła Podstawowa im. Króla Kazimierza Wielkiego w Niepołomicach
519.	Szkoła Podstawowa im. Piotra Baryłaka w Książnicach Wielkich
520.	Zespół Placówek Oświatowych im. Św. Jadwigi Królowej Polski w Krzywaczce
521.	Szkoła Podstawowa im. T. Kościuszki w Przebieczanach z/s w Tomaszkowicach
522.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Raciborsku
523.	Szkoła Podstawowa im. S. Wyspiańskiego w Suchorabie
524.	Szkoła Podstawowa im. Kard. Adama Stefana Sapiehy w Bobrku
525.	Szkoła Podstawowa nr 1 w Gorzowie w Samorządowy Zespół Szkół nr 1 im. A. Mickiewicza

Lp.	Nazwa szkoły
526.	Szkoła Podstawowa w Samorządowym Zespole Szkół im. M. Konopnickiej w Gorzowie
527.	Zespół Szkół w Rzęsce
528.	Szkoła Podstawowa im. J. Brzechwy w Szczodrkowicach
529.	Szkoła Podstawowa w Miejscu
530.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Św. Jana Kantego w Łapanowie
531.	Szkoła Podstawowa nr 48 w Krakowie
532.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Sportowymi nr 5 im. Polskich Olimpijczyków w Krakowie
533.	Szkoła Podstawowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Zagórzcu
534.	Zespół Szkolno-Przedszkolny w Brzeźnicy, Szkoła Podstawowa im. J. Kochanowskiego
535.	Szkoła Podstawowa im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Stadnikach
536.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. M. Konopnickiej w Wadowicach
537.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Świętej Jadwigi Królowej w Rzeszawie
538.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. H. Sienkiewicza w Miechowie
539.	Szkoła Podstawowa im. W. Łokietka w Skale
540.	Zespół Szkół nr 2 w Brodłach
541.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jadwigi – Królowej w Dulowej
542.	Szkoła Podstawowa im. Mjr H. Sucharskiego w Inwałdzie
543.	Szkoła Podstawowa im. Św. Jadwigi Królowej Polski w Podłężu
544.	Szkoła Podstawowa im. Prymasa Tysiąclecia Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Zakliczynie
545.	Szkoła Podstawowa nr 29 w Krakowie
546.	Szkoła Podstawowa nr 117 im. Krakowskiej Kongregacji Kupieckiej w Krakowie
547.	Szkoła Podstawowa nr 31 im. Dr Henryka Jordana
548.	Szkoła Podstawowa nr 62 im. Kmdra H. Dąbrowskiego w Krakowie
549.	Szkoła Podstawowa nr 65 im. Czesława Janczarskiego w Krakowie
550.	Szkoła Podstawowa nr 67 im. Władysława Łokietka w Krakowie
551.	Szkoła Podstawowa nr 21 im. Władysława Jagiełły w Krakowie
552.	Szkoła Podstawowa nr 22 z Oddziałami Integracyjnymi w Krakowie
553.	Szkoła Podstawowa nr 24 im. Krakowskiej Straży Pożarnej w Krakowie
554.	Prywatna Szkoła Podstawowa nr 4 Inspiracja
555.	Szkoła Podstawowa im. Władysława Orkana w Szczyrzycu
556.	Szkoła Podstawowa nr 25 w Krakowie
557.	Szkoła Podstawowa nr 61 im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Krakowie
558.	Szkoła Podstawowa nr 12 w Krakowie
559.	Szkoła Podstawowa nr 82 im. Św. Jadwigi Królowej Polski w Krakowie
560.	Szkoła Podstawowa nr 4 z Oddziałami Integracyjnymi im. Erazma Józefa Jerzmanowskiego w Wieliczce
561.	Szkoła Podstawowa nr 129 w Krakowie

Lp.	Nazwa szkoły
562.	Szkoła Podstawowa im. Wojska Polskiego w Bodzanowie
563.	Szkoła Podstawowa nr 54 im. J. Tuwima w Krakowie
564.	Szkoła Podstawowa nr 123 im. Gen. Bema w Krakowie
565.	Szkoła Podstawowa nr 114 im. Arkadego Fidlera w Krakowie
566.	Szkoła Podstawowa nr 101 im. Hansa Christiana Andersena w Krakowie
567.	Szkoła Podstawowa im. Jana Kochanowskiego w Osieku
568.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. M. Kopernika w Olkusz
569.	Szkoła Podstawowa im. M. Kopernika w Strzeszynie
570.	Szkoła Podstawowa im. O. Flawiana Słomińskiego w Borzechowie
571.	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Kleszczewie Kościerskim
572.	Szkoła Podstawowa CET w Kowalach
573.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. Ks. dr Bernarda Sychty w Kościerzynie
574.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. Jana Pawła II w Starogardzie Gdańskim
575.	I Społeczna Szkoła Podstawowa STO w Gdańsku
576.	Szkoła Podstawowa im. TOW „Gryf Pomorski” w Pólcźnie
577.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Bytoni
578.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Suminie
579.	Szkoła Podstawowa w Starej Kiszewie
580.	Szkoła Podstawowa w Parchowie
581.	Publiczna Katolicka Szkoła Podstawowa im. Św. Jana Pawła II przy Zespole Szkół Katolickich w Malborku
582.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. H. Sienkiewicza w Słupsku
583.	Szkoła Podstawowa nr 2 im. T. Kościuszki w Słupsku
584.	Szkoła Podstawowa nr 3 im. Janusza Korczaka w Słupsku
585.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 4 im. Gustawa Morcinka w Słupsku
586.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 5 im. Gryfitów w Słupsku
587.	Szkoła Podstawowa nr 6 im. L. Waryńskiego w Słupsku
588.	Szkoła Podstawowa nr 8 im. Żołnierzy Armii Krajowej w Słupsku
589.	Szkoła Podstawowa z O. Przychodnią nr 9 im. kmdra Stanisława Hryniewieckiego w Słupsku
590.	Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi nr 10 im. Polonii w Słupsku
591.	Szkoła Podstawowa im. Mariusza Zaruskiego w Pucku
592.	Szkoła Podstawowa w Zalesiu
593.	Szkoła Podstawowa im. Marii i Jana Jędrzejowskich w Siedleczce
594.	Szkoła Podstawowa nr 13 im. Jana Bytnara „Rudego” w Mielcu
595.	Społeczna Szkoła Podstawowa nr 1 im. Ks. Jana Twardowskiego
596.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Bpa Jakuba Glazera w Woli Jasienickiej
597.	Szkoła Podstawowa im. I. Łukasiewicza w Ropience

Lp.	Nazwa szkoły
598.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół im. Księdza Franciszka Stopy w Myczkowie
599.	Zespół Szkół Szkoła Podstawowa w Trepczy
600.	Szkoła Podstawowa nr 1 im. M. Kopernika w Leżajsku
601.	Szkoła Podstawowa Fundacji „Elementarz” w Głębokiem
602.	Publiczna Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół w Harasiukach
603.	Szkoła Podstawowa Zespole Szkół Ogólnokształcących w Zaklikowie
604.	Szkoła Podstawowa im. Ks. Leona Poeplau w Kończewicach
605.	Szkoła Podstawowa im. J. Korczaka w Wielkim Rychnowie
606.	Szkoła Podstawowa nr 57 im. H. Sucharskiego w Bydgoszczy
607.	Szkoła Podstawowa w Lubostroniu
608.	Szkoła Podstawowa im. M. Kopernika w Sławkowie
609.	Publiczna Szkoła Podstawowa im. Ks. Jana Długosza we Włocławku
610.	Szkoła Podstawowa im. I. Sendlerowej w Starogrodzie
611.	Szkoła Podstawowa przy Zespole Szkół w Lubiewie
612.	Szkoła Podstawowa im. Kardynała S. Wyszyńskiego w Kruszynie
613.	Szkoła Podstawowa w Unisławiu
614.	Szkoła Podstawowa im. 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich w Bukowcu
615.	Szkoła Podstawowa im. Władysława Lorkiewicza w Orchowie
616.	Szkoła Podstawowa w Zespole Szkolno-Przedszkolnym w Sączowie
617.	Szkoła Podstawowa im. Księdza Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Orłowie
618.	Pierwsza Szkoła Montessori w Bydgoszczy
619.	Szkoła Podstawowa w Wielkiej Łące
620.	Szkoła Podstawowa im. Józefa Sołtykiewicza w Węgiersku
621.	Szkoła Podstawowa nr 47 im. Bronisława Malinowskiego w Bydgoszczy
622.	Szkoła Podstawowa im. Królowy Anny Wazówny w Gorczenicy
623.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Kowalewie Pomorskim
624.	Szkoła Podstawowa w Młyńcu Pierwszym
625.	Szkoła Podstawowa w Złotorii
626.	Niepubliczna Szkoła Podstawowa z Oddziałami Integracyjnymi w Inowrocławiu
627.	Szkoła Podstawowa w Łasku
628.	Szkoła Podstawowa im. M. Konopnickiej w Nowej Wsi Wielkiej
629.	Szkoła Podstawowa w Kokocku
630.	Szkoła Podstawowa im. M. Kopernika w Nowych Świerczynach
631.	Szkoła Podstawowa im. Ignacego Antoniego Zboińskiego w Kikole
632.	Szkoła Podstawowa w Wielkim Leźnie

Tabela 4. Wykaz kategorii i tytułów szachowych PZSzach

Kategoria szachowa (tytuł)	Oznaczenie kategorii	Punktacja rankingowa	
		Kobiety	Mężczyźni
A. Tytuły i kategorie centralne			
Mistrz	m	2200	2400
Kandydat na mistrza	k	2000	2200
Kategoria pierwsza	I	1800	2000
B. Kategorie okręgowe			
Kategoria druga	II	1600	1800
Kategoria trzecia	III	1400	1600
Kategoria czwarta	IV	1250	1400
Kategoria piąta	V	1100	1200
C. Zawodnicy niesklasyfikowani			
Bez kategorii	bk	1000	1000

Źródło: *Regulamin klasyfikacyjny Polskiego Związku Szachowego* L. dz. 32/2015, Warszawa, 12.01.2015 roku.

Tabela 5. Normy na tytuły i kategorie centralne

Normy na tytuły i kategorie centralne	Oznaczenie	Punktacja rankingowa	
		Kobiety	Mężczyźni
Norma/y na mistrza	k+, k++	2100	2300
Norma/y na kandydata na mistrza	I+, I++	1900	2100
Norma na pierwszą kategorię	II+	1700	1900

Źródło: *Regulamin klasyfikacyjny Polskiego Związku Szachowego* L. dz. 32 /2015, Warszawa, 12.01.2015 roku.

Kwestionariusz ankiety dla dyrektorów – wersja elektroniczna

Edukacja przez Szachy w Szkole

Szanowni Państwo Dyrektorzy,
zwracamy się z prośbą o wypełnienie kwestionariusza ankiety dotyczącego realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.
Podkreślamy, że uzyskane wyniki będą analizowane statystycznie (ilościowo i jakościowo), przy zachowaniu pełnej anonimowości. Uzyskane od Państwa dane będą traktowane jako w pełni poufne i nie zostaną ujawnione osobom trzecim.
Celem naszych badań jest stworzenie opracowań naukowych oraz upowszechnienie przykładów dobrych praktyk. Dlatego zwracamy się z prośbą o szczerość. Udział w badaniach jest dobrowolny, w każdym momencie możliwa jest też rezygnacja; jednak mamy nadzieję, że zechcecie Państwo podzielić się swoimi przemyśleniami, przyczyniając się tym samym do doskonalenia działań związanych z wykorzystaniem szachów w edukacji.

dr Alicja Baum
dr Joanna Łukasiewicz-Wieleba
Zakład Metodologii i Pedagogiki
Twórczości
Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie

Bardzo prosimy o przesyłanie odpowiedzi do końca listopada 2016 roku.

*Wymagane

Płeć*

- Kobieta
- Mężczyzna

Środowisko edukacyjne*

- Wieś
- Małe miasto (poniżej 20 000 mieszkańców)
- Średnie miasto (od 20 000 do 100 000 mieszkańców)
- Duże miasto (powyżej 100 000 mieszkańców)

Staż pracy w latach*

Nauczane przedmioty

Inne funkcje pełnione w szkole

Inne projekty edukacyjne realizowane przez szkołę

Osobiste doświadczenia i sukcesy związane z grą w szachy

1. Kto był inicjatorem wprowadzenia w Państwa placówce projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Można zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

- Dyrektor
- Nauczyciel prowadzący zajęcia szachowe
- Inny nauczyciel
- Zespół nauczycieli
- Rodzic
- Inne:

2. Jakie czynniki zadecydowały o tym, że w Państwa placówce realizowany jest projekt *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Można zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

- Osobiste doświadczenia inicjatora związane z grą w szachy
- Dotychczasowe doświadczenia szkoły związane z zajęciami szachowymi
- Brak wcześniejszych doświadczeń szkoły w zakresie zajęć szachowych
- Przekonanie o korzystnym wpływie zajęć szachowych na rozwój uczniów
- Zwiększenie atrakcyjności szkoły na rynku edukacyjnym
- Chęć aktywizowania nauczycieli
- Chęć aktywizowania uczniów
- Przekonanie o atrakcyjności projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”
- Inne:

3. Kiedy Pani/Pana szkoła przystąpiła do projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Proszę podać miesiąc i rok przystąpienia.

4. Ilu nauczycieli z Pani/Pana szkoły zostało przeszkolonych do prowadzenia zajęć w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Proszę podać liczbę nauczycieli.

5. W jaki sposób wytypowani zostali nauczyciele do tego szkolenia?**6. Ilu z przeszkolonych nauczycieli realizuje zajęcia w ramach projektu?**

Proszę podać liczbę nauczycieli.

7. Jak dużo uczniów do tej pory (łącznie z bieżącym rokiem szkolnym) zostało objętych projektem?*

Proszę podać liczbę uczniów.

8. Ile oddziałów klasowych do tej pory (łącznie z bieżącym rokiem szkolnym) zostało objętych projektem?*

Proszę podać liczbę oddziałów klasowych.

9. Ile godzin tygodniowo (dla każdego oddziału klasowego) przeznaczyliście Państwo na realizację zajęć w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

Proszę podać liczbę godzin.

10. Jakie inne aktywności proponowane przez Polski Związek Szachowy (oprócz zajęć szachowych), a związane z projektem *Edukacja przez Szachy w Szkole*, podejmują uczniowie i nauczyciele z Pani/Pana placówki?*

Można zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

- Udział uczniów w Turnieju Finałowym
- Udział uczniów w Igrzyskach Szkolnych
- Udział uczniów kończących projekt (klasy IV) w dodatkowych zajęciach dla zainteresowanych szachami
- Udział nauczycieli w turniejach szachowych
- Udział nauczycieli w Mistrzostwach Polski projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”
- Udział nauczycieli w Konferencjach Metodycznych
- Udział nauczycieli w kursach doszkalających
- Korzystanie z pomocy doradcy metodycznego
- Nauczyciele i uczniowie nie podejmują żadnych dodatkowych aktywności proponowanych przez PZSzach
- Inne:

11. Jakie działania własne związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* podejmuje Państwa placówka?*

Można zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

- Organizacja turniejów szachowych
- Organizacja szkolnych pikników szachowych
- Współpraca z klubami szachowymi
- Szkoła nie podejmuje żadnych działań własnych w tym zakresie
- Inne:

12. Jakie korzyści dostrzegacie Państwo w związku z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

13. Jakie trudności napotyka Państwo w związku z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

14. Czy wymieni Państwo doświadczenia dotyczące realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* z innymi szkołami lub instytucjami?*

Jeżeli tak to proszę podać z kim i w jaki sposób?

15. Jak ocenia Pani/Pan współpracę z Polskim Związkiem Szachowym w ramach projektu?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

16. Jak ocenia Pani/Pan współpracę z rodzicami w ramach projektu?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

17. Jaki jest stopień Pani/Pana zaangażowania w realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

- wysoki
- przeciętny
- niski

18. Jakie działania podejmuje Pani/Pan, aby umożliwić nauczycielom realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Można zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

- Pozyskuję środki finansowe
- Udostępniam przestrzeń i wyposażenie szkoły
- Organizuję kontakt z innymi instytucjami (np. szkoły, kluby itp.)
- Wysyłam nauczycieli na szkolenia
- Podpowiadam rozwiązania praktyczne
- Akceptuję pomysły nauczycieli
- Pomagam w upowszechnianiu wiedzy o działaniach w ramach projektu wśród uczniów i rodziców
- Nie podejmuję żadnych działań w tym zakresie
- Inne:

19. Jakie są Pani/Pana największe rozczarowania związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?**20. Jakiego rodzaju wsparcie byłoby pomocne dla dalszego funkcjonowania projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* Państwa placówce?*****21. Czy i w jakim zakresie zamierzają Państwo kontynuować działania na rzecz edukacji szachowej uczniów po zakończeniu realizacji projektu?*****22. Prosimy o podanie innych, ważnych Państwa zdaniem, opinii i komentarzy dotyczących realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.**

Jeżeli uznacie Państwo, że realizowane w szkole działania mogą służyć jako przykład dobrych praktyk i chcecie, aby w publikacjach pojawiła się informacja o szkole, w której te działania były podejmowane, prosimy o podanie pełnej nazwy i adresu szkoły.

Submit »

Never submit passwords through Google Forms.

Powered by
 Google Forms

This content is neither created nor endorsed by
Google.
[Report Abuse](#) - [Terms of Service](#) - [Additional Terms](#)

Edukacja przez Szachy w Szkole

Szanowni Państwo,

od początku funkcjonowania projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* obserwujemy aktywności nauczycieli i uczniów w jego ramach. Dlatego zwracamy się do Państwa z prośbą o wypełnienie kwestionariusza ankiety. Państwa odpowiedzi pomogą nam w ustaleniu z jakimi trudnościami się mierzycie, co uważacie za swoje największe osiągnięcia oraz czy edukacja z wykorzystaniem szachów przynosi wymierne korzyści.

Podkreślamy, że badania będą analizowane statystycznie (ilościowo i jakościowo), przy zachowaniu pełnej anonimowości respondentów. Uzyskane od Państwa dane będą traktowane jako w pełni poufne. Żadne dane dotyczące Państwa osoby nie będą ujawniane osobom trzecim.

Celem naszych badań jest stworzenie opracowań naukowych oraz upowszechnienie przykładów dobrych praktyk. Dlatego zwracamy się z prośbą o szczerość. Udział w badaniach jest dobrowolny, w każdym momencie możliwa jest też rezygnacja; jednak mamy nadzieję, że zechcecie Państwo podzielić się swoimi przemyśleniami, przyczyniając się tym samym do doskonalenia działań związanych z wykorzystaniem szachów w edukacji.

dr Alicja Baum
dr Joanna Łukasiewicz-Wieleba
Zakład Metodologii i Pedagogiki
Twórczości
Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie

Bardzo prosimy o przesłanie odpowiedzi do końca listopada 2016 roku.

*Wymagane

Płeć*

- Kobieta
- Mężczyzna

Środowisko edukacyjne*

- Wieś
- Małe miasto (poniżej 20 000 mieszkańców)
- Średnie miasto (od 20 000 do 100 000 mieszkańców)
- Duże miasto (powyżej 100 000 mieszkańców)

Staż pracy w latach*

Rodzaj zatrudnienia*

- Nauczyciel stażysta
- Nauczyciel kontraktowy
- Nauczyciel mianowany
- Nauczyciel dyplomowany
- Inne:

Nauczane przedmioty*

Funkcje pełnione w szkole

Kategoria szachowa*

Osobiste doświadczenia i sukcesy związane z grą w szachy*

1. Dlaczego zaangażował(a) się Pan/Pani w realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?

Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

- Osobiste doświadczenia związane z grą w szachy
- Chęć rozwoju własnego
- Przekonanie o korzystnym wpływie zajęć szachowych na rozwój uczniów
- Przekonanie o atrakcyjności projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”
- Zostałem(am) wytypowany(a) przez Dyrektora
- Inne:

2. Jak długo prowadzi Pan/Pani zajęcia w ramach projektu?*

Proszę podać liczbę lat lub miesięcy.

3. Z jakiego programu nauczania Pan/Pani korzysta?*

Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

- „Autorski program nauczania gry w szachy (w klasach 1–4 szkoły podstawowej)” Magdaleny Zielińskiej
- „Drewniane wojsko” Andrzeja Modzelana i Waldemara Gałazewskiego
- „Promocja pionka” Marleny Zielińskiej
- Autorskiego
- Inne:

4. Jak ocenia Pan/Pani przydatność nabytych kompetencji szachowych w ramach podstawowego szkolenia projektowego?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

5. Jak ocenia Pan/Pani przydatność nabytych kompetencji metodycznych w ramach podstawowego szkolenia projektowego?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

6. Jak ocenia Pan/Pani przydatność materiałów, które otrzymał(a) Pan/Pani w ramach szkolenia podstawowego?*

Proszę zaznaczyć na skali

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

7. Czy uczestniczył(a) Pan/Pani w kursie doszkalającym?*

- tak
 nie

7.1. Jak ocenia Pan/ Pani przydatność nabytych kompetencji szachowych w ramach kursu doszkalającego? *

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

7.2. Jak ocenia Pan/ Pani przydatność nabytych kompetencji metodycznych w ramach kursu doszkalającego? *

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

7.3. Jak ocenia Pan/ Pani przydatność materiałów, które otrzymał(a) Pan/Pani w ramach kursu doszkalającego?

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

zupełnie nieprzydatne ● ● ● ● ● bardzo przydatne

8. Jak ogólnie ocenia Pan/Pani swoje kompetencje szachowe do prowadzenia zajęć w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

9. Czy podejmuje Pan/Pani działania samokształceniowe zmierzające do rozwoju kompetencji szachowych?*

Jeżeli tak, to proszę podać jakie, z jakich źródeł Pan/Pani korzysta itp. Jeżeli nie, to proszę wyjaśnić dlaczego.

10. Jak ogólnie ocenia Pan/Pani realizację projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole w Państwa placówce*?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

11. Jak ocenia Pan/Pani zaangażowanie uczniów uczestniczących w projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

12. Jak ocenia Pan/Pani zaangażowanie rodziców uczniów uczestniczących w projekcie *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

Proszę zaznaczyć na skali.

1 2 3 4 5

bardzo nisko ● ● ● ● ● bardzo wysoko

13. Jakie najważniejsze korzyści dla uczniów dostrzega Pan/Pani z realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?***14. Jakie najważniejsze korzyści dla szkoły dostrzega Pan/Pani z realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?***

15. Proszę podać przykłady obrazujące najlepsze Pana/Pani doświadczenia związane z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.*

16. Proszę podać przykłady najbardziej negatywnych Pana/Pani doświadczeń dotyczących realizacji projektu „Edukacja przez Szachy w Szkole”.*

17. Co uważa Pan/Pani za swój największy sukces związany z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

18. Co uważa Pan/Pani za swoją największą porażkę związaną z realizacją projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*?*

19. Czy sądzi Pan/Pani, że realizacja projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* może przyczynić się do zwiększenia popularności szachów jako dyscypliny sportu?*

- tak
- nie
- nie mam zdania

20. Czy Pana/Pani zdaniem podczas zajęć w ramach projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole* możliwe jest wyławianie szachowych talentów?*

- tak
- nie
- nie mam zdania

21. Czy udało się Panu/Pani zidentyfikować u któregoś ze swoich uczniów szczególne predyspozycje szachowe?*

- tak
- nie

21.1. Jakie cechy i zachowania świadczyły o szczególnych predyspozycjach szachowych ucznia/uczniów?*

21.2. Co zrobił/a Pan/Pani, aby dostrzeżone predyspozycje szachowe ucznia/uczniów rozwijać?*

21.3. Jak toczy się kariera szachowa ucznia/uczniów o szczególnych predyspozycjach?*

22. Prosimy o podanie innych, ważnych Państwa zdaniem, opinii i komentarzy dotyczących realizacji projektu *Edukacja przez Szachy w Szkole*.

Jeżeli uznacie Państwo, że realizowane przez Was działania mogą służyć jako przykład dobrych praktyk i chcecie, aby w publikacjach pojawiła się informacja o szkole, w której te działania były podejmowane, prosimy o podanie pełnej nazwy i adresu szkoły, abyśmy mogły zwrócić się do Dyrekcji z prośbą o zgodę na ich ujawnienie.

Submit »

Never submit passwords through Google Forms.